

RUTH RECHES

DAKTARO DISERTACIJA

HOLOKAUSTĄ PATYRUSIŲ ASMENŲ TAPATUMO IŠGYVENIMAS

SOCIALINIAI MOKSLAI,
PSICHOLOGIJA (06 S)
VILNIUS, 2019

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Ruth Reches

HOLOKAUSTĄ PATYRUSIŲ ASMENŲ TAPATUMO IŠGYVENIMAS

Daktaro disertacija

Socialiniai mokslai, psichologija (06 S)

Vilnius, 2019

Daktaro disertacija rengta 2011–2018 metais, ginama Mykolo Romerio universitete pagal Vytauto Didžiojo universitetui su Mykolo Romerio universitetu Lietuvos Respublikos švietimo, mokslo ir sporto ministro 2019 m. vasario 22 d. įsakymu Nr. V-160 suteiktą doktorantūros teisę.

Mokslinė vadovė:

Prof. dr. Jolanta Sondaitė (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, psichologija 06S)

TURINYS

PRATARMĖ.....	6
PADĖKA.....	6
ĮVADAS	7
TEMOS AKTUALUMAS	7
MOKSLO PROBLEMA	8
TYRIMO KLAUSIMAI	9
TYRIMO OBJEKTAS.....	9
TYRIMO TIKSLAS.....	9
PRAKTINĖ REIKŠMĖ	9
DISERTACINIO TYRIMO APROBAVIMAS	10
1. MOKSLO ŠALTINIŲ APŽVALGA	12
1.1. Tapatumas: apibrėžimas ir teoriniai požiūriai.....	12
1.1.1. „Tapatumo“ sąvoka lietuvių kalboje.....	12
1.1.2. Tapatumas sociologijoje ir psichologijoje.....	12
1.1.3. Tapatumo kriterijai ir ribos	13
1.1.4. Tapatumo proceso teorija	16
1.1.5. Naratyvinio tapatumo teorija.....	18
1.1.6. Holokausto sukelta grėsmė tapatumui.....	20
1.2. Socialinis-istorinis Holokausto kontekstas.....	21
1.2.1. Tautinis tapatumas	21
1.2.1.1. Žydų tapatumo studijos	22
1.2.1.2. Žydų tautinis nacionalinis tapatumas: turinys ir reikšmės	23
1.2.2. Lietuvos žydų istorija ir tapatumas.....	24
1.2.2.1. Veiksniai, įtakoję priešišumą žydams XX a. pirmojoje pusėje ir išprovokavę Holokaustą	27
1.2.2.1.1. Holokaustas Lietuvoje: specifika, etapai, pasekmės žydų bendruomenei.....	30
1.2.2.1.2. Išgyvenusieji Holokaustą Lietuvoje ir Izraelyje po karo....	32
1.3. Trauma Holokausto kontekste	34
1.3.1. Holokausto traumos išskirtinumas	34
1.3.1.1. Trauminio įvykio trukmė.....	35
1.3.1.2. Aktyvus ir pasyvus vaidmuo trauminių įvykių metu	35
1.3.1.3. Trauminio įvykio racionalizacija.....	36
1.3.1.4. Holokaustas ir aukštesniosios jėgos	37
1.3.1.5. Ankstyvos traumos ypatumai	38
1.3.1.6. Išgyvenusiųjų tėvystės ypatumai	40
1.3.1.7. Ankstyvos traumos įtaka senatvei.....	41
1.3.1.8. Potrauminė aplinka	43
1.3.2. Prieštaringi Holokaustą išgyvenusių asmenų tyrimų rezultatai.....	44
1.3.2.1. Neadaptyvus atsakas į Holokaustą	45
1.3.2.2. Adaptyvus atsakas į Holokaustą	46
1.3.2.3. Prieštaraujančių tyrimų rezultatų analizė	47
1.3.3. Holokausto prisiminimai.....	49

1.3.3.1.	Trauminiai prisiminimai	49
1.3.3.2.	Seni prisiminimai prieš atkartotus (atpasakotus)	50
1.3.3.3.	Prisiminimų, tapatumo ir pasakojimo sąsajos.....	50
1.3.4.	Refleksyvios pastabos apie teorinės dalies rengimą	51
2.	TYRIMO METODOLOGIJA	52
2.1.	Naratyvo strategijos pasirinkimas	52
2.2.	Tyrimo eiga ir duomenų analizės metodai	53
2.3.	Tyrimo dalyviai	56
2.4.	Duomenų rinkimas.....	58
2.5.	Interviu.....	58
2.6.	Tyrėjos refleksijos apie interviu su tyrimo dalyviais	59
2.6.1.	Tyrimo temos pasirinkimas	59
2.6.2.	Refleksijos bendraujant su tyrimo dalyviais.....	60
2.7.	Transkribavimas.....	62
2.8.	Tyrimo etika.....	63
2.9.	Tyrimo kokybės užtikrinimas	63
3.	TYRIMO RADINIAI	65
3.1.	Tapatumo pokyčiai karo metu.....	65
3.1.1.	Pakito mano padėtis visuomenėje.....	66
3.1.1.1.	Aš praradau pasitikėjimą žmonėmis.....	67
3.1.1.2.	Aš privalėjau ieškoti žmonių pagalbos	68
3.1.2.	Pakito mano žydiškas tautinis tapatumas.....	70
3.1.2.1.	Aš priėmiau savo žydiškumą.....	70
3.1.2.2.	Aš slėpiau savo žydiškumą	72
3.1.3.	Mano, kaip šeimos nario, vaidmuo pakito	73
3.1.3.1.	Aš praradau šeimos narius	73
3.1.3.2.	Be mamos aš neišgyvenčiau	73
3.1.3.3.	Tėvo vaidmuo pakito.....	75
3.1.3.4.	Tėvai mane palaikė	75
3.1.3.5.	Aš tapau tėvų ramsčiu	76
3.1.3.6.	Tikėjausi atgauti šeimą.....	77
3.1.4.	Pakito mano tikslai	78
3.1.4.1.	Aš tapau kovotoju	78
3.1.4.2.	Patikėjau savo jėgomis	78
3.1.4.3.	Privalėjau kontroliuoti save.....	80
3.1.4.4.	Tapau savarankiškas.....	82
3.1.4.5.	Aš pasidaviau likimui.....	83
3.1.5.	Ne tik nuo manęs viskas priklausė	83
3.1.5.1.	Stebuklas	84
3.1.5.2.	Atsitiktinumas.....	84
3.1.5.3.	Lemtis.....	84
3.1.6.	Keitėsi mano savęs vertinimas	85
3.1.6.1.	Aš nesijaučiau žmogumi.....	85
3.1.6.2.	Aš išlikau žmogumi.....	86
3.1.7.	Apibendrinimas	88
3.2.	Ilgalaikės Holokausto pasekmės tapatumui	89

3.2.1. Man Holokaustas nesibaigė.....	90
3.2.1.1. Holokaustas mane tebekankina.....	90
3.2.1.2. Bandau susidoroti su patirties pėdsakais	91
3.2.1.2.1. Pasakoju savo istoriją.....	91
3.2.1.2.2. Dirbu su prisiminimais.....	92
3.2.1.2.3. Juokas pro ašaras	93
3.2.1.2.4. Išmokau atsiriboti.....	93
3.2.1.2.5. Pasirinkau tylą	95
3.2.2. Holokaustas padėjo suprasti, kas svarbu	95
3.2.2.1. Pasitenkinu mažu	96
3.2.2.2. Vertinu gyvybę.....	96
3.2.2.3. Gėris atsveria blogį.....	97
3.2.3. Holokaustas pakeitė mano tikėjimą	98
3.2.3.1. Aš priėmiau Dievą.....	98
3.2.3.2. Aš praradau tikėjimą Dievu	99
3.2.4. Holokaustas man suteikė išskirtinumo.....	100
3.2.4.1. Esu ypatingas	100
3.2.4.2. Priklausau išgyvenusiųjų grupei.....	101
3.2.4.3. Lietuva vs Izraelis	102
3.2.5. Holokausto palikimas man.....	103
3.2.5.1. Tai, kas mūsų nenužudo, padaro mus stipresnius.....	103
3.2.5.2. Karas sužlugdė mano gyvenimą	104
4. DISKUSIJA	105
4.1. Tapatumo pokytis Holokausto metu	105
4.2. Ilgalaikės Holokausto pasekmės tapatumui	110
4.3. Tyrimo ribotumai.....	116
IŠVADOS.....	117
LITERATŪRA.....	118
SANTRAUKA	139
SUMMARY	146

PRATARMĖ

„Žmonės ypatingi: jie gali būti labai skirtingi, tačiau juos jungia vienintelis bruožas – ta Holokausto patirtis, kuri yra tarsi antspaudas ant gyvenimo mąstysenos ir psichinės sandaros. Likimas liepė man rasti tarp tų žmonių“ (iš tiriamojo V10L1 interviu).

Likimas liepė rasti tarp tų žmonių ir mano seneliams, kuriems pasisekė išgyventi, nes jų turėjo nelikti kaip ir kitų 6 000 000. Žiūrint į skaičius, parašytą popieriuje, ne iš karto pajunti tragedijos mastą. Bet skaičiai atgyja skaitant išgyvenusiųjų Holokaustą interviu. Tada pradedi suprasti, kad už kiekvieno parašyto nulio slypi alkanas, purvinas, pavargęs, silpnas, ligotas žmogus ir jo sudužęs likimas. 6 000 000. Dvi Lietuvos. Ir tai tik tie, kurie jau atkentejo. O kiek yra tokių, kurie gyvena iki šiol, nešdami savyje tragišką Holokausto palikimą – baimes, prisiminimus, nesibaigiantį gedėjimą.

Šį darbą skiriu savo seneliams. Jie liko gyvi, susilaukė dukters, anūkų, kartu su meile perdavė jiems ir Holokausto našą.

Mes visi esame paženklinti Holokausto. Noriu tikėti, kad šis darbas leis visuomenei pajusti tą antspaudą, o mums – jo nors kažkiek atsikratyti.

PADĖKA

Dėkoju Mykolo Romerio universitetui už galimybę studijuoti doktorantūroje: studijos man padėjo augti kaip asmenybei ir pažinti savo gebėjimus bei galimybes. Disertacinis darbas leido atrasti ir nagrinėti mane dominančią ir jaudinančią temą. Labiausiai esu dėkinga savo šeimai – tėvams, vaikams, kurie mane palaikė ir supratingai leido skirti laiką disertacijos rašymui. Dėkoju draugams, kurie tikėjo manimi.

Esu dėkinga savo darbo vadovei prof. dr. Jolantai Sondaitei už kantrybę ir nuoširdžią pagalbą rengiant disertaciją. Dėkoju darbo recenzentei prof. dr. Vilmai Žydžiūnaitei už direktyvias mokslines pastabas, padėjusias mano darbui suteikti tinkamą kryptį ir rėmus, ir recenzentei prof. dr. Aistei Diržytei už pasirinktos mano darbo temos aktualumo supratimą bei manęs palaikymą.

Ypač esu dėkinga tyrimo dalyviams, kurie, nepaisant garbaus amžiaus, rado jėgų papasakoti savo Holokausto istorijas. Suprasdama, kaip sunku jiems buvo prisiminti ir iš naujo jas išgyventi, noriu tikėti, kad šis darbas padės įprasminti jų išgyvenimus.

ĮVADAS

TEMOS AKTUALUMAS

Asmens tapatumo fenomenas tiek gyvenime, tiek kaip mokslinio tyrimo objektas – tarsi nesibaigianti dėlionė, sujungianti daug tarpusavyje susijusių socialinio ir individualaus pobūdžio sudedamųjų dalių bei procesų. Aplinka, supanti asmenį, daro įtaką tapatumo kaitai. Jei aplinka saugi, asmuo saugiai ir stabiliai formuoja savo tapatumą. Kai aplinka yra traumuojanči, ji nutraukia stabilų individo gyvenimo tėkmę, pakeičia prisiimtus vaidmenis, nusistovėjusias vertybes, gyvenimo tikslus, savęs vertinimą. Asmuo, tapatindamasis su tam tikrais santykių vaidmenimis (pvz., žmonos, motinos), gali būti priverstas iš naujo juos įvertinti netekus santykių partnerių (vyro, vaikų), ypač jei jų netektis netikėta, smurtinė, skausminga. Gyvenimo tikslai gali pasikeisti, kai ilgai siekta karjera ar uždirbtas turtas sugriaujami. Vertybės ir įsitikinimai apie pasaulį gali būti sužlugdyti įvykių, leidžiančių suabejoti žmonių gerumu ar pasaulio saugumu. Savęs vertinimas gali nukentėti nuo savo bejėgiškumo suvokimo.

Holokaustas buvo trauma, sutrikdžiusi žmonių kasdienį gyvenimą, privertusi iš naujo įvertinti save ir aplinką (Kellermann, 2001, 2018; Ayalon, 2005; Knobler, Knobler, Cohen ir Abramowitz, 2016). Holokaustas netgi vadinamas „masyvia psichine trauma“ (Krystal, 1968), laikoma viena reikšmingiausių žydų tautos istorijoje ir žmonijos istorijoje apskritai (Langer, 1991; Zeidner ir Aharoni-David, 2015; Alexander, 2016). Žmonės, patyrę Holokausto traumą ir išlikę gyvi, vadinami „išgyvenusiais Holokaustą“ (Wyatt-Brown, 2000; Bernick, Grinberg, Holynaty ir Rodgers, 2001). Išgyvenę Holokaustą asmenys patyrė traumuojančių įvykių: badą, ligas, fizinį, psichologinį smurtą, artimųjų netektis. Po karo išgyvenusieji turėjo susidoroti su trauminiais prisiminimais, susitaikyti su artimų žmonių praradimu. Visa tai sukeldavo fizinį ir psichinį sveikatos problemų. Šiems žmonėms buvo reikalinga pagalba. Su jais dirbo medikai, psichologai ir psichiatrai, siekdami išsiaiškinti, kokių padarinių turėjo Holokausto trauma. Dauguma pirmųjų psichologinių tyrimų, atliktų su išgyvenusiais Holokaustą, buvo fokusuojami į patologines pasekmes. W. G. Niderland (1968) apibrėžė „išgyvenusiojo sindromą“, kuris, praėjus dvidešimčiai metų po karo, buvo daugelio studijų dėmesio centre. Tuomečiuose tyrimuose buvo fiksuojami Holokaustą išgyvenusiujų depresijos simptomai, kognityvinės ir atminties problemos, kaltės jausmas (Chodoff, 1963), žema psichologinė gerovė ir problemos, susijusios su emocijų raiška (Nadler ir Ben-Shushan, 1989; Amir ir Lev-Wiesel, 2003), asmenybės slopinimu (Dor-Shav, 1978) ir tarpasmeninių santykių sunkumais (Danieli, 1981). H. Krystal (pgl. Lev-Wiesel ir Amir, 2000) teigė, kad Holokaustas turėjo ypač didelę įtaką potrauminio streso sutrikimo (PTSS) diagnozės kūrimui. Be to, buvo ištirtos fizinės sveikatos problemos, galimai susijusios su Holokaustu, tokios kaip sergamumas vėžiu (Keinan-Boker, Vin-Raviv, Liphitsz, Linn ir Barchana, 2009), osteoporozė (Weisz ir Albury, 2012).

Priešingai nei tyrimuose, kuriuose buvo nagrinėjami patologiniai Holokausto padariniai ir neadaptyvus išgyvenusiujų atsakas į traumą, pastaraisiais dešimtmečiais daugiau dėmesio pradėta kreipti į psichologinį prisitaikymą ir sėkmingą savirealizaciją išgyvenus Holokaustą (Ayalon, 2005; Barel, Van IJzendoorn, Sagi-Schwartz ir Bakermans-Kranenburg, 2010; Prot, 2012).

Nesvarbu, iš kurios pozicijos mokslininkai tyrinėtų Holokausto pasekmes (ar kaip sukeliančias patologiją, ar kaip suteikiančias galimybę tobulėti ir augti), visi vienareikšmiškai sutinka, kad Holokaustas buvo trauma, sukėlusį asmenybės pokyčius. Kadangi Holokaustas iš esmės pakeitė žmonių gyvenimus (jų savęs vertinimą, vaidmenis, vertybes, tikslus, religingumą), galima teigti, kad jis keitė žmonių tapatumą.

Lietuvoje tik pastaraisiais dešimtmečiais pasirodė tyrimų Holokausto tema, bet beveik visi jie nagrinėja Holokaustą tik iš istorinės perspektyvos (Brandišauskas, 1999, 2004, 2005, 2006; Levin, 2000; Eidintas, 2002; Truska, 2005; Dieckmann ir Sužiedėlis, 2006; Polonsky, 2009, 2012; Bubnys, 2011; Snyder, 2012), yra sociologinių tyrimų apie Holokausto traumą ir kolektyvinę atmintį (Šutinienė, 2004; Jonutytė, 2014). Psichologinių Holokausto tyrimų yra nedaug. Yra tyrimų apie išgyvenusiujų sovietų ir nacių represijas psichologinius padarinius (*Sunkių traumų psichologija: Politinių represijų padariniai*. Sud. D. Gailienė. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004), sovietų ir nacių okupacijų metu vykdytų represijų psichologinius padarinius antrajai kartai (tyrimai, atlikti VU traumų tyrimų grupės projekto „Totalitarizmo tarpgeneracinių padarinių psichologinės analizės“ rėmuose, projekto vadovė D. Gailienė (2009–2010), I. Vaskelienės disertacijos darbas, 2012). Lietuvoje tyrimų apie Holokausto traumos įtaką išgyvenusiujų tapatumui neaptinkama.

Kiekvienais metais likusių gyvų Holokausto liudininkų lieka vis mažiau. Jų istorijos kuo toliau, tuo labiau apipinamos mitais. Šiandien vis dar yra unikali galimybė išgirsti gyvą liudininko balsą, iš pirmų lūpų sužinoti, kaip tokio masto trauma darė įtaką išgyvenusiujų tapatumo pokyčiams karo metu ir kaip keitė jį tolesniame gyvenime.

Ši tema aktuali ir bendra socialine prasme. Nors kalbant apie Holokaustą dažnai girdimas šūkis „Daugiau niekada!“, atrodo, kad žmonija vis nepasimoko ir karai tebevyksta iki šiol. Pastaruosius dešimtmečius pasaulyje vykę karai ir genocidai nusinešė milijonus gyvybių ir sukėlė sunkių traumų išlikusiems žmonėms (Danieli, 1998; Burnham, Lafta, Doocy ir Roberts, 2006). Holokausto ilgalaikio poveikio tyrimai galėtų padėti geriau suprasti masinių traumų poveikį žmonių tapatumui.

MOKSLO PROBLEMA

Analizuodami traumos įtaką tapatumui, kaitai mokslininkai atliko tyrimus diagnostinių tyrimų srityje (Herman, 1992; van der Kolk, Ruth, Pelcovitz, Sunday ir Spinazzola, 2005), yra tyrimų apie įvairių genocidų (armėnų, Amerikos indėnų, Jugoslavijos musulmonų ir krikščionių) sukeltų traumų įtaką tapatumui (Brave Heart ir Debruyn, 1998; Garrett ir Pichette, 2000; Skjelsbaek, 2006; Avakian, 2010), trauminės pabėgėlių patirties įtaką tapatumo formavimuisi (Sideris, 2003; Guler, 2014; Volkan, 2017). Šiame darbe bus nagrinėjami Holokausto traumos sukelti tapatumo pokyčiai.

Kalbant apie Holokausto įtaką tapatumui, svarbu pažymėti, kad visi tyrimai, kuriuose figūravo tapatumas, yra fragmentiški, jie apsiribojo tik tam tikrų tapatumo konstruktyvų ryšių su Holokausto sukelta trauma analize. Yra atlikta tyrimų apie Holokausto įtaką žydiškam tautiniam tapatumui (Jaspal ir Yampolsky, 2011; Schwartzman, 2015; Harari, 2016), Holokausto įtaką tapatumo raidai, išgyvenant E. Erikson aprašytas aštuonias psichosocialines

raidos krizes (Greene, Graham ir Morano, 2010), Holokausto paveikto tapatumo perdavimą antrajai kartai (Lichtman, 1983; Berger, 2010; Juni, 2016), prarastą asmens tapatumą, kai išgyvenusieji per karą slėpėsi katalikiškose institucijose ir prarado savo šeimos tapatumą (t. y. nežinojo biologinių tėvų vardų) (Lev-Wiesel ir Amir, 2001), apie tapatumo rekonstrukciją istorijų pasakojimo pagalba (Peleg, Lev-Wiesel ir Yaniv, 2014).

Šiuose tyrimuose tapatumas suvokiamas kaip kintantis dėl Holokausto sukeltos traumos. Pastaraisiais dešimtmečiais atliekamuose tyrimuose daugiausia nagrinėjamos ilgalaikės Holokausto traumos pasekmės tapatumui tiriant išgyvenusiujų gebėjimą prisitaikyti (Ben-Zur ir Zimmerman, 2005; Greenwald, Ben-Ari, Strous ir Laub, 2008; Shmotkin, Shrira, Goldberg ir Palgi, 2011) ir potrauminių simptomų pasireiškimą praėjus daug laiko po traumos (Amir ir Lev-Wiesel, 2001; Dasberg, 2001; Cohen, Dekel, Solomon ir Lavie, 2003; Barel, Van IJzendoorn, Sagi-Schwartz ir Bakermans-Kranenburg, 2010; Lev-Wiesel ir Weinger, 2011).

Literatūros apžvalga apie išgyvenusiujų Holokaustą tapatumo tyrimus atskleidė tyrimų apie tapatumą, kaip daugiaplanį, dinamišką reiškinių, apimančių asmeninius ir socialinius faktorius, spragą. Šiame darbe tyrimo **objektu** laikomas asmens tapatumas, o Holokaustas yra **kontekstas**, kuris darė įtaką tapatumo kaitai. Darbe bus nagrinėjami Holokausto sukelti pokyčiai tapatumui Holokausto metu ir praėjus daugiau nei pusei amžiaus po jo.

TYRIMO KLAUSIMAI

1. Kaip Holokausto sukelta trauma skatino keistis išgyvenusiujų tapatumą karo metu?
2. Kokios yra ilgalaikės Holokausto pasekmės tapatumui?

TYRIMO OBJEKTAS

Holokaustą išgyvenusių asmenų tapatumo pokyčiai.

TYRIMO TIKSLAS

Išanalizuoti išgyvenusiujų Holokaustą gyvenimo istorijose atsispindintį Holokausto traumos poveikį asmens tapatumui.

PRAKTINĖ REIKŠMĖ

Šis darbas padės sugeneruoti idėjas kuriant programas ir mobilizuojant bendruomenės resursus padedant išgyventi Holokausto sukeltą traumą. Įvairios organizacijos, institucijos, kaip skirtingų miestų ir šalių žydų bendruomenės, sinagogos ar rabinatai, gali suteikti paramą išgyvenusiems Holokaustą: diskusijų grupes, psichologines konsultacijas, palaikymo grupes, paskaitas.

Mokslinėje literatūroje nurodoma, kad specialistams – pagalbos teikėjams – kyla sunkumų dirbant su žmonėmis, išgyvenusiais Holokaustą, nes jie nepasitiki specialistais, kurie suteikia jiems pagalbą (Joffe, Joffe ir Brodaty, 1996; Rosenfeld, 2001). Žinios apie išgyvenusiujų Holokaustą trauminės patirtis, jų reakcijų ir poreikių supratimas gali būti naudingas

stiprinant pasitikėjimą ir ryšį su išgyvenusiaisiais ir sudarant prielaidas padėti jiems integruoti trauminį patyrimą į savo gyvenimą bei efektyviau save realizuoti (Johnson, 1995; Rosenfeld, 2001).

Gilinant žinias apie išgyvenusiujų Holokaustą jauname amžiuje patirtas traumas ir jų įtaką asmens tapatumui, galima išvesti paraleles su kitomis etninėmis grupėmis, kentėjusiomis genocidus, ir tobulinti pagalbos metodus šiems žmonėms.

Tyrimas reikšmingas atliekant švietėjišką funkciją. Kuo daugiau metų praeina po Holokausto, tuo mažiau jaunos kartos atstovų domisi istorija, informaciją apie Holokausto paliktą traumą priimdami kaip statistiką. Gyvų liudininkų interviu analizės rezultatai leistų pažvelgti į Holokaustą asmeniškiau, giliau ir padėtų formuoti supratimą, kad visa Holokausto istorija įvyko realiame gyvenime ir palietė realius žmones.

Tyrimas turės pridėtinės vertės skatindamas Lietuvos visuomenę tirti Holokausto traumos psichologinius aspektus, kalbėti apie jį, apie išgyvenusius, apie padėjusius išgyventi žmones, taip integruojant Holokausto istorinę patirtį į visuomeninį kontekstą. Visuomenės atvirumas leis efektyviau įtraukti Holokausto patyrimą į gyvenimą ir jį išgyvusiems žmonėms, jų vaikams bei anūkams.

DISERTACINIO TYRIMO APROBAVIMAS

Disertacijos tema paskelbtos mokslinės publikacijos

Straipsniai leidiniuose, įtrauktuose į tarptautines duomenų bazes:

1. Reches, R., and Sondaitė, J. (2017). Resilience to trauma by Holocaust survivors: factors in surviving, coping and thriving. *Holocaust Study and Research: Institutul National pentru Studierea Holocaustului din Romania ELIE WIESEL*, vol. 9, iss. 1, 211–226. [CEEOL – Central and Eastern European Online Library] [m.kr.: 06S]. ISSN 2065–6602.
2. Reches, R., ir Sondaitė, J. (2014). Atsparumo psichologinei traumai vidinių veiksmų teorinė analizė. *Socialinis darbas: mokslo darbai*, 13(2), 267–279. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas. [SocINDEX with Full Text; Social Work Abstracts; Central ir Eastern European Academic Source] [m.kr. 06S]. ISSN 1648–4789.
3. Reches, R., ir Sondaitė, J. (2013). Traumuojančių Holokausto prisiminimų įtaka tapatumo patirčiai: kokybinė analizė. *Gerontologija*, 14(2), 71–76. Vilnius: Lietuvos gerontologų ir geriatrų draugija. [IndexCopernicus] [m.kr. 06S]. ISSN 1392–9062.
4. Reches, R., and Sondaitė, J. (2012). Traumatic memories of Holocaust survivors' and their effect on the experience of identity. *Jaunųjų mokslininkų darbai*, 2(35), 83–85. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla. [CEEOL – Central and Eastern European Online Library; IndexCopernicus] [m.kr.: 06S]. ISSN 1648–8776.

Tezės recenzuojamoje konferencijų medžiagoje:

1. Reches, R., ir Sondaitė, J. (2013). *Traumuojančių holokausto prisiminimų įtaka tapatumo patirčiai. Psichologija sveikatai ir gerovei*. Lietuvos psichologų kongresas 2013, 2013 m. balandžio 25–27 d., Vilnius. Kongreso pranešimų santraukų leidinys, 52. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. [m.kr. 06S]. ISBN 9786094591945.

2. Reches, R., and Sondaitė, J. (July 10–14, 2016). *Holocaust survivor's resilience to psychological trauma 24th Biennial meeting of the international society of behavioral development*. Vilnius. ISSBD. P1.

Pranešimai konferencijose:

1. Reches, R., ir Sondaitė, J. Jaunųjų mokslininkų konferencija. Pranešimas „Traumatic memories of Holocaust survivors and their effect on the experience of identity“, 2012 m. gegužės 10–11 d., Šiauliai.
2. Reches, R., ir Sondaitė, J. Lietuvos psichologų kongresas. Pranešimas „Traumuojančių Holokausto prisiminimų įtaka tapatumo patirčiai“, 2013 m. balandžio 25–27 d., Vilnius.
3. Reches, R. IV pasaulio litvakų kongresas. Pranešimas „Išgyvenę Holokaustą ir jų prisiminimai“, 2013 m. rugsėjo 22 d., Vilnius.
4. Reches, R., ir Sondaitė, J. 24th Biennial Meeting of the International Society for the Study of Behavioral Development (ISSBD 2016). Pranešimas „Holocaust Survivors resilience to psychological trauma“, 2016 m. liepos 10–14 d., Vilnius.

1. MOKSLO ŠALTINIŲ APŽVALGA

1.1. Tapatumas: apibrėžimas ir teoriniai požiūriai

Norint atsakyti į klausimą, kaip kito išgyvenusių Holokaustą asmenų tapatumas karo metu ir kokios buvo ilgalaikės Holokausto pasekmės tapatumui, pirmiausia reikėtų apibrėžti, kas yra tapatumas, kadangi tapatumo sąvoka filosofijos, psichologijos, antropologijos, sociologijos, istorijos ir kituose socialiniuose bei humanitariniuose moksluose pastaraisiais dešimtmečiais vartojama gana plačiai, jai suteikiama įvairi prasmė.

Tapatumas yra labai platus terminas, dažnai vartojamas nesusietai su teorinėmis paradigmomis ir tai kelia sumaištį apibrėžiant jį. Analizuodami tapatumą mokslininkai kelia probleminius klausimus: vieni pritaria koncepcijai, kad tapatumas yra vientisas ir individui nelengva suderinti įvairias asmenybės tapatumo puses (Erikson, 1959, 1968; ; Marcia, Waterman, Matteson, Archer ir Orlofsky, 1993; Berger ir Lucman, 1999; McAdams, 2011), kiti mano, kad tai pagal situaciją kintantis darinys, priklausantis nuo aplinkos (Tajfel, 1982; Breakwell, 2001, 2012, 2015).

Tirdami tapatumą mokslininkai kelia klausimą apie jo pastovumą laike ir erdvėje bei pokyčius, susijusius su socialinės tikrovės kaita (De Fina, Bamberg ir Schiffrin, 2006; Atkins ir Mackenzie, 2008; Bamberg, 2011), apie asmeninio tapatumo konstravimą per pa-našumą su aplinkiniais ar per skirtumą nuo jų (Festinger, 1954; McGuire, McGuire, Child ir Fujioka, 1978), apie asmeninio tapatumo formavimąsi socialinio konteksto įtakoje ar asmens įtaką tam kontekstui (Gone, Miller ir Rappoport, 1999).

1.1.1. „Tapatumo“ sąvoka lietuvių kalboje

Literatūroje žodžiai „tapatumas“, „tapatybė“, „identitetas“ dažnai vartojami kaip sinonimai. Reikėtų šias sąvokas išgryninti. Anot „Lietuvių kalbos žodyno“ (2005), „tapatumas“ kilęs iš žodžio „tapatus“. Tai reiškia „identiškas, tolygus“. O „tapatybė“ įvardijama kaip žmogaus arba daikto savybių visuma, pagal kurią jis yra atpažįstamas. Skirtumą tarp „tapatumo“ ir „tapatybės“ nurodo tik jo priesagų reikšmių skirtumas. Žodžiai su priesaga -um- reiškia savybę, požymį, o žodžiai su priesaga -yb- – abstrakcijas.

Kadangi šiame darbe dėmesys telkiamas į socialinės aplinkos formuojamą asmeninį tapatumą, kuris formuojasi tapatinantis su aplinka, vartojamas „tapatumo“ terminas.

1.1.2. Tapatumas sociologijoje ir psichologijoje

Kadangi šiame darbe asmeninis tapatumas traktuojamas kaip neatsiejamas nuo socialinio, reikia nubrėžti ribą tarp sociologijos ir psichologijos mokslų traktuojamų tapatumo sampratų.

Tiek sociologinėje, tiek psichologinėje kryptyje tapatumas konceptualizuojamas kaip struktūra savybių ir jų įvertinimų, kilusių iš individo mąstymo, socialinės ir simbolinės veiklos, tačiau akcentai šiuose moksluose sudedami skirtingi. Skirtingai nuo sociologijos, kur tapatumas laikomas socialiai įgytu, socialiai palaikomu ir socialiai transformuojamu (Berger, 1988), psichologijoje ieškoma atsakymų į klausimus, kaip formuojamas asmeninis

tapatumas: individo tikslai, prioritetai, jo autentiškumas ir kokia jo interakcija su socialiniu tapatumu, kai aplinkai darant įtaką priimiama socialiniai vaidmenys, vertybės. Kitaip tariant, sociologijoje tapatumas suvokiamas judant nuo visuomenės prie individo, o psichologijoje atvirkščiai – nuo individo link visuomenės (Rapolienė, 2012).

1.1.3. Tapatumo kriterijai ir ribos

Analizuodami tapatumą mokslininkai remiasi skirtingomis teorinėmis paradigmomis, kurios leidžia suprasti tapatumą daugiaplaniškai ir plačiai pažvelgti į jo sampratą. Požiūriai, prieštaraujantys vienas kitam ir kartu papildantys vienas kitą, išryškino tam tikrus probleminius klausimus, susijusius su tapatumo esme.

– **Stabilumas vs. pokyčiai**

Stabilumo ir pokyčių problema turi du susijusius aspektus:

1. Asmenybės pastovumas ir pokyčiai (nuo visybiškumo ir struktūruotumo iki elgesio pokyčių ir asmens pasiruošimo pokyčiams).
2. Socialinės realybės stabilumas ir pokyčiai.

Kalbant apie asmenybės stabilumą ir pokyčius, svarbu paminėti, kad vientiso, suderinto asmens tapatumo idėją palaiko E. Erikson (esencialistinis požiūris). Tapatumo problematiką apibendrina E. Erikson savo darbe „Tapatumas: jaunystė ir krizė“ 1968 m., o patį terminą „tapatumas“ įvedė S. Freud, aprašydamas interiorizacijos mechanizmus formuojantis „super ego“. Tapatumo, kaip vientiso fenomeno, sampratos pagrindinis bruožas – tapatumo tęstinumo jausmas, nepaisant laiko, keičiančio aplinką, ir paties tapatumo, kaip vientiso fenomeno, sampratą. E. Erikson teigia, kad tapatumas išgyvenamas trimis tarpusavyje susijusiais aspektais: tapatumo jausmu, tapatumo formavimosi procesu ir tapatumu kaip konfigūracija, kuriai besibaigiant tapatumas tampa vidine psichine struktūra (Erikson, 2004). E. Erikson (2004) manymu, tapatumas yra savo buvimo laike bei erdvėje tęstinumo jausmas, įsisąmoninimas, kad kiti svarbūs asmenys pripažįsta šį tęstinį tapatumą.

Šiam požiūriui prieštarauja reliacionistinis požiūris. Jo atstovų nuomone, žmogaus tapatumas keičiasi atsižvelgiant į situaciją, santykyje su aplinka, todėl individui būdingi įvairūs tapatumo aspektai. Būtent simbolinio komunikacinio proceso metu asmuo įsisąmonina save ir savo santykius su kitais (Lyotard, 2010; Scott, 2015).

R. Brubaker ir F. Cooper (2000), A. De Frederico de la Rua (2007) palaiko tapatumo kaip kintančio ir dinamiško reiškinių sampratą. C. H. Cooley (1902) suformavo „veidrodinio tapatumo“ koncepciją, teigiančią, kad tapatumas formuojasi kitų „atspindžių“ savo atžvilgiu suvokimo procese, vadinasi, jis nuolat kinta. Nors daugelis, ypač simboliniai interakcionistai, tyrinėjo ryšį tarp kitų vertinimo ir asmeninio tapatumo (Miyamoto ir Dornbusch, 1956; Quarantelli ir Cooper, 1966), kiti mokslininkai abejoja, ar aplinkinių nuomonė turi galios daryti įtaką asmens tapatumui. J. S. Shrauger ir T. J. Schoeneman (1979) tikrino „veidrodinio tapatumo“ empirinius įrodymus daugiau nei penkiasdešimtyje studijų ir priėjo prie išvados, kad nėra aiškių požymių, kad savęs vertinimai daro įtaką aplinkinių grįžtamajam ryšiui.

Dar vienas požiūris, palaikantis daugybinių tapatumą, yra fragmentiškojo tapatumo perspektyva, ypač ryški socialinio konstrukcionizmo psichologijos atstovo K. J. Gergen

(2007) darbuose. Pasak jo, asmuo įvairiuose socialiniuose kontekstuose veikia remdamasis daugialypių tapatumu. Daugelis potencialių tapatumų lieka neatskleisti, jeigu nesusidaro palankių aplinkybių, tačiau iš esmės tas pats asmuo gali būti, pavyzdžiui, ir politikas, skautas, elito atstovas, ir nusikaltėlis. Tai priklauso nuo gyvenimo laikotarpio ir socialinio konteksto.

E. Goffman (1959) taip pat nepalaiko tapatumo kaip stabilaus konstrukto sampratos ir teigia, kad žmonės turi daug skirtingų tapatumo aspektų ir gali pasirinkti skirtingai pristatyti save įvairiose socialinėse situacijose, priklausomai nuo pageidaujamo įspūdžio. Jo nuomone, tapatumas apskritai nėra fiksuotas ar vidinis konstruktas, o individai sukuria trumpalaikį tapatumą, kurį gali koreguoti pagal socialinį kontekstą (Goffman, 1959). Jo nuomone, žmonių tapatumas yra „fragmentinis“ ir nuolat keičiamas turint tikslą būti pripažintiems aplinkinių. Šis tapatumo modelis atitolsta nuo pastovių asmenybės konstrukto ir apeliuoja į lankstesnį asmenybės modelį, kur tapatumas kinta priklausomai nuo konteksto.

Sunku vienareikšmiškai priimti tapatumą kaip pastovų ar kintantį. Sutinkant su mokslininkais, įvardijančiais tapatumą kaip dinamišką procesą, priklausomą nuo kintančios aplinkos, negalima pamiršti ir opozicinio požiūrio, palaikančio tapatumo vientisumą ir pastovumą, kadangi, be abejo, aplinkai darant įtaką, kinta žmogaus vaidmenys, vertybės, tikslai, tačiau tam tikra asmenybės dalis, atsiskleisdama per asmens unikalumą, lieka nepakitusi, nepaisant aplinkos poveikio.

– Diferenciacija vs. integracija

Savajam tapatumui konstruoti yra dvi galimybės: 1) tapatumo kontravimas per panašumą su kitais grupės atstovais (Festinger, 1954); 2) arba per skirtumą nuo esamos grupės, t. y. žmogus įsisąmonina save tik tiek, kiek jis skiriasi nuo kitų (McGuire, McGuire, Child ir Fujioka, 1978). Diferenciacijos ir integracijos klausimas aktualus nustatant asmens vietą grupėje (asmens unikalumo ir panašumo į kitus grupės narius klausimas) ir integraciją į kitas grupes (savo grupės unikalumo nustatymas, jos skirtumas ir panašumas su kitomis grupėmis) (Miller ir Brewer, 2003).

Diferenciacijos ir integracijos procese svarbų vaidmenį atlieka kontekstas. Asmens norui skirtis ar integruotis į grupę gali turėti įtakos įvairūs kontekstas, pavyzdžiui, grupės suvokimas kaip egzistenciškai saugios. Integracija gali būti svarbi tuo atveju, kai kyla pavojus tapatumui (Brewer, 1991).

Analizuojant klausimą apie diferenciaciją ir integraciją į grupę, svarbu nustatyti asmens tapatumo ribas, skiriančias asmeninių vertybių, normų, autentiškumo, savęs ieškojimo sankirtą su asmens kaip grupės nario tapatumu.

Asmens tapatumas susijęs ne tik su tuo, ką žmogus laiko savo dalimi, bet ir su tuo, kuo žmogus savęs nelaiko ir ko nedarys bet kokiomis sąlygomis. Taip, be asmeninių ribų, išskiriamos kelios „psichologinio išplėtimo“ ribos – priklausomybės ir veiksmų.

1. Priklausomybės ribos apima tai, kas priklauso man: daiktai, žmonės, įgūdžiai, idėjos, reputacija, privilegija – visa tai, ką aš galiu kontroliuoti. Taip pat tai, koku būdu aš priklausu kitiems (grupinis tapatumas, atsakomybė – tai, kas mane kontroliuoja ir kažko iš manęs reikalauja).
2. Veiksmų ribos – tai elgesio ribojimas. „Aš“ – tai ne tik tai, ką aš galiu ir darysiu, bet ir tai, ko aš negaliu ir atsakysiu daryti. Vadinasi, tapatumo ribos apribojamos iš

išorės, veiksmo vaizdiniu, kuris atrodo „neįtikėtinas“. „Neįtikėtina“ leidžia suvokti save kaip asmenį, kuris net negali pagalvoti apie tam tikrą elgesį (Benson, 2003).

– **Subjektas vs. socialinis kontekstas**

Trečia tapatumo dilema kelia klausimą apie subjekto vaidmenį formuojant individualų tapatumą. Klausimas būtų toks: ar aš konstruoju pasaulį, ar aš esu pasaulio sukonstruotas? Iš to kyla problema – ar asmuo yra aktyvus, ar jį veikia išorinės jėgos (Gone ir kt., 1999). Priklusomai nuo to, koks būtų atsakymas į iškeltą klausimą, tapatumas gali būti suvokiamas kaip vidinis konstruktas arba kaip išorinės aplinkos produktas. Kyla klausimas, kokią įtaką tapatumo formavimui turi aplinkinis pasaulis ir pats subjektas. Atsakydami į šį klausimą W. P. Robinson ir H. Tajfel (1996) atskyrė asmens tapatumą ir socialinį tapatumą. Sutelkę dėmesį į socialinės grupės narystės tapatumą jie apibrėžė socialinį tapatumą kaip „individo savęs koncepcijos dalį, kuri kyla iš jo žinių apie jo narystę socialinėje grupėje (ar grupėse) kartu su vertybine ir emocine svarba, susijusia su buvimu tos grupės nariu“ (Robinson ir Tajfel, 1996). Asmens tapatumas suvokiamas kaip bendras požiūris į save (įskaitant asmeninius įsitikinimus apie save, savo tikslus ir vertybes), darantis įtaką socialiniam tapatumui, tačiau kuris yra gana unikalus kiekvienam asmeniui. Diferencijuodama socialinius ir asmeninius tapatumus socialinio tapatumo teorija vertina žmonių tapatumą narių grupės kontekste kaip patiriantį grupės įtaką, bet nevisiškai jos nulemtą. H. Tajfel (1982) pagrindinė prielaida yra ta, kad tapatumas patiriamas asmeniškai ir individualiai (taigi gali būti vertinamas pagal tai, kokių mastu asmeniniai įsitikinimai atitinka socialinius lūkesčius). Galima teigti, kad H. Tajfel (1982) pabrėžė aplinkos svarbą, tačiau atkreipė dėmesį ir į asmenines vertybes, per kurias socialinė aplinka yra vertinama ir integruojama, jei atitinka vidinius poreikius.

Kitą tapatumo sąvokos variantą pasiūlė S. Stryker (1987, 2007), kuris labiau sureiškmino aplinkos vaidmenį tapatumui ir sujungė socialinio vaidmens idėją su socialinių situacijų poveikiu. Kaip G. J. McCall ir J. L. Simmons (1978), kurie teigė, kad tapatumas konstruojamas per pasyvų socialinių lūkesčių, susijusių su socialiniais vaidmenimis, internalizavimą ir saugomas individo mintyse kaip „vaidmenų tapatumas“ arba sąvokų rinkiniai, kurie nustato, kaip turėtų manyti, jausti, elgtis tam tikrų socialinių funkcijų dalyvis, ir atsižvelgiant į tai, kokių mastu asmenys atlieka šį socialinį vaidmenį, nustatomas jų prisitaikymo prie išorinio pasaulio lygis, S. Stryker (1987) taip pat vertino tapatumą kaip asmens socialinių vaidmenų refleksiją. Tačiau jis siekė išsiaiškinti, kaip žmonės pereina nuo tapatumo prie tapatumo, priklausomai nuo socialinių poreikių. Norėdamas išsiaiškinti tapatumo kintamumą jis teigė, kad žmonių elgesys, susijęs su vaidmenimis, kinta priklausomai nuo prisiimtų įsipareigojimų ir jų reikšmingumo. Jis teigė, kad dėl to, jog žmonės trokšta socialinio pritrimo, tam tikrose situacijose jie pabrėžia tam tikrą socialinių grupių narystę ar vaidmenų tapatumus. Taigi tapatumas neatspindi turimų asmens bruožų. Tapatumas, kurį žmonės išreiškia, atsiranda iš vaidmenų mišinio, saugomo asmens mintyse ir pasirinktinai vertinamo, išreiškiamo ir patiriamo įvairiose socialinėse situacijose. Tapatumas vertinamas kaip daugiamatis, apimantis daugybę skirtingų vaidmenų (įskaitant tautybę, etninę kilmę, lytį, šeimą, socialinę klasę, profesiją ir seksualumą), priklausomų nuo aplinkos reikalavimų ir susijusių su asmens poreikiu juos išreikšti.

Visi aukščiau minėti požiūriai į tapatumą labai stipriai sureiškmina aplinkos įtaką ir sumenkina asmeninio tapatumo reikšmę tapatumo formavimuisi. Šias teorijas galima pa-

laikyti tik iš dalies, sutinkant, kad socialinė aplinka turi įtakos individui priisiimant vaidmenis, atsižvelgiant į aplinkos lūkesčius (kaip teigė McCall ir Simmons, 1978), socialiniams vaidmenims atitinkant asmens vidinius įsitikinimus (kaip teigė Tajfel, 1982), bet nepamirštant ir paties individo kaip unikalaus įtakos tapatumo formavimuisi.

Apskritai tyrėjų taikoma socialinio ir asmeninio tapatumo perskyra yra rizikinga, nes tas atskyrimas keblus tiek analitiškai, tiek empiriškai, kadangi asmeninis tapatumas bent iš dalies apibrėžiamas naryste grupėje, o socialinėms kategorijoms suteikiama asmeninė prasmė.

Apibendrinant požiūrius, nagrinėjančius probleminius tapatumo klausimus – asmens ir visuomenės vaidmenį formuojant tapatumą, jo kintamumą, priklausomumą nuo aplinkos, asmeninio tapatumo santykio su aplinka pobūdį – galima manyti, kad tapatumas yra komplikotas konstruktas. Nėra vienareikšmiško atsakymo apie asmens ir visuomenės vaidmenis tapatumo formavime. Tai gali būti naujų tyrimų kryptis.

1.1.4. Tapatumo proceso teorija

Siekiant giliau išanalizuoti asmeninio ir socialinio tapatumo konstruktus, remiamasi G. Breakwell sukurta tapatumo proceso teorija, kuri padės atsakyti į klausimą, kaip formuojasi *asmeninis ir socialinis tapatumas* santykyje su aplinka. Tapatumo proceso teorija buvo sukurta remiantis simbolinio interakcionizmo požiūriu. Simbolinis interakcionizmas – reikšminga šiuolaikinės sociologijos ir socialinės psichologijos sritis, kuri analizuoja socialines sąveikas, remiantis jų simboliniu turiniu. Simbolinis interakcionizmas teigia, kad į sąveiką tarp žmonių žiūrima kaip į nepertraukiamą dialogą, kurio metu jo dalyviai stebi, apmąsto vienas kito ketinimus ir į juos reaguoja. Šio dialogo metu kuriamos ir keičiamos socialinės reikšmės. Žmogaus elgesys – socialinis, paremtas komunikacija. Individai reaguoja ne tik į kitų asmenų poelgius, bet ir į jų ketinimus. Žmonės tarsi „spėja“ kitų žmonių ketinimus analizuodami jų poelgius ir remdamiesi panašių situacijų patirtimi. Tam būtina „priimti kito vaidmenį“. Žmonės gali atlikti šį sudėtingą procesą, kadangi nuo vaikystės yra mokomi suteikti prasmę daiktams, poelgiams ir įvykiams. Kai kažkam suteikiama prasmė, tai tampa simboliu, tai yra sąvoka, veiksmas ar daiktas simbolizuoja arba išreiškia kitos sąvokos, veiksmo arba daikto prasmę. Žmonių reakcija nėra instinktyvi. Laikotarpiu tarp stimulo poveikio (pavyzdžiui, kito asmens frazės) ir žmonių reakcijos į šį stimulą vyksta sudėtingas interpretacijos procesas. Šio proceso metu individas susieja stimulą su jo sąmonėje esančiu atitinkamu simboliu. Taip žmogus suvokia stimulą ir priima sprendimą, kaip į jį atsakyti. Simbolių prasmė suvokiama per socialinę sąveiką su kitais individais. Taip simboliai tampa bendri, ir tai palengvina žmonių tarpusavio bendravimą.

Simbolinio interakcionizmo požiūriu, savęs suvokimas nėra žmogiško organizmo vidinė dalis, jis kyla iš patirties ir kuriamas per bendravimą su kitais žmonėmis. Suvokdamas, kaip jį priima kiti žmonės, individas suvokia pats save. Nors nuolatos kintantis ir netikslus šis suvokimas yra tarsi žmonių socialinio elgesio vadovas – elgiamasi taip, kad būtų išlaikytas esamas ar trokštamas savo įvaizdis.

Simbolinio interakcionizmo teorinius pagrindus padėjo amerikiečių filosofas, sociologas ir socialinis psichologas, žymus pragmatizmo ir natūralizmo atstovas G. Mead. Jo filosofijos išeities taškas – veiksmas, kuris nustato individo aplinkos suvokimo ypatybes. Anot

G. Mead, žmonės konstruoja savąjį „Aš“ perimdami kitų nuostatas kaip socialines. Socialinis procesas su jo reikšmėmis perimamas į individualią patirtį, taigi jis vyksta efektyviau, nes tam tikra prasme pasireiškia pačiuose individuose. Tačiau tai nėra vienpusė komunikacija – individas ne tik prisitaiko prie kitų žmonių nuostatų, bet ir keičia jas. Individas priima kitų žmonių nuostatas savo atžvilgiu ir savaip jas interpretuoja, todėl jo reakcija yra ne tiesioginė, bet skirtinga, ir tai savo ruožtu veda į tolesnius pokyčius socialinės sąveikos procese. G. Mead teigimu, „atskiras individas nuolat veikia visuomenę per savo paties nuostatą, nes jis kuria grupės nuostatą savo atžvilgiu, atsako į ją ir per šį atsaką ją keičia“.

Negalima sakyti, kad pirma ateina individai, o po to bendrija, nes individai atsiranda pačiame bendrijos egzistavimo procese. Jeigu nebūtų proceso, kurio dalis yra individas, nebūtų ir paties individo. Žmogiškasis individas įmanomas todėl, kad yra socialinis procesas, kuriame jis gali sąmoningai funkcionuoti.

G. Breakwell (1986, 1992, 1993) tapatumo modelio šaknys glūdi G. Mead (1934) teorijoje. G. Breakwell (1986), pabrėždama socialinę tapatumo kilmę, vertina asmeninį tapatumą kaip neatsiejamą nuo socialinio. G. Breakwell mano, kad socialinis ir asmeninis tapatumas yra labai panašūs pagal turinį. Už bet kokios socialinės kategorijos slypi platesnis suvokimas, kokios charakteristikos, elgesio ir asmeniniai ypatumai sudaro šią kategoriją. Antra vertus, asmeninė charakteristika taip pat nėra visai individuali. Jei asmuo priskiria sau tam tikrus bruožus, vadinasi, jis priskiria save prie grupės asmenų, turinčių tokius bruožus.

Tapatumo proceso teorija (toliau – TPT) teigia, jog tapatumo struktūra suprantama kaip turinti dvi dimensijas – turinio ir vertės. Turinys apima tapatumą lemiančias savybes, kuriomis individas gali apibūdinti save kaip unikalų ir kurios sudarytos iš asmeninio (tikslai, vertybės, savęs vertinimas) bei socialinio (vaidmenys, priklausomumas socialinėms grupėms) tapatumų. Vertės dimensija yra antroji tapatumo struktūros ašis. Kiekvienas elementas turinio dimensijoje turi prie jo pridėtą vertę. Ši vertė gali būti teigiama arba neigiama ir priklauso nuo socialinių įsitikinimų, atitinkančių socialinių vertybių sistemą. Reikia paminėti, kad nė vienas komponentas neturi pastovios vertės. Priskiriamos vertės dažnai keičiasi priklausomai nuo socialinių aplinkybių. Tai reiškia, kad tapatumo struktūra nėra stabili konstrukcija, bet nuolat besikeičianti.

G. Breakwell teigia, kad tapatumas turi būti konceptualizuojamas per biologinį organizmo judėjimą laike, kuris vystosi per socialinio pasaulio asimiliaciją, akomodaciją ir įvertinimą. Asimiliacija ir akomodacija yra du tapatumo proceso komponentai. Asimiliacija – tai naujų komponentų įsisavinimas tapatumo struktūroje. Akomodacija reiškia koregavimą, kuris vyksta esamoje struktūroje, siekiant rasti vietą naujiems elementams. Asimiliacijos ir akomodacijos procesas nusako naujos informacijos įsisavinimą tapatumo struktūroje bei prisitaikymą, kuris vyksta siekiant šiai informacijai tapti struktūros dalimi. Vertinimo procesas suteikia tapatumo turiniui reikšmę ir vertę. G. Breakwell (1986, 1992) nustatė principus, reguliuojančius šiuos procesus, pavadindama juos motyvais: 1) tęstinumą laike ir situacijose, 2) unikalumą ir išskirtinumą, 3) savarankiškumą, 4) savigarbos ir socialinės vertybės jausmą. Plėsdami TPT V. L. Vignoles ir kt. (Vignoles, Chryssochoou ir Breakwell, 2002a; Vignoles, Regalia, Manzi, Golledge ir Scabini, 2006) pasiūlė du papildomus tapatumo „motyvus“, pavadintus priklausomumu, kurie apibrėžiami kaip poreikis

būti artimam su kitais ir priimtam kitų žmonių, ir prasme, kuri reiškia norą rasti prasmę ir tikslą gyvenime.

TPT neleidžia manyti, kad tapatumas visiškai priklauso nuo socialinio konteksto. Asmuo turi galią kurdamas tapatumą. Be to, patys kognityvios informacijos apdorojimo sistemos ribotumai (pirmiausia susiję su atmintimi) sukelia tam tikrų tapatumo plėtojimo apribojimų. Pokyčiai socialinio konteksto struktūroje ar procesuose skatina keistis tapatumą priklausomai nuo: a) jų asmeninio aktualumo; b) įsitraukimo į juos; c) reikalaujamo pokyčio dydžio ir d) kiek neigiamu laikomas pakitimas.

Šiame darbe pasirinkta analizuoti tapatumo pokyčius remiantis G. Breakwell tapatumo proceso teorija, kadangi ji aprašo tapatumą kaip kompleksinį, sudarytą iš asmeninio ir socialinio konstrukto, kaip dviejų vienos ašies polių, kur asmeninį ir socialinį tapatumą sudaro asmeninės savybės, vertybės, tikslai, vaidmenys, apibūdinantys individą kaip unikalų asmenį, kuris skiriasi nuo visų kitų asmenų, ir kartu kaip grupės narį, turintį poreikį priklausyti bendruomenei kultūriniame, religiniame, socialiniame kontekste.

1.1.5. Naratyvinio tapatumo teorija

Dar viena teorija, kuria remiamasi darbe analizuojant išgyvenusiujų Holokaustą tapatumo kaitą, yra naratyvinio tapatumo teorija. Holokaustas įvyko daugiau nei prieš pusę amžiaus, todėl šiandien apie jį kalbama tik iš laiko perspektyvos. Mokslininkai gali tyrinėti išlikusius rašytinius šaltinius, tokius kaip tuo metu rašyti dienoraščiai, laiškai, dokumentai, bet kur kas didesnę vertę turi realūs tų įvykių liudininkų pasakojimai.

D. McAdams, sukūręs naratyvinio tapatumo teoriją, teigia, kad gyvenimo istorijos pasakojimas visada aprėpia kelias perspektyvas: dabartinę pasakotojo perspektyvą ir praeities perspektyvą, kai vyko pasakojamas įvykis. Pasakodami savo gyvenimo istorijas naratoriai leidžia pamatyti, kokie buvo praeityje, kokie yra dabar ir kokių ateities lūkesčių turi (McAdams, 2004). Tai atskleidžia dinامينius tapatumo aspektus, nes pasakojant praeitis ir dabartis susipina ir įgauna vis naujas formas, kurioms suteikiama nauja prasmė. Asmens gyvenimo istorija kuriama socialiniame, kultūriniame, istoriniame fone, todėl analizuojant gyvenimo istorijos pasakojimus, tapatumo kaita siejamas su socialiniu kontekstu.

Naratyvinio tapatumo teorija išaugo iš E. Erikson dėmesio viso gyvenimo raidai, psichobiografijai (Erikson, 1963, cit. pgl. McAdams, 2011). Svarbu pažymėti, kad nors D. McAdams rėmėsi E. Erikson, kuris palaike esencialistinį požiūrį į tapatumą, apibūdindamas jį kaip stabilų, vientisą ir suderintą, D. McAdams, kaip ir E. Erikson, pabrėžė visą gyvenimą vykstančius tapatumo pokyčius ir formavimąsi, tačiau jis plačiau žiūri į tapatumą.

D. McAdams išskyrė du tapatumo formavimo komponentus – stabilumą ir plastiškumą. Stabilumo (priešingai nestabilumui) funkcija yra tikslų, interpretacijų ir strategijų apsauga, o plastiškumo (priešingai rigidiškumui) funkcija yra naujų tikslų, interpretacijų ir strategijų sukūrimas. Plastiškumas nurodo, kad kiekvienas žmogus gali keistis visą gyvenimą. Pokyčio potencialas egzistuoja kaip santykio tarp žmogaus ir jo biologinio, psichologinio, ekologinio (šėimos, bendruomenės, kultūrinio) ir istorinio konteksto pasekmė. Plastiškumas tampa įmanomas dėl to, kad tarp žmogaus ir jo konteksto yra abipusis ryšys, t. y. kontekstas veikia žmogų, o žmogus – kontekstą. Kai santykis tarp žmogaus ir konteksto

yra abipusiai naudingas, atsiranda sąlygos tapatumo kaitai (Lerner, 2004; Brandtstädter, 2006). Stabilumas saugo tapatumą nuo per didelio pasidavimo aplinkos įtakai, padėdamas išsaugoti unikalų asmens tapatumą. Abu šie komponentai nurodomi kaip formuojantys tapatumą ir veikiantys susidūrus su trauma (McAdams, 1995; McAdams ir Pals, 2006).

Tapatumo formavimasis, anot D. McAdams, vyksta per istorijų apie savo gyvenimą pasakojimą. Žmonės pasakoja istorijas sau bei aplinkiniams, ir taip jų gyvenimas įgauna pasakojimo formą. D. McAdams (2001) teigimu, gyvenimo istorija ir yra asmens tapatumas. Žmonės suteikia gyvenimui vientisumo ir prasmingumo kurdami save apibūdinančias istorijas, kurios atlieka tapatumo funkciją. D. McAdams (1995) manymu, asmens tapatumą galima tyrinėti per autobiografinius pasakojimus, kurie integruoja atkuriamus praeities įvykius, suvokiamą dabartį ir ateities vizijas. Šie pasakojimai išreiškia žmogaus gyvenimo vieningumą ir tikslumą, tai yra esminius žmogaus tapatumo požymius. Anot D. McAdams, naratyvo funkcija yra sujungti individo bruožus, vertybes ir tikslus bei suteikti jiems prasmę. Gyvenimo istorija – tai asmeninis tapatumas, o istorijos kūrimo tikslas yra suteikti savo gyvenimui tęstinumą ir prasmingumą (McAdams ir Pals, 2006).

Kiti tyrėjai palaikė D. McAdams požiūrį. C. Freeman (1995) taip pat pabrėžia žmogaus tapatumo ir autobiografinio pasakojimo ryšį. Jo manymu, tapatumas yra apibrėžiamas ir pasireiškia per gyvenimo istoriją. E. A. Waites (1997) teigimu, tapatumas kaip psichologinis fenomenas yra integruota prisiminimų, žinių ir elgesio visuma. Pasakojimai ne tik įprasmina kasdienį gyvenimą, bet kartu suteikia tam tikrą struktūrą tapatumo jausmui. Kasdien pasakodami istorijas apie save ir savo gyvenimą žmonės išreiškia tai, kokie yra, kuria savo tapatumą. Pasakojimo forma suteikia pasaulio suvokimui tam tikrą struktūrą, nes jis įgauna siužetą, o žmogus per pasakojimą gauna priemonę, per kurią gali save apibūdinti, apibrėžti. Analizuodami, kaip tapatumas atsiskleidžia pasakojamose gyvenimo istorijose, tyrėjai gali pamatyti patį istorijos turinį, tai, kas sudaro tas istorijas. Asmenybės bruožai ar situacijos, apie kurias pasakoja žmonės, nėra atskiri kintamieji – jie yra integruotos istorijos dalys, jiems suteikiama asmeninė prasmė, todėl jie tampa „besiskleidžiančios dramos“, kurią pasakodami žmonės supranta, kas jie yra, dalimi (Polkinghorne, 1996). Autorius taip pat atkreipia dėmesį į tai, jog daug pasakojimų tyrinėtojų, kalbėdami apie tapatumą, vartoja terminus „kurti“ ar „formuoti“ tapatumą. Šios sąvokos žymi sąmoningai nukreipiamas pastangas, tačiau tai, anot D. McAdams, nėra teisinga: nors žmonės turi gyvenimo tikslus ir aktyviai „dirba“ su savo gyvenimo prisiminimais, vis dėlto gyvenimo istorijos kūrimas ir tapatumo apibrėžimas yra daugiau nesąmoningi procesai, kurių žmonės negali racionaliai kontroliuoti.

Gyvenimo istorija yra daugiau nei paprastas įvykių apibendrinimas, kuris įvyko žmogaus gyvenime. Gyvenimo istorija susijusi su autobiografine atmintimi (Roediger, McDermott ir Goff, 1997). Kita vertus, gyvenimo istorija yra gana subjektyvi. Tai – praeities įvykių rekonstrukcija, pagražinta dabartiniu suvokimu ir numatoma ateitimi (McAdams, 1995). D. McAdams, remdamasis D. Bakan (1966) teorija, įveda du modalumus, aprašančius bet koki naratyvą. Jis juos vadina teminiais klasteriais gyvenimo istorijoje: „autonomija“ (gebėjimas ir pasiruošimas palaikyti savo autonominį gyvenimą) ir „bendrystė“ (gebėjimas ir pasiruošimas būti integruotam į socialinę bendruomenę). Kiekvienas iš klasterių, anot D. McAdams, leidžia artikuliuoti svarbius gyvenimo tikslus, norus, poreikius. Taip „autonomija“ apibrėžia jėgą, kontrolę, vadovavimą, dominavimą, nepriklausomybę. „Bendrystė“

– visi kontaktų ir bendravimo su kitais žmonėmis variantai – nuo įsijungimo į didelę socialinę bendruomenę iki intymių draugiškų santykių apraiškos (McAdams, 2011).

Apibendrinant galima teigti, kad, anot naratyvinės tapatumo teorijos, pasakodami gyvenimo istoriją žmonės kuria savo tapatumą, siekdami įprasmingi gyvenimą. Gyvenimo istorija remiasi biografiniais prisiminimais, kurie būna iš dalies pakoreguoti, kad suteiktų asmeniui gyvenimo tęstinumo ir prasmingumo pojūtį.

Apžvelgus tapatumo proceso teoriją ir naratyvinio tapatumo teoriją, šiame darbe tapatumas bus apibrėžtas kaip dinaminis kintantis procesas, atsiskleidžiantis per gyvenimo istorijos pasakojimą, kurio turinį sudaro ameninis tapatumas (savęs vertinimas, vertybės, tikslai) ir socialinis tapatumas (vaidmenys, priklausymas tautinei, socialinei, religinei grupei), kurie vertinami ir keičiami atsižvelgiant į socialinio konteksto kaitą.

1.1.6. Holokausto sukelta grėsmė tapatumui

Kas atsitinka, kai aplinka tampa grėsminga, kaip ji keičia tapatumą ir kaip individai tuos pokyčius integruoja į savo gyvenimo istoriją?

Anot tapatumo proceso teorijos, asmeninio ir socialinio tapatumo konstruktai kinta priklausomai nuo jų vertės socialiniame kontekste. Šiame darbe Holokaustas, kaip grėsminga aplinka, laikomas socialiniu kontekstu, dariusiu įtaką asmeninio ir socialinio tapatumo kaitai.

Vykstant asimiliacijos ir akomodacijos procesams, kurių metu asmuo priima traumuojančią informaciją iš aplinkos ir turimą informaciją pritaiko prie jos, kyla grėsmė tapatumui, nes dėl grėsmingos aplinkos pakinta šio proceso motyvai – asmens gyvenimas praranda tęstinumo jausmą, jo veiksmingumas tampa ribotas, nukenčia savigarba, išskirtinumas įgauna negatyvią prasmę, priklausomumas ir poreikis būti artimam su kitais deformuojamas, o noras įprasmingi trauminių patyrimą tampa labai reikšmingas. Grėsminga aplinka sukelia konfliktą tarp asmens poreikių ir socialinių ekspektacijų, priverčia pakeisti buvusį asmeninio tapatumo turinį ir kitaip jį vertinti, atsižvelgiant į pakitusią socialinę situaciją (Breakwell, 1986).

Kad palaikytų savo tapatumą, asmuo kurį laiką gali nepriimti aplinkos pokyčių, naudodamas įvairias tapatumo apsaugos strategijas. Tapatumo apsaugos strategija G. Breakwell vadina bet kokią veiksmą ar mintį, kuriuos individas suvokia kaip galinčius sunaikinti grėsmę jo tapatumui. Autorė pripažįsta ir nesąmoningos apsaugos galimybę. Įveikos strategijos gali būti skirtingų lygių. Intrapsichinė remiasi asimiliacijos – akomodacijos ir vertinimo procesų modifikacija: informacijos neigimas, fantazijos, užimamos pozicijos reinterpretacija, tapatumo turinio naujas įvertinimas, vertinimo kriterijų pakeitimas ir t. t. Interpersonalinė įveikos strategija apima izoliaciją, negatyvizmą, ignoravimą ir t. t., grupinė/tarpgrupinė – buvimą kelių grupių nariu, dalyvavimą socialiniuose judėjimuose, socialinės tvarkos ir ideologijos pakeitimą. Iš esmės įveikos strategijos pasirinkimas priklauso nuo konkrečios grėsmės rūšies, pagrindinių socialinio konteksto parametrų, ankstesnės tapatumo struktūros ir asmeniui būdingų kognityvinių bei emocinių gebėjimų sąveikos.

Jei aplinkos grėsmė yra trumpalaikė, asmuo gali nesunkiai prisitaikyti prie situacijos, nes kai tik suvokia grėsmingą situaciją, individas inicijuoja apsaugos strategiją, kuri turi

panaikinti grėsmę. Jei apsaugos strategija pasirodo neefektyvi, grėsmė tapatumui grįžta. Individas jungia įvairias apsaugos strategijas. Kai vienos apsaugos strateginis efektyvumas sumažėja, išugdoma nauja taktika, kuri pakeičia seną arba eina kartu su ja. Holokaustas buvo ilgalaikė trauma, kardinaliai pakeitusi socialinį kontekstą. Konteksto pokytis inspiravo asmeninio ir socialinio tapatumo pokyčius. Apsaugos mechanizmai dažnai negalėdavo susidoroti su tokio didelio masto traumatizavimu, todėl daugumai išgyvenusiųjų Holokaustą jų patirtos traumos sprendimas buvo atidėtas vėlesniam laikui, o trauminės patirties integracija privertė ne tik koreguoti tapatumo turinio esmę ir jo vertinimą, bet ir iš esmės pakeisti bazines vertybes.

Kalbant apie asmenis, išgyvenusius traumą, vieni tyrėjai pažymi, kad jiems tenka per tvarkyti savo asmeninius ir pasaulio vaizdus, atsispindinčius jų pasakojime (Crossley, 2001).

Kiti tyrėjai (Hunt ir McHale, 2008) daugiau dėmesio skyrė trauminiais prisiminimams, teigdami, kad jų pasakojimas yra labai svarbus jų integracijai į tapatumą. Tyrėjai teigia, kad trauminiai prisiminimai kyla iš platesnio socialinio konteksto, todėl norėdami suprasti tokius prisiminimus psichologai turėtų konsultuotis su istorikais, sociologais ir kitais tyrėjais, kurie padėtų atkurti socialinį pasaulį, kuriame žmonės gyveno (Hunt ir McHale, 2008). Jie pabrėžia, kad išgyvenusiųjų trauminiai prisiminimai, o ne objektyvūs prisiminimai yra svarbiausi, nes jie daro įtaką tam, kokią prasmę išgyvenusieji suteikia trauminiais įvykiams. Tokį tvirtinimą palaiko ir T. A. DeRoos-Cassini, E. De Saint Aubin, A. Valvano, J. Hastings, P. Horn (2009), teigdami, kad asmenys, patyrę traumų, siekia nepaisyti objektyvios realybės dėl poreikio prisitaikyti prie gyvenimo ir suteikti prasmę savo patyrimui. D. McAdams (1995) taip pat remia šį požiūrį sakydamas: „Žmonės linkę matyti savo gyvenimą pozityvesnėmis spalvomis nei galima būtų įvertinti objektyviai. Norėdami suteikti prasmę neigiamiems įvykiams asmenys turi sukurti asmeninę istoriją, suteikiančią įvykiams prasmę. Istorija tiesiog atspindi žmonių troškimą suteikti prasmę subjektyviai patirčiai per pasakojimą.“

Žmogui susidūrus su traumuojančia patirtimi, ji keičia jo savęs ir pasaulio suvokimą, ir tie pokyčiai atsispindi gyvenimo istorijoje. Pasakodami savo Holokausto istorijas žmonės siekia suteikti prasmę savo išgyvenimams ir integruoti trauminį patyrimą į savo gyvenimus.

1.2. Socialinis-istorinis Holokausto kontekstas

1.2.1. Tautinis tapatumas

Apžvelgus tapatumą analizuojančias teorijas, detaliau bus nagrinėjamas tautinis tapatumas kaip vienas socialinio tapatumo konstruktų, kadangi tyrimo kontekstas yra Holokaustas, kurio pirminė priežastis buvo žydų tautinio tapatumo išskyrimas.

Tautinis tapatumas – *viešai išreikštas asmenybės solidarumo jausmas, jos susitapatinimas ir vieningumas su etnine grupe, prie kurios narių ji save priskiria* (Ashmore, Jussim ir Wilder, 2001). *Tautinis tapatumas* psichologiniu aspektu apibrėžiamas kaip „skirtumo suvokimas“, kaip „mes“ ir „jie“ jausmas ir pripažinimas“ (Lee, 2012).

Tautinį tapatumą kaip vieną tapatumo sričių tiria mokslininkai (Bennett ir Sani, 2004; Sullivan, 2015), mėginami suprasti, kaip formuojasi asmens tautinis tapatumas, kokią vie-

tą jis užima bendroje žmogaus tapatumo sąrangoje, kaip jis derinamas su kitais asmenybės aspektais ir t. t. Tautinio tapatumo kaitos klausimu egzistuoja dvi griežtai priešingos pozicijos. Pagal vieną jų tautinis tapatumas yra istoriškai nulemta asmens savybė, kurią jis įgautina gimdamas visam gyvenimui. Kiti mokslininkai teigia, kad individai, esant palankioms aplinkybėms, gali keisti savo tautybę, t. y. tautiškumas gali būti asmeninio pasirinkimo klausimas. Be to, jie teigia, kad tautinis tapatumas nėra stabilus, bet kintantis ir prisitaikantis, priklausomai nuo susidūrimų su kitomis tautinėmis grupėmis ir jų tapatumu. Esama ir trečios, tarpinės, nuomonės – bet kuri bendruomenė nėra atsietą nuo istorijos, todėl istoriškai išsivysčiusios struktūros išlieka ir riboja galimus pasirinkimus.

1.2.1.1. Žydų tapatumo studijos

Socialinės srities mokslininkai tik XX a. pradžioje identifikavo ir empiriškai ištyrė būdus, kuriais individai ir jų grupės apibrėžia, išskiria save iš kitų (Weber, 1922 (1965); Mead, 1934; Goffman, 1959, 1961; Barth, 1994; Erikson, 1968). J. Phinney (1990), apžvelgdamas tautinį tapatumą, pažymi, jog „tapatumas yra asmenų, priklausančių tautinėms ar rasinėms mažumoms, psichologinio funkcionavimo esminis aspektas“. J. Phinney teigimu, pagrindiniai tautinio tapatumo komponentai yra priklausomumo jausmas, teigiami ir neigiami nusistatymai savo grupės atžvilgiu ir tautinis įsitraukimas (kuris apima kalbą, draugus, religinę praktiką, gyvenamąją vietą ir politinę veiklą). Nors ankstyvuosius tautinių mažumų tyrimus lėmė laipsniška mažumų asimiliacija Europoje (Gordon, 1964), per pastaruosius dešimtmečius tyrimai virto kultūrinio tapatumo formavimosi studijomis (Bernal, 1993; Berry, 1984, 1990). Ilgainiui vis labiau tapo pripažįstama įvairiapusė tapatumo prigimtis, ilgalaikė tapatumo raidos trajektorija ir daugybinis tapatumas (Phinney, 1989, 1990; Worchel, Morales, Paez ir Deschamps, 1998; Woodward, 2004). Šiuolaikiniame pasaulyje atsirado daugiau galimybių pasirinkti savo tapatumą negu anksčiau. Priskirtą, paveldėtą tapatumą palaipsniui ištūmė pasiektas, savanoriškai pasirinktas ir sukurtas. Paraleliai pasirinktam ir sukurtam tapatumui aptinkamas ir nacionalinio, religinio, tautinio tapatumo atgimimas visame pasaulyje (Novak, 1972; Featherstone, 1990; Sahliyah, 1990).

Visuomet buvo problematiška apibrėžti žydų tapatumą. Žydai, gyvendami apsupti kitų tautų, visais amžiais palaikė balansą tarp savito tapatumo išlaikymo bei akultūrizacijos su dominuojančia visuomene (Spicer, 1971). Visuomenėje aptinkama tam tikra žydų patirties universalizacija. Pavyzdžiui, diasporos koncepcija buvo taikoma tik kalbant apie žydų specifiką, o dabar ji taikoma praktiškai kiekvienai tarptautinės migracijos atveju (Bruner, 1996; Anthias, 1998; Tapp ir Lee, 2004). Nagrinėdamas žydų tapatumą S. Herman (1988) aiškiai atskiria identifikaciją („procesą, per kurį individas pradeda matyti save kaip žydų asmenų grupės dalį“) ir tapatumą („ką individo gyvenime reiškia būti žydu, jo žydiškumo turinys“). H. Himmelfarb (1980, 1982), apžvelgęs literatūrą JAV žydų identifikacijos ir tapatumo tema, nustatė, jog dauguma tyrimų orientuoti į identifikaciją, kurią apima ritualinis elgesys, dalyvavimas atitinkamų institucijų veikloje, socialiniai ryšiai, požiūris į Izraelį, religiniai įsitikinimai, žinios apie judaizmą bei filantropija. Jo manymu, nepakankamai dėmesio skiriama žydiškam tapatumui, atskleidžiančiam, ką reiškia būti žydu.

1.2.1.2. Žydų tautinis nacionalinis tapatumas: turinys ir reikšmės

Žydiškosios tapatumo studijos yra sudėtingos, nes judaizmas susideda iš tarpusavyje sąveikaujančių ir susipynusių elementų: religijos, kultūros, tautiškumo, etniškumo ir papildomų kalbos, edukacijos, santykio su Izraeliu faktorių. Mokslininkai tyrė kiekvieną iš šių aspektų ir jų sąveiką su, pavyzdžiui, žydiško tapatumo psichologija (Herman, 1988; London ir Chazan, 1990; Arnow, 1994), kalba (Hofman ir Fisherman, 1970; Kheimets ir Epstein, 2001; Nevo ir Olshtain, 2007), lyties klausimais (Fishman, 1995) ir etniškumu (Brandes, 2004). Jie siekė sukurti sistemingą žydiškojo tapatumo sąvokų struktūrą ir nustatyti šios srities studijų parametrus. S. Herman tyrimas rėmėsi vieno moderniosios socialinės psichologijos pradininkų K. Lewin darbu. K. Lewin (1947) rašo, jog „socialinis laukas“ paveikia individus taip pat, kaip ir individai – „socialinį lauką“. Paremtas K. Lewin teorinėmis gairėmis S. Herman darbas turėjo didelės įtakos atskleidžiant žydišką tapatumą kaip dinamišką, įvairialypį fenomeną, tiriamą lyginimo būdu, atsižvelgiant į kultūrų, kuriose gyvena žydai, kontekstą. S. Herman apibrėžia žydiško tapatumo elementus ir šiuolaikines jos išraiškas, ypač ryšius su Holokaustu, sionizmu ir Izraeliu. Jis atkreipia dėmesį į identifikacijos ir tapatumo skirtumus tarp Izraelio ir diasporos žydų, taip pat tarp diasporos žydų, kurie lankėsi ir nesilankė Izraelyje (Herman, 1962, 1977). Kitos studijos atkreipia dėmesį į žydiškos identifikacijos ir tapatumo aspektus bei dėsningumus atvirose, pliuralistinėse visuomenėse, į kurias integrovosi žydai (Sklare ir Greenblum, 1967; Dashefsky ir Shapiro, 1974; Slesinger, 1979). Kaip minėta, šiuolaikinėje, postmodernioje visuomenėje atsirado sąmoningai sukurto, sudėtingo ir per gyvenimą kintančio, individualaus bei grupinio identifikavimo išraiška (Goldberg ir Krausz, 1993; Rosen, 1995). Šiuo atžvilgiu žydai buvo priešakyje kitų grupių, priversti derinti iš dalies tarpusavyje sutampančius tapatumus ir kartu besistengiantys išlaikyti savitą grupinį tapatumą bei adaptuotis kultūroje, kurioje gyvena. Prancūzijos žydų mąstytojas L. Askénazi (2005) teigia, kad tapatumo įvairialypumas yra pagrindinis diasporos žydų bruožas. L. Shulman tvirtina, jog būdingas tapatumo įvairialypumas yra žydiškumo privalumas, o ne trūkumas. Ypač Vakaruose daugėja asmenų, gimusių žydų šeimose, tačiau neidentifikuojančių savęs kaip žydų arba pasirenkančių vien tik simbolinę identifikaciją (Dershowitz, 1997). Nepaisant „daugybinio tapatumo“ plitimo ir identiteto kaitos dinamikos, E. Schachter (2002) patvirtina, jog nuoseklumas ir tęstinumas yra kritiniai „gerojo“ (ar, pagal Erikson terminologiją, „konsoliduoto“) žydiškojo identiteto bruožai, bei pabrėžia tėvų, kaip perduodančių darnų tapatumą, svarbą (Schachter ir Ventura, 2008). Padidėjusi pasirinkimo laisvė padarė įtaką tapatumo fragmentacijai instituciniu, ideologiniu ir asmeniniu lygmenimis. Žydų tapatumas turi platų galimybių spektrą – nuo visiškos asimiliacijos vyraujančioje visuomenėje ir bet kokių sąsajų su judaizmu atmetimo iki religinio dogmatiškumo ir fundamentalizmo (Landau, 1993; Silberstein, 1993).

Iki karo žydai gyveno Europoje laisvai, revoliucinės idėjos XX amžiaus pradžioje skleidė liberalumo ir lygybės idėjas. Holokaustas visa tai pakeitė, atskirdamas žydus nuo visos kitos žmonijos dalies. Holokaustas priverė žydus formuoti savo tautinį tapatumą izoliacijoje ir atskyrimo. H. Fisch (1978) palaiko idėją, kad tapatumas formuojasi per istoriją ir kultūrą. Anot H. Fisch, žydai, gimę ir augę žydiškoje kultūrinėje terpėje, savo žydiškumą sieja su praeitimi ir Holokaustu su savo baizmu gali verstti tokius žmones siekti atsiriboti nuo

praeities. Kita vertus, J. Amery (1980) mano, kad tiems žydams, kurie neturėjo stipraus žydiško kultūrinio pagrindo, Holokaustas kaip tik atvėrė jų žydiškumą.

1.2.2. Lietuvos žydų istorija ir tapatumas

Lietuvos žydai, arba litvakai,¹ – teritorinis-lingvistinis žydų aškenazių pogrupis. Litvakai gyveno Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) teritorijoje (šiuliakinėje Lietuvoje, Baltarusijoje, dalyje Ukrainos, Latvijos, Rusijos ir Lenkijos), jidiš kalba vadintoje „Lite“. *Litviše Jidiš* („Lietuvos jidiš“) buvo vienas pagrindinių jidiš kalbos dialektų Europoje. Juo buvo kalbama Lietuvoje, Latvijoje, Baltarusijoje, Estijoje ir Šiaurės rytų Lenkijos Suvalkų regione.

Esama istoriografinė būklė leidžia teigti, kad litvakų istorijos ištakos siekia XIV a. pirmąją pusę, valdant kunigaikščiai Gediminui. XIV a. pabaigoje didysis kunigaikštis Vytautas suteikė žydams privilegijų, kurios prilygo vietiniams bajorams. Kaip ir likusioje Europos dalyje, žydai vertėsi pinigų skolinimu, prekyba, amatais.

Ankstyvasis žydų Lietuvoje įsigyvenimo procesas sutapo su lūžiniais LDK raidos etapais. Pirmiausia dėl vėlyvos Lietuvos visuomenės christianizacijos (nuo XIV a. pabaigos) ir daugiataučio valstybės pobūdžio šiame regione vyravo didesnis pakantumas kitų tautybių žmonėms. Pasak S. Atamuko, dėl to viduramžių Lietuva tapo vienu reikšmingiausių žydų gyvenimo centrų, naująja gimtine. Antisemitizmas čia neigavo tokių kraštutinių formų, kokios tuo metu buvo Vakarų Europoje, Lenkijoje, Ukrainoje. Pasak istoriko, didžiausių nelaimių atnešė svetimos kariuomenės, o ne vietos jėgos (Atamukas, 1998). Be to, žydų kūrیمasis Lietuvoje chronologiškai sutapo su baigiamuoju miestų kūrیمosi valstybėje etapu. Galiausiai XIV a. pabaigoje bent jau didžiuosiuose centruose galutinai susiformavo amatų profesionalizacija (Sirutavičius, Staliūnas ir Šiaučūnaitė-Virbickienė, 2012). Šie veiksniai įtakoją žydų gyvenamąją vietą ir užsiėmimus.

Nuo XVII–XVIII a. galima kalbėti apie savitą LDK gyvenusių žydų bendruomenę – litvakus. Šiuo laikotarpiu žydai turėjo savo valdžios įstaigą – Lietuvos Valstybės Tarybą (Vaadą), kuri tapo viena labiausiai susiformavusių žydų savivaldos institucijų anuometinėje Europoje. Dėl palankių gyvenimo sąlygų, kurios tapo imigracijos į regioną ir aukšto natūralaus prieaugio priežastimi, žydų skaičius XVIII a. didėjo. Dabartinės Lietuvos teritorijoje XVIII a. antroje pusėje gyveno maždaug 120 000 litvakų (Truska, 2005). Istorikai atkreipia dėmesį, kad didesnioji dalis žydų, dėl migracijos atsikėlusį gyventi į Lietuvą, tapo *vesternizacijos* procesų skleidėjais. Daugelis žydų atsikraustė iš ir *per* vokiečių žemes bei tapo vokiškai semitinės kultūros skleidėjais (Truska, 2005).

Po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos (toliau – ATR) padalijimo 1795 m. didžioji dalis etninės Lietuvos pateko į Rusijos imperijos sudėtį. Prasidėjo 120 metų trukusi regione gyvenusių tautų priklausomybė konservatyviai, stačiatikiškai-ortodoksinei ir industriniu požiūriu ženkliai atsiliekančiai nuo Vakarų Europos Rusijos imperijai. Šiame amžiuje žydų padėtis pablogėjo. Jie turėjo mokėti dvigubai didesnius mokesčius nei miestiečiai krikščionys, atsirado naujų prievolių, tokių kaip rekrūtų prievolė ir pan. Lietuvos teritorija pateko į vadinamąją sėslumo zoną, iš kurios žydai negalėjo išvykti į kitas gubernijas. Be to, į rytus

1 Sąvoka „litvakas“ kilusi iš žodžio „litwak“, lenkų kalbos termino „žmogus iš Lietuvos“.

nuo Lietuvos esančiose gubernijose prasidėjo atvirkščias procesas – žydų imigracija į sėslumo zonoje esančią Lietuvos teritoriją. Dėl to jau XIX a. pabaigoje pirmasis Rusijos imperijoje vykęs visuotinis gyventojų surašymas parodė, kad dabartinėje Lietuvos teritorijoje gyveno daugiau nei 358 000 žydų ir tai sudarė 13,3 % visų krašto gyventojų (Truska, 2005). Maždaug pusė žydų gyveno miestuose, kiti – miesteliuose. Kaimuose buvo apsistojusi labai menka dalis. Iš surašymo duomenų matyti, kad beveik visi žydai vertėsi nežemdirbiniais verslais, nes dėl carinės Rusijos apribojimų jiems nebuvo galima turėti žemės nuosavybės. Tai esminis skirtumas nuo etninių lietuvių, kurių absoliuti dauguma pragyveno iš žemės ūkio. Šis aspektas XX a. pirmojoje pusėje darys reikšmingą įtaką lietuvių ir žydų tarpiniam santykiams, skatins konkurenciją, kuri peraus ir į etninę įtampą.

Naujaisiais laikais Lietuva, kaip ir Lenkija, buvo žydų ortodoksizmo centras. Pasaulyje Lietuva garsėjo ješivomis ir aukšta religine kultūra. Čia gyveno talmudistai – Vilniaus Ganas, Izraelis Salanteris. Dėl palyginti mažo chasidizmo paplitimo šiame regione nuo XIX a. pabaigos buvo gana plačiai išplitęs žydų šviečiamasis sąjūdis – Haskala. Dėl lenkiškosios ir rusiškosios kultūrų konkurencijos regione žydų asimiliacija buvo silpnesnė nei Vakarų Europoje ir didėjo išskirtinė žydų tautinė savimonė. Vakaruose žydai, priimdami europinę civilizaciją, kartais atsisakydavo kalbos, papročių ir susitapatindavo su anglų, prancūzų, vokiečių kultūromis, o litvakai priešingai – išsaugojo žydiškumą. Amžininkai ir istorikai pastebi vieną reikšmingą detalę – litvakai istoriškai buvo suaugę su kraštu, tačiau ne su jo gyventojais. Dvi tautos, lietuviai ir žydai, nuo amžių gyvenę šalia, sudarė du atskirus pasaulius, dvi izoliuotas bendruomenes, kurias siejo ekonominiai reikalai, tačiau skyrė beveik viskas: kalba, tikyba, papročiai, buitis, drabužiai, netgi išvaizda ir temperamentas (Truska, 2005).

Žydams apsigyvenus Lietuvoje, po truputį formavosi savotiškas Lietuvos žydų tapatumas su savitais religiniais ir kasdienio gyvenimo bruožais. Jis įgijo pavadinimą „Nuchas Lite“ (jidiš kalba – Lietuvos maniera, būdas, – aut. past). Lietuvos žydus pradėta vadinti „Šeivet Litvakes“ (jidiš kalba – litvakų gentis, – aut. past.), jiems priskirti tam tikri bruožai:

1. Priklausymo gyventojų mažumai reliatyvumas. Žydų, gyvenančių Lietuvos miesteliuose, skaičius dažnai viršydavo vietinių gyventojų skaičių, nors žydai ir buvo laikomi tautine mažuma. Tokiuose miesteliuose egzistavo savotiška socialinė erdvė – specifinė štetlo (jidiš kalba – miesto) kultūra, kurioje virė žydiškas gyvenimo būdas. Žydų apsigyvenimas dabartinėje Lietuvos teritorijoje esančiuose miestuose pakeitė jų demografinę sudėtį: jie sudarė daugumą Kalvarijoje (apie 70 proc.), Ukmergėje (per 50 proc.), Kupiškyje (53 proc.). 1764 m. pirmo visuotinio žydų surašymo duomenimis, žydų skaičius LDK siekė apie 169 tūkst. 1923 m. gyventojų surašymo duomenimis, Lietuvoje, be Vilniaus krašto, gyveno beveik 154 tūkst. žydų.
2. Korporatyvumas. Individas litvako savimonėje nebuvo atskirtas nuo žydų tautinio kolektyvo. Kiekvienas individas save suvokė kaip kolektyvo dalį; tik taip, manyta, jis galėjo išlaikyti savo papročius ir tradicijas, tik šis kelias buvo tinkamas norint užtikrinti tradicinės žydų bendruomenės išlikimą diasporoje. Štetlo organizacinė sistema tenkindavo visus individų poreikius. Tai suteikdavo saugumo jausmą. Glaudūs bendruomenės ryšiai leisdavo jos nariams jaustis priklausomiems jai, puoselėdavo stabilų žydų tapatumo jausmą, nepaisant aplinkui vyraavusios sveti-

mos aplinkos. Net ir persikėlę iš sėslumo zonos gyventi kitur litvakai dažnai tapatinosi su tradicine štetlo kultūra ir gyveno pagal korporatyvius štetlo principus. Kalbėdami apie gyvenimą štetle žydai jį apibrėždavo kaip „intymų, šiltą ir saugų“, taip pat suteikiantį priklausomumo ir artumo jausmus. Štetlas buvo lyginamas su išplitusia šeima (Roshwald, 1997).

3. Stiprus žydiškas diasporiškas sąmoningumas. Litvakų bendruomenėje bendra kilmė, istorija, kalba ir religija visada buvo svarbūs elementai saviidentifikacijos procese. Žydišką sąmoningumą palaikydavo religija, ugdymas ir visuotinė sugrįžimo į istorinę tėvynę idėja.
4. Dalinė asimiliacija. Litvakų bendruomenės tradiciškumas, viena vertus, vertė juos palaikyti savo uždarą bendruomenę, tačiau, antra vertus, mokslo siekis ir noras dalyvauti moderniaame gyvenime vertė juos ieškoti būdų, kaip harmonizuoti tradiciją ir modernumą, kaip išsaugoti savo žydišką tapatumą ir atitikti šiuolaikinio pasaulio realijas.

Esminis pokytis litvakų istorijoje prasidėjo XX a. pirmojoje pusėje. Pirmiausia tai siejama su Pirmojo pasaulinio karo padariniais, antra, su nacionalinės lietuvių valstybės, statomos ant etnocentristinio pamato 1918 m., paskelbimu.

Pirmojo pasaulinio karo pradžia ir vokiečių kariuomenės artėjimas prie Lietuvos, kuri tuo metu buvo Rusijos imperijos sudėtyje, 1915 m. tiesiogiai įtakoją demografinę, socialinę ir psichologinę Lietuvos žydų būklę. Tų metų vasarą, prieš pat Lietuvos teritoriją okupuojant kaizerio kariuomenei, rusų kariuomenės vadovybė, apkaltinusi šnipinėjimu vokiečiams, ištrėmė iš Lietuvos daugiau kaip 160 000, t. y. apie du trečdalius, žydų (Skipitis, 1961). Karo pabaigoje (1918 m.) ir po jo prasidėjus dalies ištremtųjų grįžimo į gimtinę procesui, kilo kitų problemų: tūkstančiai namų buvo sudeginta, sugriauta arba išplėšta. Be to, 1918 m. vasario 16 d. paskelbus nacionalinės Lietuvos valstybės nepriklausomybę ir kiek vėliau įtvirtinus naujo pobūdžio, etniniu pagrindu paremtą valstybingumą, dalis grįžtančiųjų nebuvo labai noriai įsileidžiami. Pirmiausia dėl to, kad jie ištremti arba pasitraukę nuo fronto būdami Rusijos imperijos piliečiai mėgino grįžti į naują valstybę – nepriklausomą, tautinę Lietuvą. Jie neturėjo galimybės įgyti pilietybę. Kitaip tariant, tapo svetimi savo gimtosiose žemėse.

Visgi dėl geopolitinių aplinkybių ir etninės Lietuvos gyventojų konsteliacijos žydų reikšmė modernaus Lietuvos valstybingumo įtvirtinime tapo svarbi. 1918 m. tautinėje Lietuvos Respublikoje žydai tapo antra pagal dydį etnine bendruomene. Vienintelio 1923 m. tarpukario Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, šalyje gyveno 153 000 žydų tautybės asmenų, kurie sudarė 7,6 % gyventojų (Sirutavičius, Staliūnas ir Šiaučiuonaitė-Virbickienė, 2012).

Nepaisant liaudyje esančio latentinio nepasitenkinimo „kitu“, t. y. kitatikiais, kitataučiais ir tuo visuomenės segmentu, kuris vertėsi „kitokiais“ verslais nei dominuojantis lietuviškas etnosas, litvakų veiksnys tapo svarbus tarptautiniu lygmeniu. Didelės įtakos žydų gyvenimui modernaus valstybingumo pradžioje turėjo ta aplinkybė, kad Lietuvos valstybė buvo atkurta remiantis bendrais demokratijos principais. Lietuva tapo demokratine respublika. Tai sudarė sąlygas žydų bendruomenei įsitraukti į šalies visuomeninį ir politinį gyvenimą. Tačiau, kaip minėta, Lietuvos valstybė 1918 m. buvo atkurta remiantis etnografiškai lietu-

višku principu. Ši aplinkybė lėmė, kad žydai, kaip ir kitos tautos Lietuvoje, pradėtos traktuoti kaip tautinės mažumos. Pirmuosius šešerius Lietuvos Respublikos metus istorikai yra įvardiję lietuvių ir žydų „medaus mėnesiu“ – tai laikotarpis iki 1925 m., kai žydai Lietuvoje turėjo tautinę, kultūrinę ir personalinę autonomiją. Toks projektas vertintinas kaip „sądėris“. Lietuvos valdžios elitas manė, kad tokio pobūdžio susitarimas padidins tarptautinį valstybės prestižą ir padės pozityviai spręsti pagrindinę to laikotarpio teritorinę – Vilniaus miesto ir krašto priklausomybės Lietuvai – problemą Tautų Sąjungos kuluaruose. O žydų atstovai, ypač sionistai, samprotavo, kad autonomija padės stiprinti kultūrinį savitumą, apsisaugoti nuo asimiliacijos (Sirutavičius, Staliūnas ir Šiaučiūnaitė-Virbickienė, 2012). 1919 m. rugpjūčio 5 d. Paryžiaus taikos konferencijos metu Lietuvos delegacija išsiuntė laišką žydų delegacijos komitetui dėl jų padėties Lietuvoje. Jame nurodoma, kad Lietuvoje žydai turės politines, pilietines ir nacionalines teises, dalyvaus vyriausybinių ir teisminių institucijų veikloje, turės žydų reikalų ministeriją; turės teisę naudotis žydų kalba susitikimuose, spaudoje, teatre, mokyklose, teismuose ir valstybės institucijose (Eidintas, 2002). Reikia pripažinti, kad ne visi pradiniai Lietuvos Vyriausybės pažadai buvo vykdomi, tačiau bet kuriuo atveju Lietuva nepakenkė tautinių mažumų tapatumui, netrukė žydų piliečių kultūros, išsilavinimo ar religinio tapatumo klausimams (Eidintas, 2002). Savo ruožtu litvakai įsitraukė į Lietuvos valstybės kūrimą: žydų kariai stojo savanoriais į Lietuvos kariuomenę ir dalyvavo nepriklausomybės kovose 1919–1920 m. (Vaičėnė, 2003). Žydų politikai dalyvavo Lietuvos parlamentuose, kuriuose turėjo atskirą frakciją. Iki trečiojo dešimtmečio vidurio kaip ministrai be portfelio dalyvavo Lietuvos ministrų kabineto darbe (Blažytė-Baužienė, Tamošaitis ir Truska, 2009).

1.2.2.1. Veiksniai, įtakoję priešišumą žydams XX a. pirmojoje pusėje ir išprovokavę Holokaustą

Tarpukario Lietuvos oficialiąją (vyriausybės) ir lietuvių *vox populi* poziciją bendrapiilečių žydų atžvilgiu vertinti sudėtinga. Demokratinio parlamentarizmo (1920–1926 m.) ar autoritarizmo (1927–1940 m.) faktoriai valstybės politinėje tarpukario raidoje nebuvo lemiantys veiksniai, kurie įtakoję Holokausto prielaidas. Pabrėžtina, kad Holokaustas ir dalies lietuvių įsitraukimas į žudynes su vidiniais tarpukario nepriklausomos Lietuvos Respublikos visuomenės raidos aspektais nėra sietinas. Lūžis lietuvių ir žydų santykiuose įvyko 1940 m. sovietinės okupacijos metu ir vėliau, 1941 m. birželį, Lietuvą okupavus nacistinei Vokietijai. Kitaip tariant, Holokaustą lėmė išorinės (nacių), o ne vidinės (Lietuvos valdžios ir lietuvių) priežastys.

Nors tautinės įtampos tarp lietuvių ir žydų, kaip, beje, tarp lietuvių ir lenkų bei lenkų ir žydų ar baltarusių ir lietuvių bei lenkų ir baltarusių, egzistavo visą Nepriklausomos Lietuvos laikotarpį, tokios įtampos buvo laikmečio Europos kontinento tendencija, o ne išskirtinis Lietuvos atvejis.

Iki 1940–1941 m. rasinio antisemitizmo Lietuvoje nebuvo. Apskritai Lietuvos visuomenei buvo atgrasus nacizmas ir vienas jo „atributų“ – rasizmas. Iki 4-ojo dešimtmečio pabaigos Hitlerio „Mein Kampf“ buvo įtraukta į draudžiamų Lietuvos teritorijoje platintinių knygų sąrašą. Nebuvo ir religinio antisemitizmo. Tuo metu iš valstybės biudžeto buvo

mokami atlyginimai rabinams ir skiriamas atitinkamas biudžeto lėšų procentas sinagogų pastatų statybai ir priežiūrai. Oficialaus, arba valstybinio, antisemitizmo apraiškų taip pat nepastebima. Šalyje veikė daugiau kaip 100 žydų mokyklų, apie 15 % žydų jaunimo studijavo Lietuvos aukštosiose mokyklose, buvo leidžiama 18 žydų laikraščių (iš Lietuvojeėjusių 159 laikraščių). Per visą 1918–1940 m. laikotarpį nebuvo priimtas nė vienas antisemitinis įstatymas (Truska, 2005).

Kita vertus, egzistavo ekonominės konkurencijos tarp lietuvių ir žydų paskatintas antisemitizmas. Ypač tai pastebima 4-ojo dešimtmečio antrojoje pusėje, kai įsikūrė Lietuvių verslininkų sąjunga, propagavusi žydų „išstūmimą“ iš verslų, bei subrendo nacionalinė Lietuvos mokyklą baigusi naujoji lietuvių karta. Tarp religingų katalikų kaimo gyventojų vis dar gajus buvo prietarais paremtas priešiškusmas kitatikiams bendrapiliečiams žydams (Truska, 2005).

Kitaip tariant, tarpukariu žydai nepatyrė sisteminės diskriminacijos, tačiau egzistavo buitinis antisemitizmas ir viešojo gyvenimo reglamentavimas remiantis „nerašytais įstatymais“, kurie riboję žydų dalyvavimą respublikos oficialiojoje valdžioje. Tam įtakos turėjo keli faktoriai:

1. Visų pirma, kaip minėta anksčiau, tiek lietuviai, tiek žydai labai mažai žinojo vieni apie kitus. Tarpukario rašytojas J. Josade rašė, kad „žydai ir lietuviai gyveno greta vienas kito, daugelyje miestų – net toje pačioje gatvėje, dažnai tuose pačiuose namuose. Šios aplinkybės turėtų juos suartinti, tačiau nesuartino, nes jie skyrėsi savo kalba, kultūra, tikėjimu, įpročiais“ (Eidintas, 2002). Įsitvirtinę mitai ir tautosaka apie žydus atgrasindavo lietuvius nuo artumo su kaimynais (Šiaučiuaitė-Verbickienė ir Lempertienė, 2009).

2. Nevienodas ekonominės veiklos pasiskirstymas, kuriame tarpukariu dalyvavo žydai ir lietuviai. 1923 m. smulkiajame versle dirbo mažiausiai 25 000 žydų, iš jų 14 000 – gamyboje ir tik 5 000 – žemės ūkyje. Lietuvos žydams priklausė 77 amatų įmonės ir 22 pramonės įmonės, o 90 % lietuvių buvo susiję su žemės ūkiu (VanVorent, 2011). Vienas Lietuvos vyriausybės nustatytų politinių uždavinių buvo įmonių ir miestų pertvarkymas į „lietuviškesnius“. Programa, padedanti verslui tapti labiau lietuviškam, buvo sukurta keliomis kryptimis, pvz., skatinant lietuvius įsikurti miestuose ir ugdyti profesinius įgūdžius privačios verslo, pramonės ir amatų srityse bei kurti Lietuvos verslo kultūrą. Buvo planuojama miestuose sukurti lietuvių kilmės verslininkų sluoksnį, galintį konkuruoti su ne lietuvišiais ar net juos išstumti. Tai sukėlė konkurenciją ir konfliktų su žydų verslininkais. Tradicinis žydų vaidmuo ekonomikoje ir profesinėje rinkoje tapo pavydo ir pasipiktinimo priežastimi ir kūrė žydiško kaip kapitalistinio ir ekonominio konkurento įvaizdį (VanVorent, 2011).

3. Žydų nedalyvavimas valstybės administracijoje. Valstybinėje administracijoje egzistavo nerašyta taisyklė, kad ši sritis uždara žydams. Valstybės valdyme, policijoje, saugumo, karinėse pajėgose ir ministerijose beveik nebuvo žydų (Lopata, 2012). Tokia situacija smarkiai apribojo žydų veiklą.

4. Požiūris į lietuvių kalbą. Kadangi žydai tarpusavyje kalbėjo jidiš kalba ir daugelis mokėjo rusų kalbą, lietuviams susidarydavo įspūdis, kad žydai ignoravo lietuvių kultūrą, nestudijavo lietuvių literatūros (Lopata, 2012). 1937 m. žydų bendruomenės atstovų susitikime, skirtame „Kovai prieš rusų kalbos vartojimą“, buvo nuspręsta skatinti žydus vartoti lietuvių kalbą (Šiaučiuaitė-Verbickienė ir Lempertienė, 2009). Lietuvos nepriklausomy-

bės laikotarpiu jaunoji žydų karta tapo atviresnė, ėmė studijuoti lietuvių kalbą. Nepaisant to, dauguma Lietuvos gyventojų nebuvo pasirengę išplėsti lietuvių tapatumo koncepcijos ir asimiliuoti į ją žydų, per akultūraciją kūrusių naują „Lietuvos žydų“ tapatumą.

5. Galiausiai žydų ir lietuvių santykius ir išsisknijusių stigmų apie žydus raidą nulėmė didėjanti totalitarinių ideologijų įtaka bei ateities katastrofos jausmas. Situacija Europoje vertė rinktis tarp totalitarinių režimų – fašizmo ir komunizmo. Žydai buvo girdėję apie Vokietijoje prasidėjusią antisemitizmo bangą, inicijuotą nacistinės valdžios, tad sovietinė ideologija, propagavusi tautų ir rasų lygybę, atrodė priimtinesnė. Tiems, kuriems sovietinė ideologija nebuvo priimtina, ji atrodė palankesnė nei nacinė kaip „mažesnis blogis“.

Pirmieji atviri ir vieši lietuvių ir žydų konfliktai prasidėjo iš karto po 1940 m. birželio 15-osios, kai Lietuvą okupavo SSRS (Svarauskas, 2018). Tarp dalies lietuvių giliai išsisknijo įsitikinimas, kad žydų jaunimas su gėlėmis sveikino į Lietuvą įžengusią Raudonąją Armiją. O vyresnės kartos, religingi žydai, kuriems ateistinis bolševizmas nebuvo priimtinas, visuomenėje nebuvo pastebimi. Istoriko G. Bašinsko teigimu, priešiškus žydams nuo 1940 m. kurstė ne tik priešiškus naujam režimui ir žydams kaip jo rėmėjams, bet faktas, jog žydai yra integruojami į politines struktūras ir politinį gyvenimą (Bašinskas, 2005). Dažnesni darėsi vieši lietuvių ir žydų konfliktai. Kaip neretai nutikdavo tokiais atvejais – dalies komunistiniam judėjimui priklausiusių ar radikalesnes pažiūras demonstravusių žydų pozicija visuomenėje buvo sutapatinta su kolektyvine žydų bendruomenės laikysena.

Apibendrinant žydų padėtį Lietuvos visuomenėje iki Holokausto, reikėtų padaryti keletą išvadų. Iki 1940 m. sovietinės okupacijos valstybės lygiu nebuvo diskriminacinės politikos prieš žydų tautą, žydai buvo traktuojami kaip valstybės piliečiai ir turėjo autonomijos teisių švietimo ir kultūros srityse. Žydai ir lietuviai varžėsi gamybos ir prekybos srityse, Lietuvos valstybė skatino lietuvių verslo plėtrą, o žydų dominavimas versle sukėlė konkurenciją. Kalbų skirtumas trukdė glaudesniems abiejų tautų santykiams. Žydai nebuvo įleidi į viešąjį valdymo ir administravimo Nepriklausomos Lietuvos sektorių iki Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungos sudėtį. Lietuvai būnant Sovietų Sąjungos sudėtyje, dalis žydų įsitraukė į sovietinės administracijos struktūras. Paskutinis lašas, komplikavęs lietuvių požiūrį į bendrapiliečius žydus, – 1941 m. birželio 14–18 d. įvykusi pirmoji NKVD organizuotos deportacijos į Sibirą akcija, kurios metu per nepilną savaitę iš Lietuvos ištremta apie 17 500 įvairaus amžiaus ir socialinių sluoksnių žmonių. Istorinėje lietuvių atmintyje šis trėmimas pirmiausia sietinas su lietuvių tautos tragedija, prie kurios esą prisidėjo ir žydai. Kita vertus, neretai ignoruojama, kad pirmuoju sovietmečiu (1940–1941 m.), remiantis Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro (LGGRTC) duomenimis, buvo represuota 2 600 žydų, t. y. 8,9 % visų Lietuvoje represuotų asmenų. 1941 m. birželio trėmimų metu žydai sudarė net 13,5 % visų ištremtųjų (*Lietuvos gyventojų genocidas*, 1999).

Apskritai Lietuvos valstybės ir jos gyventojų likimą Antrojo pasaulinio karo metu lėmė dviejų totalitarinių režimų – nacių Vokietijos ir Sovietų Sąjungos susitarimai bei abipusis bendradarbiavimas 1939–1941 m. Tačiau dalies Lietuvos žydų pozityviai priimtas sovietinis režimas 1940 m. birželio 15 d. suformavo lietuvių istorinėje sąmonėje „žydo-bolševiko“ įvaizdį, kuris nors ir nebuvo pagrįstas, turėjo reikšmingų pasekmių lietuvių elgesiui 1941 m. vasarą prasidėjus nacių okupacijai.

1.2.2.1.1. Holokaustas Lietuvoje: specifika, etapai, pasekmės žydų bendruomenei

1941 m. birželį prasidėjusi Vokietijos okupacija Lietuvoje turėjo vieną išskirtinį bruožą – Lietuvos žydų naikinimas prasidėjo jau pirmosiomis okupacijos dienomis ir net valandomis. Kitose nacių okupuotose šalyse Vidurio ir Rytų bei Vakarų Europoje žydų persekiojimas vyko palaipsniui, etapai: iš pradžių buvo apribotos žydų pilietinės teisės, vėliau jie buvo perkelti į getus ir tik po to prasidėjo fizinis naikinimas. Kiekvienas etapas truko apie 1–2 metus. Lietuvoje šie etapai vyko staiga ir vienu metu.

Holokaustas Lietuvoje skyrėsi ir tuo, kad Vakarų Europoje gyvenę žydai buvo naikinti ne savo tėvynėse, bet vežami į koncentracijos stovyklas, esančias Rytų Europoje. Lietuvos žydai jau pirmosiomis okupacijos dienomis pradėti šaudyti netoli savo gimtųjų miestų ir miestelių. Vėliau į Lietuvą buvo vežami žudyti Austrijos, Vokietijos, Čekoslovakijos ir Prancūzijos žydai.

Istorikas A. Bubnys, bene išsamiausiai ištyręs Holokausto Lietuvoje istoriją, kėlė prielaidą, kad naciai Lietuvoje ėmė skubiai ir intensyviai žudyti žydus dėl kelių priežasčių. Pirmiausia tai buvo siejama su Trečiojo reicho vadovybės planais Lietuvos teritoriją „išvalyti“ kolonizacijai ir germanizacijai. Remiantis nacių rasistine politika, žydai buvo laikomi didžiausiais „arijų rasės“ priešiniais, todėl turėjo būti skubiai sunaikinti. Antroji priežastis – „pragmatinė“. Okupavusi Lietuvą Vokietija siekė užsitikrinti fronto saugumą užnugaryje tuo metu, kai kovojo su Raudonąja Armija Rusijos teritorijoje. Nacių supratimu, žydai galėjo tapti didžiausiu nepasitenkinimo prieš nacius Lietuvoje židiniu (Bubnys, 2012).

Dar vienas išskirtinis Holokausto Lietuvoje bruožas yra tai, kad į nacių planų vykdymą pavyko įtraukti sąlyginai didelį lietuvių administracijos įstaigų ir tarnautojų skaičių. A. Bubnys, remdamasis vokiečių istoriko Ch. Dieckmann skaičiavimais, rašė, kad okupuotoje Lietuvoje dirbo apie 660 vokiečių civilinės administracijos pareigūnų, o visų lygių lietuvių administracijoje (apskričių administracijoje, policijoje ir pan.) – apie 20 000 lietuvių tautybės pareigūnų. Todėl daroma išvada, kad „sėkmingas“ nacių politikos įgyvendinimas nebūtų buvęs įmanomas be dalies lietuvių administracijos įsitraukimo (Bubnys, 2012).

Istoriko V. Brandišausko teigimu, dalies lietuvių prisidėjimą prie Holokausto galima aiškinti tuo, kad pirmiausia į tiesiogines „akcijas“ įsitraukė karo sukeltos suirutės metu suaktyvėjęs kriminalinis elementas, taip pat dalies lietuvių noras keršyti už dalies žydų kolaboravimą su sovietine sistema 1940–1941 m. Reikšmingu motyvu tapo skirtingi lietuvių ir žydų geopolitiniai interesai, t. y. „mažesnio blogio“ – nacių ar sovietų vertinimu. Pirmuoju sovietmečiu (1940–1941 m.) tarp lietuvių dominavo įsitikinimas, kad su Vokietijos pagalba pavyks atkurti 1940 m. birželio 15 d. sovietinės okupacijos padarinius ir Lietuvos nepriklausomybę. Žydams nacių buvimas reiškė pražūtį, todėl buvo orientuojamasi į Sovietų Sąjungą, kurioje formaliai skelbta tautų ir rasių lygybė. Be to, karo metu dalį visuomenės paveikė agresyvi nacių antisemitinė propaganda (Brandišauskas, 1996).

Vokiečių politika ir dalies lietuvių pasyvus ar aktyvus įsitraukimas į nacių inicijuotą bei organizuojamą procesą turėjo tragiškų pasekmių: nužudyta 90–95 % Lietuvos žydų, ir tai buvo didžiausias žmonių aukų skaičius iš visų vokiečių okupuotų valstybių karo metu (Porat, 1994; Bubnys, 1998, 2004).

Žydų tautos genocidą Lietuvoje istorikai skirsto į tris etapus. Pirmasis laikotarpis apėmė nacių okupacijos pradžią – nuo 1941 m. birželio iki 1941 m. lapkričio. Šiuo periodu buvo išžudyti beveik visi Lietuvos provincijoje gyvenę žydai. Nuo rugpjūčio Lietuvoje prasidėjo getų steigimas. Tačiau iki to laiko gyvybių jau neteko tūkstančiai žydų. Per pirmąjį okupacijos mėnesį buvo priimti įsakymai, draudžiantys žydams vaikščioti gatvėmis nuo 18 val. iki 6 val. ryto, liepta ant krūtinės ir nugaros nešioti 10 cm skiriamąjį ženklą, vyko pavieniai pogromai. Nuo liepos mėnesio, tada, kai visą Lietuvos teritoriją užėmė vokiečių kariuomenė, pavienius pogromus pakeitė masinės žydų žudynės. Liepos mėnesį prasidėjo *getoizacijos* procesas. Getai buvo steigiami įvairiuose Lietuvos miestuose, tačiau 1941 m. pabaigoje liko tik Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Švenčionių getai. Kiti buvo likviduoti. 1941 m. pabaigoje Lietuvoje liko tik apie 43 000 žydų tautybės asmenų (Bubnys, 2012).

Antrąjį laikotarpį, t. y. 1941 m. gruodį – 1943 m. kovą, žudynės buvo pristabdytos. Žydų tautybės asmenys buvo išnaudojami Vokietijos karo prieš SSRS reikmėms. Darbingo amžiaus vyrai ir moterys dirbo getų dirbtuvėse, buvo varomi dirbti į fabrikus ir specialiai tam įkurtas darbo stovyklas. Tuo metu buvo sukurta getų struktūra, turinti vadovybę, padalinius. Šio periodo specifika yra ta, kad getų vadovai – žydų tautybės asmenys turėjo iliuziją, jog jei getuose gyvenantys žmonės bus darbingi ir naudingi, jiems negrės sunaikinimas, todėl ragino tautiečius dirbti vokiečių reikmėms, taip tikintis išsaugoti gyvybes. A. Bubnio, besirėmusio Lietuvos archyvuose esančiais duomenimis, teigimu, apytiksliai 30 000 darbingo amžiaus žydų, norėdami likti gyvi, iki 1943 m. priverstinai dirbo Vokietijos kariuomenei reikalingus darbus (Bubnys, 2012).

Trečiajame etape, kuris prasidėjo 1943 m. pavasarį, nacių administracija nusprendė likviduoti Lietuvoje esančius getus ir juose kalinčius žmones. Rugšėjį likviduotas Vilniaus getas, 1944 m. liepą – Kauno ir Šiaulių. Istorikų teigimu, iš Vilniaus gete kalėjusių žydų po karo gyvi liko 2 000–3 000 asmenų, Kauno gete karo pabaigos sulaukė apie 2 400 žmonių, Šiaulių gete – 350–500 žydų (Bubnys, 2012).

Istorikai neturi vieningos nuomonės, kiek nacių okupacijos metais buvo nužudyta Lietuvos žydų. Aukų skaičius svyruoja nuo 165 000 iki 254 000. Tikslaus aukų skaičiaus neįmanoma nustatyti, nes archyvuose nėra išlikusių statistinių duomenų ar vardinių sąrašų. Be to, tokie tikriausiai ir nebuvo sudaromi. Holokausto metu Lietuva neteko apie 195 000–196 000 žydų tautybės bendrapiliečių. Tačiau šie skaičiai nėra neginčytini ir negalutiniai (Bubnys, 2012).

Holokaustas Lietuvoje tapo kone didžiausia XX a. tragedija. Per 1941 m. birželio ir liepos mėnesius Lietuvoje buvo nužudyta apie 160 000 žmonių, t. y. apie 80 % gyvenusių žydų. Per tokį trumpą laikotarpį tiek daug žmonių Lietuvos istorijoje nebuvo nužudyta. Vėliau, per kelerius vokiečių okupacijos metus, iš esmės sunaikinta nuo viduramžių gyvavusi Lietuvos žydų bendruomenė. Istorijos procesuose vertinama visuma, tačiau Holokausto atveju buvo išnaikinta beveik visa bendruomenė, o mažuma išgyvenusiųjų liko vieni, pradėję savo šeimos narius, gimines, bendruomenes. Buvo išgelbėta ar išsigelbėjo tik pavienės žydų šeimos. Po 1945 m. greta trauminės išgyvenusiųjų patirties vienišumas tapo ne mažiau skausminga Holokausto pasekme.

1.2.2.1.2. Išgyvenusieji Holokaustą Lietuvoje ir Izraelyje po karo

Pokario Lietuvoje išliko tik ta dalis žydų bendruomenės, kuri iki prasidedant vokiečių okupacijai 1941 m. birželį sugebėjo pasitraukti į SSRS gilumą, kovojo antinacinio partizaninio pasipriešinimo gretose, per stebuklą išgyveno koncentracijos stovyklose ar išgelbėta vietinių lietuvių šeimų.

Iki 1944–1945 m. Lietuvoje išlikusių gyvų žydų gyvenimas nebuvo lengvas. Ne tik psichologinė trauma, artimųjų netektis, bet ir etninė įtampa tarp lenkų (Vilniaus krašte), lietuvių ir žydų tapo pastebima. Likę gyvi žydai džiaugsmingai sutiko Raudonąją Armiją ir sovietų partizanus Lietuvoje 1944–1945 m. Juos laikė išlaisvintojais. Tačiau lietuviams ir lenkams sovietų kariuomenės grįžimas reiškė naujos, antrosios okupacijos pradžią. Skirtingas to paties istorinio proceso vertinimas tapo etninių įtampų židiniu, kuris tęsėsi ne tik pokario laikotarpiu.

Žydai po Antrojo pasaulinio karo sovietinėje Lietuvoje išgyveno kelis etapus. Pirmajame, trukusiame nuo 1944–1945 m. iki 1948 m., pradėjo atgimti bendruomenė, atskiros nacionalinės žydų struktūros ir iš esmės vyko pozityvus bendradarbiavimas su naująja, sovietine administracija. Ji traktuota kaip gelbėtoja. Šiuo periodu etninė įtampa tarp lietuvių, lenkų ir žydų netgi stiprėjo. Žydai kaltino lietuvius bendradarbiavus su naciais, lietuviai ir lenkai laikė žydus bolševikų, t. y. okupacinės valdžios, apologetais. Nuo 1948 m. iki Josifo Stalino mirties 1953 m. trukusiame etape situacija pakito. Tuo laikotarpiu sovietinė sistema pradėjo didinti SSRS okupuotų „pakraščių“ tautų nacionalinių tradicijų slopinimą. Tai įtakojo etninių lietuvių ir Lietuvoje išlikusių žydų nacionalinio identiteto „trynimą“. Pradėta naikinti žydų tautinė struktūra ir persekiota žydų bendruomenės organizacinė veikla.

1944 m. pabaigoje prasidėjo žydų grįžimo į Lietuvą iš SSRS procesas. Istoriko S. Atamuko duomenimis, iki 1946 m. Lietuvoje gyveno apie 10 000 žydų (Atamukas, 1998). Kita vertus, dėl trapios ir sudėtingos etninės pokarinės konsteliacijos bei nesenų tragedijų išgyvenusių asmenų patirčių dalis žydų bendruomenės nebenorėjo likti Lietuvoje. Prasidėjo reemigracijos procesas (Atamukas, 1998).

Pokario žydų bendruomenės gyvenimas priklausė nuo įvairių politinių naujosios santvarkos veiksnių. Pirmiausia tai – sovietinio režimo politika, socialiniai ir demografiniai aspektai, sovietinės Lietuvos urbanizacija, etniniu aspektu mišrių santuokų skaičiaus augimas, nepilna socialinė Holokaustą patyrusios bendruomenės struktūra, senėjimo procesas ir gimstamumo mažėjimas. Visgi, skirtingai nei kitose sovietinėse respublikose, Lietuvos žydai sugebėjo išsaugoti ir puoselėti savo nacionalinį, kultūrinį ir lingvistinį savitumą. Šie veiksniai prisidėjo prie didžiosios dalies Lietuvos žydų įsitraukimo į lietuvių nacionalinį judėjimą XX a. 9-ąjį ir 10-ąjį dešimtmečiais, vedusį prie Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimo 1990 metais.

Išgyvenę, netekę savo ikikarinės bendruomenės būrėsi į grupes pagal regioną ar miestą, ir šiose grupėse jie stengėsi nors maža forma, bet palaikyti savo tęstinumo ir tapatumo jausmą (Zolno ir Basch, 2000).

Didelė dalis žydų po karo negrįžo į Lietuvą, bet emigravo į Izraelį, kur turėjo susikurti „naują tapatumą“. 1945 m. 90 000 žydų pabėgėlių atvyko į Palestiną iš Europos. Visi jie iš-

gyveno nacių ar sovietų okupacijos laikotarpi, o dauguma buvo koncentracijos stovyklose. 1949 m. pabaigoje Izraelyje buvo apie 350 000 žydų, išgyvenusių Holokaustą. Jie sudarė trečdalį tuometinio Izraelio gyventojų (Sikron, 1957).

Išgyvenusieji Holokaustą nebuvo šiltai priimti naujoje savo tėvynėje. 1940–1950 m. kūrėsi Izraelio valstybė ir kartu naujas žmonių tapatumas. „Neherojiški“ elementai naujoje valstybėje buvo nepageidaujami. Tuo metu vyravo nuomonė, kad žydai Europoje ėjo mirti kaip „avyš į skerdyklą“, o tai neatitiko herojiškos Izraelio valstybės kūrimo vizijos. Be to, išgyvenusiujų prisiminimai ir istorijos buvo socialinis, kolektyvinis tabu. Tuo laikotarpiu Izraelio visuomenė nenorėjo susidoroti su trauminiais Holokausto prisiminimais, ji nenorėjo klausti ir negalėjo klausytis.

Holokausto liudininkų ir išgyvenusiujų ignoravimui įtakos turėjo ir atsakomybės bei bejėgiškumo jausmas dėl to, kas karo metu vyko Europoje, žiniai apie tai pasiekus Palestiną.

Kita vertus, išgyvenusieji susidurdavo su kaltės jausmu dėl to, kad jie išgyveno. Jei kas parodydavo susidomėjimą jų istorija, ji būdavo pasakojama tik tam, kad pateisintų jų išlikimą, kai kiti žuvo. Be to, atvykusieji į Izraelį turėjo kalbos barjerą. Visa ši situacija turėjo įtakos tam, kad išgyvenusieji niekam nepasakojo savo istorijos, nebent šeimos nariams.

Kai kurie išgyvenusieji sugebėjo įsilieti į naują izraelietišką sionistinę visuomenę, su ja susitapatinti, užšaldyti savo trauminį patyrimą. Jie savarankiškai kovojo su naktiniais košmarais, vengdavo atsakyti į vaikų klausimus apie savo praeitį ar netgi falsifikuodavo savo praeities istoriją, prisistatydami herojiškais kovotojais, gimusiais jau Izraelyje (Dasberg, 2000). Dauguma išgyvenusiujų buvo nukreipiami gyventi į kibucus², kur jiems suteikdavo hebrajiškus vardus ir mokydavo gyventi naujoje visuomenėje su sionistiniu tapatumu. Jie negavo profesionalios pagalbos ir buvo palikti vieni susidoroti su traumos pasekmėmis. Oficiali šalies politika teigė, kad išgyvenusius reikia iš naujo mokyti mylėti naująją tėvynę ir integruoti moralines vertybes į Izraelio visuomenę. Prisiminimai apie Holokaustą visuomenėje buvo užšaldyti (Segev, 2000).

Tačiau 1950–1969 m. Izraelio politika ir socialinis gyvenimas po truputį pradėjo priimti Holokausto problemą. Tuo laiku įvyko trys įvykiai, padarę pradžią Holokausto trauminės patirties integracijai į visuomenę. Buvo priimtas įstatymas apie grįžimą į istorinę tėvynę, kuriam įtakos turėjo Holokaustas ir kuriuo buvo siekiama, kad visi žydai turėtų prieglobstį. Buvo įsteigtas „Yad Vašem“ muziejus³, kuris rinko duomenis apie Holokausto aukas. Buvo atnaujinti ekonominiai santykiai su Vokietija, o ši pradėjo mokėti kompensacijas nukentėjusiems per Holokaustą.

2 Kibucas (hebr. kibuc) – Izraelyje žemės ūkiu užsiimantis ūkis, kuriame visa žemė ir gamybos priemonės yra bendra nuosavybė.

3 Jad Vašem – oficialus Izraelio memorialas holokausto aukoms atminti, įkurtas 1953 m. specialiu Izraelio Parlamento (Kneseto) įsaku. Holokausto memorialas gavo Jad Vašem vardą, nes jis išreiškia idėją sukurti vieną vietą, kuri rinktų ir įamžintų visus žydų aukų vardus, nes daugelis neturi nieko, net antkapio, kur būtų įamžinti aukų vardai. Nuo pat Jad Vašem įkūrimo dienos pagrindinis įkūrėjų tikslas buvo išsaugoti katastrofos laikotarpio žydų istoriją; įamžinti kiekvieną iš šešių milijonų žuvusių žydų asmeninę istoriją ir pripažinti ne žydų kilmės asmenis, kurie asmeniškai rizikavo savo gyvybe be jokio materialinio ar evangelistinio motyvo ir gelbėjo žydus nuo genocido Holokausto metu. Izraelio valstybė šiuos asmenis pripažino Pasaulio Tautų Teisuliiais ir apdovanojo. Jad Vašem Pasaulio Tautų Teisulių sode kiekvienam teisuliui pasodintas medis.

1960 m. pradžioje įvyko A. Eichmano⁴ teismas, ir tuomet Izraelis turėjo galimybę pirmą kartą išgirsti išgyvenusiųjų pasakojimus, juos išgyventi, integruoti jų trauminę patirtį ir taip kurti bendrą istorinį Holokausto atminimą. Po A. Eichmano teismo Izraelio visuomenės požiūris į Holokaustą negrįžtamai pasikeitė. Naujai į Izraelį atvykę žydai po truputį įsiliejo į Izraelio gyvenimą, dalyvavo karuose, apie juos nebekalbėjo kaip apie avių bandą, ir apie Holokaustą pradėjo kalbėti iš herojiškos pusės – apie Varšuvos geto, Sobiboro koncentracijos stovyklos sukilimus ir t. t. (Cebulski, 2007).

Šiandien Izraelyje yra daugybė muziejų, organizacijų, institucijų, užsiimančių Holokausto istorija, švietimu apie Holokaustą, psichologine pagalba išgyvenusiems.

1.3. Trauma Holokausto kontekste

Visi tyrėjai prieina prie vieningos nuomonės, kad Holokaustas buvo žmonių sukelta trauma, nusinešusi milijonus gyvybių ir palikusi skaudžių pėdsakų išgyvenusiųjų gyvenime. Šiame skyrelyje bus apžvelgta, kuo išskirtinė Holokausto trauma, kokių pasekmių ji sukėlė.

Holokausto metu šeši milijonai žydų tautybės žmonių buvo sistemškai žudomi kaip nacistinės politikos pasekmė – planas sunaikinti visus žydus okupuotoje Europoje (Bernick ir kt., 2001). Tie, kuriems pavyko išsigelbėti, vadinami „išgyvenusiais Holokaustą“ (Wyatt-Brown, 2000; Bernick ir kt., 2001). Tokiais vadinami asmenys, gimę iki 1945 m. šalyse, okupuotose nacistinės Vokietijos. „Išgyvenę“ yra ne tik tie, kuriems pavyko išlikti koncentracijos stovyklose, bet ir žmonės, kalinami darbo stovyklose, getuose, tie, kurie slapstėsi, įstojo į partizanų gretas, ir tie, kurie gyveno su padirbtais dokumentais (Shmotkin ir Barilan, 2002).

1.3.1. Holokausto traumos išskirtinumas

S. J. Breiner (1996) pažymėjo, kad išgyvenusiųjų Holokaustą patyrimas skiriasi nuo kitų traumų išgyvenimo ir yra unikalus dėl kelių priežasčių:

- Stresinė situacija tęsėsi nenumatytą laiką. Karo metu niekas nežinojo, kada pralaimės nacistinė Vokietija.
- Žydų tautybės žmonės neturėjo galimybės kontroliuoti savo likimo, jie buvo priklausomi nuo išorinių aplinkybių, kurios jiems buvo katastrofiškai nepalankios.
- Nebuvo įmanoma numatyti, nuspėti situacijos.
- Holokaustas išsiskyrė mastais – žydai buvo persekiojami visose valstybėse, kontroliuojamose nacistinės Vokietijos.
- Tai buvo ne vienkartinis nacionalistinis priešiško proteržio, bet oficiali nacistinės Vokietijos programa, turinti tikslą – „galutinai išspręsti žydų klausimą“ – visiškai sunaikinti žydų tautą.

Savo tyrimuose S. J. Breiner teigė, kad Holokaustas iš kitų tautų genocidų išsiskyrė brutalumu – kai buvo vykdoma vienos tautos žmonių planinė socialinė ir psichologinė izolia-

4 1960 metais Izraelio slaptosios tarnybos „Mossad“ agentai slėptuvėje Argentinoje sučiupo buvusį SS karininką, vieną iš atsakingų už „galutinio žydų klausimo sprendimą“ Adolfą Eichmaną – vieną svarbiausių Holokausto figūrų. Po metų Izraelio teisme prasidėjo teismo procesas. A. Eichmanas buvo pripažintas kaltu prieš žmoniją, jam buvo skirta aukščiausia – mirties – bausmė. Nacių nusikaltėlis 1962-aisiais buvo pakartas.

cija, visos socialinės žmonių grupės dehumanizacija. Ir toks elgesys su žydų tautybės žmonėmis buvo legalus, visuotinai priimtinas ir skatinamas nacistinės valdžios (Breiner, 1996).

B. L. Green, J. P. Wilson ir J. D. Lindy (1985) aptarė veiksnius, išskiriančius Holokausto sukeltą traumą iš kitų traumų. Tai:

- trukmė;
- vaidmuo traumoje – aktyvus ar pasyvus;
- trauminio įvykio racionalizacija;
- potrauminė aplinka.

Prie šių veiksnų reikėtų pridėti ypatingą Dievo vaidmenį Holokauste.

Kalbant apie šio tyrimo specifiką, svarbu pažymėti, kad šiame darbe tyrimo dalyviai Holokausto metu buvo nuo 7 iki 19 metų amžiaus, todėl svarbu apžvelgti **ankstyvos traumos ypatumus bei jos įtaką senatvei**, kadangi šiuo metu tyrimo dalyviai yra vyresni nei 80 metų.

1.3.1.1. Trauminio įvykio trukmė

Trauminiai įvykiai gali būti trumpalaikiai ir ilgalaikiai. Žemės drebėjimus, ugnikalnių išsiveržimus, potvynius ir ciklonus arba žmonių inicijuotus išpuolius, tokius kaip teroristiniai aktai, išžaginimai ar grobimai, A. Solnit ir M. Kris (1967) vadina „šoko trauma“. Jie sukelia trumpalaikę „staigią grėsmę gyvybei“ (Solnit ir Kris, 1967). Tačiau yra ir tokių traumų, kurios tęsiasi ilgiau. Dalyvavimą ginkluotosiose pajėgose karo metu, įkalinimą karo belaisvių stovykloje ar pasikartojančius prievartos epizodus A. Solnit ir M. Kris (1967) vadina „įtampos trauma“. Kitaip tariant, šios formos traumos tęsiasi ilgą laiką ir sukelia asmeniui įtampą. Išgyvenusieji Holokaustą patenka į šią „įtampos traumos“ kategoriją.

Įtampos trauma laikoma potencialiai žalingesnė psichikai nei šoko trauma. Y. Bistriz (1988) teigia, kad netgi pati sunkiausia patirtis gali būti įveikta, jei tai, kas vyksta, yra „nuspėjama ir galimai laiko apribota“. Kitaip tariant, jei žmogus gali matyti savo kančių pabaigą, jis turi daugiau galimybių susidoroti su trauma. Holokausto įvykių pobūdis rodė, kad kiekvieną dieną vyksta neapibrėžti ir nenuspėjami įvykiai, keliantys grėsmę išgyvenimui. Y. Bistriz (1988) teigia, kad dėl šios priežasties išgyvenusieji negalėjo psichologiškai apsaugoti savęs taip pat, kaip tai sugeba padaryti išgyvenusieji šoko traumas.

1.3.1.2. Aktyvus ir pasyvus vaidmuo trauminių įvykių metu

Asmenys traumos metu prisiima aktyvius ir pasyvius vaidmenis. Dauguma išgyvenusiųjų Holokaustą (išskyrus tuos, kurie dalyvavo pasipriešinimo judėjime) atliko pasyvius vaidmenis. Jie negalėjo aktyviai dalyvauti priešinant, buvo priversti paklusti savo persekiojams ir užimti pasyvų vaidmenį (Lurie-Beck, 2007). Pasyvumas turėjo neigiamos įtakos jų tolesniam prisitaikymui.

L. M. Tas (1995) teigė, jog išgyvenusieji Holokaustą neturėjo galimybės reikšti emocijas (nes tai buvo pavojinga), todėl užslopintos emocijos peraugdavo į nerimą ir pyktį. Šių emocijų slopinimo mechanizmas buvo naudojamas kaip išgyvenimo strategija Holokausto metu, tačiau pasibaigus karui tai tapo kliūtimi, kadangi šių emocijų išlaisvinimas daugumai išgyvenusiųjų tapo neįmanomas ir po karo (Tas, 1995).

Visuomenėje dažnai keliamas klausimas, kodėl žydų tautybės žmonės nesipriešino, kai, pvz., tūkstančius žmonių vedant šaudyti, juos lydėdavo tik keli sargybiniai. Analizuojant literatūrą, kalbant su išgyvenusiaisiais, išryškėja skirtingos nuomonės:

- žydų tautybės asmenys patyrė šoką dėl staiga pasikeitusios aplinkos, kurioje jie karo pradžioje apskritai blogai orientavosi. Priešiška aplinka buvo visa apimanti, nebuvo saugios vietos, kur jie galėtų pabėgti;
- žydų tautybės asmenys labai glaudžiais ryšiais buvo susiję su šeimomis. Palikti vaikus, tėvus, vyrus ir žmonas dėl savo išlikimo prieštaravo žydų tradicijoms ir gyvenimo būdui.

Apie tai pasakoja V19I savo interviu:

„Mums sakė tiesiai eit per lauką. Mums buvo aišku, kad mus šaudys. Mano darbdavys sako: „Bėkit.“ Bet kaip bėgt? Visi kartu turim bėgt. Kąkas turi organizuoti šitą bėgimą. Ar aš galiu organizuoti bėgimą? Galvoju, kad man reikia kreiptis į ką nors vyresnį. Pas mus buvo mūrininkas toks – aukštas vyras, turintis autoritetą tarp visų. Turintis šešetą vaikų. Aš prisitartinau prie jo, kai ėjom, ir sakau: „A., gal organizuok bėgimą?“ O jis man sako: „V19I, kokį bėgimą? Aš einu su visa kapela.“ Su visais vaikais, turėjo omeny.“ V19I ;

- didelė dalis žydų buvo tikintys ir Holokaustą priėmė kaip Dievo bausmę už nuodėmę – gyvenimą diasporoje⁵. Jie pasiklojo Dievo pagalbai, todėl pasyviai laukė ženklų iš aukščiau tikėdami, kad „Dievas padės“;
- išmoktas bejėgiškumas yra vienas būdų paaiškinti žydų pasyvumą Holokausto metu. Pačioje pradžioje ši sąvoka sulaukė didelės kritikos dėl aukų stigmatizavimo, tačiau vėliau L. E. Walker paaiškino, kad išmokto bejėgiškumo nereikėtų painioti su tiesiog buvimu bejėgiu, kai negali kontroliuoti situacijos (Walker, 2016). Išmoktas bejėgiškumas psichologijoje suprantamas kaip būsena, kai asmuo verčiamas kentėti skausmą sukeliančius ar kitokius nemalonius stimulus ir ilgai patiki, kad ir ateityje negalės išvengti susidūrimų su šiais stimulais. Net jei atsiranda reali galimybė ištrūkti, ja nepasinaudojama – individas yra išmokęs, kad negali kontroliuoti situacijos (*The New Encyclopedia Britannica*, 2010).

Taigi Holokausto metu tik nedaugelis išgyvenusiųjų galėjo aktyviai priešintis sistemai, dauguma užėmė pasyvų vaidmenį dėl negebėjimo kontroliuoti situacijos, iš ko kilo bejėgiškumo jausmas. Pasyvią poziciją lėmė negalėjimas palikti šeimų ir pasitikėjimas aukštesniąja jėga.

1.3.1.3. Trauminio įvykio racionalizacija

L. M. Tas (1995) savo tyrime nagrinėjo išgyvenusiųjų Holokaustą ir ginkluotųjų pajėgų karių gebėjimą racionalizuoti trauminius išgyvenimus. Lyginant išgyvenusiųjų Holokaustą ir ginkluotųjų pajėgų karių patirtis išryškėjo, kad kariai galėjo rasti daugiau priežasčių kentėti nei išgyvenusieji Holokaustą. Kariuomenės personalas turi aiškią misiją ir galutinį tikslą, kuris verčia juos tikėti, kad jų veiksmai ir kančios yra pagrįsti. Jie dalyvauja kovojant su „priešu“, kuris galbūt kelia grėsmę jų šaliai ar jų gyvenimo būdui. Yra aiški priežastis ir poveikis tarp jų veiksmų ir jų patirties. Netgi karo belaisviai, kurie nekontroliuoja su jais

⁵ Diaspora – žydai, gyvenantys už Izraelio ribų. <https://en.oxforddictionaries.com>.

įvykusių įvykių tiek, kiek galėtų, jei būtų kovoje, bent jau supranta savo kalėjimo priežastį. Jie gali racionalizuoti, kad buvo užgrobti, ir sulaukyti, nes yra priešai ir kovojo prieš užgrobikus (Tas, 1995).

Išgyvenusieji Holokaustą buvo persekiojami tik dėl jų tautybės, ne dėl nusikaltimo, todėl jie negalėjo pateisinti savo kančių (Lurie-Beck, 2007). Žydų persekiojimas buvo skirtas visiškam jų rasės sunaikinimui, remiantis nuomone, kad jie priklausė žemesnei visuomenės grupei ir nenusipelnė lygių teisių ar net gyvenimo. Išgyvenusiems suvokti tokią tiesą buvo labai sudėtinga, o tai trukdė jiems įprasminti savo kančias.

Negalėjimas racionalizuoti patiriamų traumuojančių įvykių sunkino jų išgyvenimą.

1.3.1.4. Holokaustas ir aukštesniosios jėgos

Žydų tautos istorija yra neatsiejama nuo jų tikėjimo. Nesvarbu, ar žydai save laikė tikinčiais, ar ne, visi jie jautė tam tikrą ryšį su Dievu (švęsdami šventes, atlikdami religines apeigas, suteikdami vaikams žydiškus vardus).

Holokaustas iškėlė daug klausimų apie Dievo vaidmenį jame. Žydų mąstytojai, stengdamiesi atsakyti į šį klausimą, atskleidė skirtingus požiūrius. Vieni Holokaustą vertina kaip Dievo bausmę. Šia tema yra keletas variacijų. Pirmoji Holokausto priežastis suvokia kaip žydų, nutolusių nuo savo tikėjimo ir šaknų, nuodėmę (Rabinas Meir Kahane, Rabinas Avigdor Miller (Morgan, 2003). Antrasis požiūris teigia, kad Holokaustas – tai atsakas į reformistinių ir kitų neortodoksinių judaizmo formų atsiradimą ir plitimą (Rabinas Chaim Ozer Grodzinsky). Trečioji pozicija teigia, kad sionizmas buvo nuodėmė, kuri sukėlė Holokaustą, nes žydai turėjo laukti Mesijo, o ne aktyviai bandyti sukurti žydų valstybę Palestinoje (Ravitsky, 1996). Ketvirtoji pozicija – Menechem Harton ir Rabinas Mordechai Atiya teigia, kad Holokaustas buvo nuodėmingos asimiliacijos su kitomis tautomis pasekmė.

Kaip atsakas į egzistencinius klausimus, iškilusius dėl Holokausto, minimi keturi bibliniai modeliai. Pirmasis – „Izaoko aukojimas“. Lyginant Holokausto aukas su bibrine Izaoko auka, žydai vertinami ne kaip nusidėjėliai, bet kaip nekaltai nukentėjusieji, kurie buvo kankinami turint tikslą patikrinti jų, kaip žydų, tikėjimo stiprumą (Maybaum, 1965). Antrasis modelis yra „kenčiančio tarno“ kaip pranašo Izaijo. Tie, kurie lygino Holokausto aukas su Dievo „kenčiančiu tarnu“, vertino juos kaip svetimų nuodėmių atpirkėjus. Trečiasis biblinis modelis buvo siejamas su „Hester Panim“, arba Dievo slaptumo idėja. Kai kurie filosofai mano, kad Dievas „slepiasi“, norėdamas suteikti žmonėms laisvą valią ir pasekmių pajautimą, suvokimą, kad kančia yra neišvengiama (Berkovits, 1973; Morgan, 2003). Paskutinis biblinis modelis Holokausto paaiškinimą matė „Jobo“ analogijoje. Jobas, kuris buvo ne nusidėjėlis, pasmerktas patirti kančias kaip savo tikėjimo Dievo egzistavimu patikrinimą. Žydų aukos Holokauste vertinamos kaip išgyvenusios panašią situaciją.

Kai kurie žydų mąstytojai atmetė šiuos tradicinius atsakus į žmogaus kančių originalesnių atsakų naudai. E. Berkovits ir A. Cohen teigė, kad žmonės turi laisvą valią veikti, todėl ne Dievas sukėlė Holokaustą, bet žmonės. Priešingai nei E. Berkovits (1973) ir A. Cohen (1981), E. Fackenheim (1990) nepašalina Dievo iš Holokausto. Jis mano, kad žmonės Holokauste turi rasti naują Dievo apreiškimą. Jo manymu, negalima atmesti Dievo dėl Holokausto – tai yra pasidavimas Hitleriui.

R. Rubenstein (1966) ne tik pašalino Dievą iš Holokausto, jis jį pašalino apskritai, remdamasis Holokausto įvykiais. R. Rubenstein (1966) teigia, kad Holokausto baisumai įrodo, jog Dievas negali egzistuoti. Priešingai nei R. Rubenstein (1966), Y. Greenberg (1974) tebetiki Dievu. Tačiau jis pastebi, kad Holokaustas sunaikino tradicinę sandorą tarp Dievo ir žydų. Y. Greenberg (1974) mano, kad vietoj jos dėl Holokausto žydai sukūrė savanoriškus santykius su Dievu. A. Cohen (pgl. Morgan, 2003) eina dar toliau nei Y. Greenberg (1974) ir mano, kad žydai turi ne tik iš naujo apibrėžti santykius su Dievu, bet turi iš naujo apibrėžti Dievo sampratą apskritai. Galbūt, teigia A. Cohen, Dievas nėra visagalis ir viską žinantis, todėl nebuvo atsakingas už Holokaustą. Galiausiai yra tokių žydų mąstytojų, kurie pasirinko tylėti, nes tai – vienintelis įmanomas atsakas į neįmanomą (Morgan, 2003).

Jei vieni mokslininkai tyrinėjo Dievo įtaką Holokaustui, kiti didesnę dėmesį kreipė į sėkmę kaip į svarbų išlikimui veiksnį. Analizuodami Holokausto liudijimus mokslininkai išskyrė sėkmę kaip vieną svarbių išlikimo faktorių (žr. istorikus, tokius kaip Dwork, 1994; psichologai ir psichiatrai, tokie kaip L. Eitinger, 1964; P. Matussek, 1975; P. Suedfeld, 2003; socialiniai darbuotojai, tokie kaip J. Goldenberg, 2003; žurnalistai ir rabinai, tokie kaip B. Tammeus ir J. Cukierkorn, 2009). „Nėra įrodymų, patvirtinančių, kad išlikimui turėjo įtakos kažkas daugiau nei sėkmė ir atsitiktinės aplinkybės“, – rašo D. Dwork (1994). B. Tammeus ir J. Cukierkorn (2009) teigia, kad išgyvenimas pasirodė esąs daug daugiau priklausančiantis nuo sėkmės nei galima tikėtis.

Holokausto trauma iškėlė naujų iššūkių religijoje. Išgyvenę Holokausto baisumus žmonės negalėjo likti ankstesniame santykiyje su Dievu, jie ieškojo atsakymų vertindami aukščiausiosios jėgos ir paties žmogaus vaidmenį bei atsakomybę įvykusioje tragedijoje.

1.3.1.5. Ankstyvos traumos ypatumai

Kadangi šiame tyrime dalyvauja išgyvenusieji, karo metu buvę 7–19 metų amžiaus, svarbu apžvelgti Holokausto traumos ypatumus, būdingus jaunam tyrimo dalyvių amžiui. Galima teigti, kad išgyvenusiųjų amžius buvo tas faktorius, kuris turėjo didelę reikšmę Holokausto metu. Daugelis autorių teigia, kad jauni ir pagyvenę žmonės buvo siunčiami į dujų kameras iš karto jiems atvykus į koncentracijos stovyklas (Sternberg ir Rosenbloom, 2000; Chaitin ir Bar-On, 2002). Paaugliai ir jauni suaugusieji būdavo paliekami gyvi darbams. Vaikų išgyvenimas buvo daugiau išimtis, o ne taisyklė (Sternberg ir Rosenbloom, 2000). Todėl dauguma išgyvenusiųjų buvo paaugliai iki dvidešimties metų (Nathan, Eitinger ir Winnik, 1964; Ornstein, 1981; Krell, 1997a; Brody, 1999).

Išgyvenusieji koncentracijos stovyklose buvo tie, kurie atvyko į jas karo pabaigoje, nes buvo labai nedaug tokių, kurie sugebėjo ten išlikti ilgiau nei kelis mėnesius. Jaunesni vaikai daugiau galimybių išlikti turėjo slapstydami (Brody, 1999).

Nors, be amžiaus, buvo ir kitų svarbių faktorių, turėjusių įtakos Holokausto sukeltoms pasekmėms, tyrėjai išskyrė amžiaus grupes ir joms būdingus potrauminius simptomus: nuo ketverių metų išgyvenusieji kentė baimę ir nepasitikėjimą aplinka (Hafner, 1968), nuo 11 iki 14 metų daugiausia patyrė nerimą, psichosomatinius simptomus, o vyresni paaugliai – depresiją (Keilson ir Sarphatic, 1992).

Santykių faktoriuje taip pat pastebimi skirtumai, priklausomai nuo išgyvenusiųjų amžiaus. A. Steinberg (1989) teigia, kad vyresni išgyvenusieji, karo metu praradę partnerius ir vaikus, po karo labai daug investavo į savo naujai sukurtas šeimas. O jaunesni išgyvenusieji, kurie karo metu prarado tėvus, dažniau patyrė baimę būti palikti (Steinberg, 1989). Išgyvenusieji Holokaustą paauglystės amžiuje dažnai turėjo sunkumų santykiuose su savo vaikais, kai tie pasiekdavo paauglystės amžių (Kestenberg, 1985).

P. Chodoff (1963), H. Hafner (1968), P. Matussek (1975), E. Fogelman ir B. Savran (1979), E. E. Kuperstein (1981), A. L. Berger (1988), E. Kestenberg (1993) teigė, kad šeimos praradimas jaunesniems išgyvenusiems sukeldavo ilgalaikių traumuojančių pasekmių labiau nei vyresniems žmonėms. Jie teigė, kad šeimos praradimas vaikystėje ar paauglystėje sukėlė rimtesnių komplikacijų prieraišumo ir tėvystės gebėjime vėlesniame amžiuje nei išgyvenusiųjų patirtas vaikų praradimas Holokausto metu. Jaunesni išgyvenusieji praradavo pirmines prieraišumo figūras. Ir nors teoretikas teigia, kad jaunesni išgyvenusieji sugebėjo greičiau atsigauti po Holokausto traumos nei vyresni, galima manyti, kad vaikystėje sugriautas saugus prieraišumas turėjo pasekmių visam likusiam išgyvenusiųjų gyvenimui.

Yra tyrimų, kuriuose akcentuojama, kad karo patyrimai vaikams ir suaugusiesiems psichologiniu požiūriu buvo visiškai skirtingi. Vaikai patyrė karą įvairiose kognityvinėse, emocinėse ir asmenybės raidos stadijose ir išsiugdė neįtikėtinus išgyvenimo įgūdžius (Eitinger, 1973; Eaton, Sigal ir Weinfeld, 1982; Macksoud, Raundalen ir Dyeregrov, 1993; Suleiman, 2002). N. P. F. Kellermann (2001) tvirtina, kad kuo jaunesnis vaikas buvo traumuojančio įvykio metu, tuo didesnė žala buvo padaryta jo raidai; vadinasi, išgyvenę vaikai turėtų patirti didesnę riziką nei suaugusieji. Kiti tyrėjai pabrėžė vaikų potencialą sugebėti atsigauti (Kadushin, 1976). Vaikai pasižymi įvairiais susidorojimo su traumuojančiais įvykiais gebėjimais, kurie suteikia jiems galimybę išvengti galimos žalos tolesniam vystymuisi. 1993 m. R. Krell atliktame tyrime dalyvavo 25 tiriamieji, buvę vaikai Holokausto metu, kentę badą, netektis, fizinį ir emocinį smurtą. Buvo tirtas jų atsparumas traumai Holokausto metu ir po jo. Tiriamieji parodė didelį gebėjimą prisitaikyti, pasiekti dvasinės gerovės praėjus 40 metų po Holokausto. Šie gebėjimai apima vidinius psichinius ir kognityvinius apsaugos faktorius. Psichoanalitinės teorijos požiūriu, apsauginis mechanizmas, gebėjimas atsigauti po negatyvių vaikystės potyrių gali palengvinti ilgalaikį prisitaikymą. Kognityvinės teorijos šalininkai teigia, kad vaikų galimybės apdoroti, suvokti gyvybiškai pavojingas situacijas yra ribotos (Bender, Frosch, 1942; Scheering ir Zeanah, 2001). Tik paauglystėje jie gali suvokti savo pažeidžiamumą esant tokioms gyvybei pavojingoms situacijoms (Sigal ir Weinfeld, 2001).

S. R. Suleiman (2002) savo tyrime analizavo Holokausto traumos poveikį vaikams ir jų gebėjimą priimti traumą. Jos argumentai remiasi kognityvine raidos teorija. Ji padalijo išgyvenusius vaikus į tris grupes, remdamasi jų gebėjimais suvokti situaciją ir su ja susidoroti. Pirmąją grupę, vaikus iki 3 metų, ji apibrėžė kaip per jaunus prisiminti, todėl tiki, kad jie nebuvo stipriai paveikti traumos. Antrajai grupei priklausantys vaikai nuo 4 iki 10 metų, S. R. Suleiman (2002) manymu, yra gana suaugę, kad prisimintų, bet per maži, jog suprastų. Trečioji grupė, ankstyvoji paauglystė nuo 11 iki 14 metų, apibrėžiama kaip labiausiai pažeidžiama, nes vaikai yra gana suaugę, kad suprastų, bet per jauni, jog prisiimtų atsakomybę. Šiame amžiuje jie turi kognityvinių gebėjimų suprasti savo situacijos reikšmę.

E. Kestenberg (1993) teigė, kad kai vaikai pereidavo pirminį fizinį atsistatymą, jie gebėdavo žvelgti į ateitį geriau nei suaugusieji – mintis, kad prieš akis jiems visas gyvenimas, jiems darė teigiamą įtaką. Kita vertus, suaugusiesiems buvimas getuose ir ypač koncentracijos stovykloje pakenkė psichologiškai, nes ten jie regresavo iki ankstyvų vaikystės stadijų. Iš jų buvo atimta bet kokia iniciatyva ir iš esmės buvo elgiamasi kaip su vaikais. Tai apsunkino jų vėlesnį grįžimą į normalų gyvenimą (Kestenberg, 1993).

N. P. F. Kellermann (2001a) mano, kad vaikai tuo pačiu metu yra ir labiau pažeidžiami, ir labiau prisitaikantys nei suaugusieji. C. Budick (1985) teigia, kad labiausiai pažeidžiama grupė yra paaugliai dėl pačios paauglystės laikotarpio ypatumų. Paauglystėje vykstantys emociniai perversmai ir padidėjęs jautrumas padarė juos labai jautrius aplinkos pokyčiams.

1.3.1.6. Išgyvenusiųjų tėvystės ypatumai

Po karo buvo atlikti tyrimai, orientuoti į tėvystę po Holokausto. Daugelis tyrimų rodė, kad didžioji dalis išgyvenusių asmenų, norėdami kuo greičiau atkurti savo šeimos gyvenimą po karo, sukūrė santykius be meilės, „nevilties santuokas“ (Danieli, 1988). Paprastai šie išgyvenę asmenys liko vedę, nors jiems trūko emocinių resursų, reikalingų intymumui vystyti (Davidson, 1980a; Freyberg, 1980; Danieli, 1988; Charny, 1992b), dėl to jiems buvo sunku suteikti vaikams tinkamą auklėjimą. Daugelis tėvų, išgyvenusių karą, emociniu požiūriu buvo nepasiekiami savo vaikų emocijų poreikiams (Krystal, 1968; Wardi, 1990) galbūt dėl sunkumų rūpinantis vaikais ir nesugebėjimo gedėti savo mirusių artimųjų (Kestenberg, 1980). Susidūrę su gyvenimo ir mirties klausimu šie tėvai dažnai kentėjo nuo neapykantos sau ir bevertiškumo jausmo.

Tyrimais, nagrinėjusiais bendravimo stilius išgyvenusiųjų Holokaustą šeimose, nustatyti du pagrindiniai modeliai. Kai kurie tėvai, išgyvenę Holokaustą, pernelyg apkraudavo vaikus savo siaubo istorijomis arba, alternatyviai, tylėjo apie savo patirtį, naudodami nežodinį ir netiesioginį bendravimo su jais stilių, kuris peraugdavo į kaltę (Rakoff, Sigal ir Epstein, 1966; Davidson, 1980a; Robinson ir Winnik, 1981; Hass, 1995; Solomon, 1998). Šios komunikacijos rūšys dažnai gąsdino vaikus (Bar-On, Eland, Kleber, Krell, Moore, Sagi, Soriano, Suedenfeld, van der Velden ir van Ijzendoorn, 1998), dėl to jie įsitraukdavo į bauginančias fantazijas arba kėsdavo psichologinius sutrikimus (Barocas ir Barocas, 1973; Fishbane, 1979; Davidson, 1980a; Lichtman, 1983). Per šiuos komunikacijos modelius tėvai vaikams perduodavo savo traumas (Wardi, 1990).

J. T. Baumel (1999) ir Y. Danieli (1982) pateikė kelias priežastis, kodėl vyrai (šiuo atveju – tėvai) sunkiau išgyveno Holokaustą nei moterys (motinos). J. T. Baumel (1999) argumentai susiję su būdu, kaip moterys palaikė ryšius su kitais kalniniais kalinimo metu, o vyrai fokusavosi į „pažeistą patriarcho pasididžiavimą“. Y. Danieli (1982) teigia, kad vyrai suvokia save kaip saugotoją ir tiekėją. Holokausto metu, kai su geto, koncentracijų stovyklų kalniniais buvo elgiamasi ne kaip su žmonėmis, vyrai jautėsi bejėgiai, o tai paveikė jų savęs suvokimą. Vyrai turėjo suvokti ne tik tai, kad jie patys tapo bejėgiai, bet ir tai, jog nebegali apsaugoti savo šeimos. Yra tyrėjų, teigiančių, kad tie išgyvenę vaikai, kurie karo metu buvo su tėvu, buvo blogiau prisitaikę nei buvę su motina, nes tėvo suvokimas kaip silpnos būtybės sugriaudavo vaiko įsivaizduojamą galingo tėvo figūrą. Pažemintos motinos vaizdas

yra mažiau gąsdinantis nei nesaugaus tėvo (Kestenberg, 1980; Bar-On ir Chaitin, 2001). Kita vertus, D. Pines (1986) teigia, kad vaikai, Holokausto metu buvę su motinomis, turėtų būti labiau paveikti, kai traumatizuota motina negalėjo suteikti vaikui pamatinio saugumo jausmo.

C. Gilligan (1984), J. E. Miller (1996), J. T. Baumel (1999) teigė, kad kalinamos moterys lengviau nei vyrai užmegzdavo santykius su kitais žmonėmis ir tai padėdavo joms išgyventi. D. S. Ainsworth (1991) mano, kad tai nulemta genų ir evoliucijos. Kaip „fiziškai silpnesnė lytis“ moterys sulaukdavo daugiau kitų apsaugos ir palaikymo nei fiziškai stiprūs ir nepriklausomi vyrai.

Alternatyvus požiūris, kuris taip pat pabrėžė didesnę vyrų pažeidžiamumą, susijęs su saugumu tuo metu, kai išgyvenusieji slapstėsi. Keli tyrimai rodo, kad berniukai, kurie per karą slėpėsi pas vietinius gyventojus, labiau rizikavo nei mergaitės dėl žydiškos apipjaustymo tradicijos (Rosenbloom, 1985; Sternberg ir Rosenbloom, 2000). Dėl šios priežasties naciams buvo lengva nustatyti žmogaus žydiškumą, todėl gyventojai mažiau norėdavo padėti berniukams nei mergaitėms (Reijzer, 1995; Sigal, 1998). Mergaitės turėjo daugiau galimybių įtikinti nacius, kad jos – ne žydės. Dėl šių priežasčių besislapstantys berniukai patirdavo daugiau nerimo nei mergaitės.

Apibendrinant galima teigti, kad Holokausto metu išgyvenusiųjų amžius buvo svarbus faktorius tiek paties karo metu, tiek ir po jo, kuriant savo šeimas ir santykius su savo vaikais. Mokslininkai vienaikšmiškai sutinka, kad vaikai labiau nei suaugusieji buvo paveikti Holokausto, bet palyginti lengviau sugebėjo ir atsigauti po jo. Tyrėjai išskiria ir su tėvyste susijusius Holokausto patyrimo ypatumus, tėvus apibūdindami kaip pažeidžiamus, praradusius šeimos – maitintojo autoritetą, o motinas – kaip globojančias, sugebančias užmegzti ir palaikyti santykius su aplinkiniais, kad išgyventų.

1.3.1.7. Ankstyvos traumos įtaka senatvei

1987 m., praėjus keturiasdešimt metų po karo pabaigos, diskusijoje apie pasikeitusius visuomenės resursus, susijusius su išgyvenusiųjų atsakais į traumą, H. Dasberg (1987) peržiūrėjo studijas ir nagrinėjo pokyčių priežastis. Jis pritarė socialinių pokyčių, raidos pokyčių, naujų paslaugų atsiradimo, naujų įtampų visuomenėje atsiradimo įtakai. Bet taip pat jis susidomėjo senėjimo procesu ir reakcijos į traumą sąsajomis su išgyvenusiųjų amžiumi. Yra keletas tyrimų, kuriuose atkreipiamas dėmesys į ankstyvojo gyvenimo traumų poveikį senėjimui, ir įvertintas potrauminio streso paplitimas vyresnio amžiaus asmenims (Krystal, 1981; Grauer, 1999; Joffe ir kt., 2003).

Išgyvenusiems Holokaustą sulaukus senatvės, iškilo klausimas apie jų patirtos Holokausto traumos poveikį senėjimo procesui. Tyrėjai pradėjo tyrinėti, kaip ankstyvoji trauma paveikia senatvę. Ar ankstyvos traumos poveikis yra nuolatinis? Ar neigiamas psichologinis poveikis išnyksta, kai išgyvenę asmenys yra jaunesni? O gal vėl atsiranda senėjimo procese? Interviu, kuriuose išgyvenusieji aptarė senėjimo procesą, jie palaikė vidurinę poziciją. Holokausto poveikis buvo juntamas visada, tačiau keletas išgyvenusių žmonių pastebėjo, kad psichologinis poveikis sustiprėjo senatvėje. M. Amir ir R. Lev-Wiesel tyrimas (2003) patvirtino, kad vyresnio amžiaus žmonėms psichologiniai simptomai stiprėjo. Kiti nustatė,

kad senatvėje sumažėja traumos įveikos gebėjimai (Kahana, Harel ir Kahana, 2005). Visgi kokios yra Holokausto išgyvenusių asmenų senėjimo ypatybės ir kodėl senatvėje sustiprėja reakcija į traumą, patirtą vaikystėje?

Tirdami išgyvenusių Holokaustą ir nepatyrusių traumos žmonių grupes (Kahana, Harel ir Kahana, 2005; Fridman, Bakermans-Kranenburg, Sagi-Schwartz ir Van IJzendoorn, 2011; Shmotkin, Shrira, Goldberg ir Palgi, 2011; Shrira, Palgi, Ben-Ezra ir Shmotkin, 2011) mokslininkai pastebėjo, kad specifinių pažeidžiamumų gali sukelti stresinės situacijos, kurios būdingos senėjimui. Darbo praradimas, fizinės jėgos susilpnėjimas, vienvietė sukelia emocinius pokyčius senatvėje. Vienatvės įtaka žmonių pažeidžiamumui ypač reikšminga. Tirdami pagyvenusius žmones tyrėjai nustatė, kad daliai tiriamųjų vienvietė yra susijusi su netektimis, neveiklumu, beprasmiškumu ir socialine izoliacija. Tačiau buvo tirti ir vyresnio amžiaus žmonės, kurie netektis suvokė kaip natūralų senėjimo procesą, kurie, nepaisant netekčių, sukūrė prasmę savo kasdieniame gyvenime, sugebėjo išlaikyti veiklą ir socialinius ryšius, kurie buvo būtini vienišumui sumažinti.

Išgyvenusieji Holokaustą, karo metu buvę vaikai ar paaugliai, po karo kentė depresijos, nerimo, pykčio ir kitus simptomus. M. Amir ir R. Lev-Wiesel (2003) Holokausto patirtį vaikams pavadino visą gyvenimą trunkančiu pasakojimu ir nustatė, kad neigiamos traumos pasekmės padidina traumos poveikį senėjimo procesui. Kiti tyrėjai taip pat padarė išvadą, kad išgyvenusieji sendami tampa labiau pažeidžiami, jiems dažniau pasireiškia po-trauminio streso sutrikimo simptomai ir jie turi didesnių su sveikata susijusių sunkumų (Landau ir Litwin, 2000). Daugkartinių traumų, kurias patyrė išgyvenusieji Holokaustą, padariniai yra kompleksiniai, jiems daro įtaką prieškarinė patirtis ir santykiai, jų karo patirtis, jų tikėjimo sistemos ir pokario patirtis bei santykiai (Glicksman ir Van Haitsma, 2002; Hollander-Goldfein, Isserman ir Goldenberg, 2012). Su senyvu amžiumi susiję ribotumai gali daryti įtaką traumos įveikos galimybėms (Kahana, Harel ir Kahana, 2005; Hyer ir Sohnle, 2014).

Kaip nurodo tyrėjai, senatvėje, sumažėjus išoriniams ir vidiniams resursams, įveikos mechanizmų efektyvumui, traumos įtaka žmogaus psichikai gali atsinaujinti. Tai įrodo ilgalaikiai traumatizuotų žmonių tyrimai (Hyer ir Sohnle, 2014). Klinikiniai tyrimai rodo, kad traumą gali sustiprinti įprasti senėjimo procesai, apimantys didėjančią sergamumą, silpnumą, priklausomybę, izoliaciją, institucionalizaciją, reikšmingų žmonių praradimas ir artėjanti mirtis. Ši patirtis gali rezonuoti trauminius panašių temų prisiminimus ir kliudyti prisitaikyti prie senyvo amžiaus (Danieli, 1981; Harel, 1995; Safford, 1995). Be to, kadangi pagyvenę žmonės yra jautrūs kasdieniam stresui, jie ypač jautriai reaguoja į išskirtinį stresą. Izraelyje gyvenantys pagyvenę žmonės, išgyvenę Holokaustą, jautė didelį stresą Persijos įlankos karo metu susidūrę su raketų išpuoliais, kuriuos lydėjo nuodingųjų dujų grėsmė (Robinson ir kt., 1994; Solomon ir Prager, 1992). Dar vienas pavyzdys – išgyvenusiesiems Holokaustą, sirgusiems vėžiu, pasireiškė didesnis psichologinis distresas, palyginti su vėžiu sergančiais pacientais, kurie nebuvo išgyvenę Holokausto (Baider, Peretz, Kaplan ir De-Nour, 1992). Be to, senyvame amžiuje žmonės susiduria su gyvenimo pokyčiais: išėjimu į pensiją, vienvietė. Tai gali tapti akstinu vėl atgaivinti reakcijas į trauminį patyrimą. Liga, silpnumas, priklausomybė, izoliacija ir vienvietė gali sutrikdyti gebėjimą susidoroti su trauma, o trauminiai prisiminimai – tapti labiau varginantys. Socialinės paramos nebuvimas gali

prisidėti prie neigiamų pasekmių psichologinei gerovei (Fening ir Levav, 1991; Landau ir Litwin, 2000). Taigi amžius gali būti rizikos faktorius anksčiau traumuotiems individams.

Nors šios srities moksliniai tyrimai yra nenuoseklūs, dauguma sutinka, kad senyvo amžiaus žmonių pažeidžiamumas dėl vaikystėje ar paauglystėje patirtos traumos gali padidėti. Net praėjus daugeliui metų po paleidimo, pabėgimo ar išlaisvinimo, akivaizdžiai sėkmingos socialinės reintegracijos, išgyvenusiųjų karą ankstyvojo gyvenimo patirtis gali daryti įtaką visiems gyvenimo aspektams.

Apibendrinant reikia paminėti, kad, anot daugumos mokslininkų, senatvėje psichologinis traumos poveikis sustiprėja dėl aplinkybių, susijusių su senėjimo procesu, ir susilpnėjusių traumos įveikos galimybių.

1.3.1.8. Potrauminė aplinka

Kaip nurodė dauguma tyrėjų, išgyvenusius Holokaustą gydo ir jiems padeda atsigauti bei integruotis į visuomenę ne tik jų draugai ir šeimos, bet ir visa visuomenė, pasiruošusi išgirsti ir suprasti jų išgyventą traumą. Tai yra pagrindinis veiksnys, darantis įtaką jų potrauminei savireguliacijai (McCann ir Pearlman, 1990; Bower, 1994; de Silva, 1999). M. Symonds (1980) nurodo „antrinį traumatizavimą“, kurį patiria išgyvenusieji, paveikti nepalaikančių ar kaltinančių kitų žmonių reakcijų. Manoma, kad toks aplinkos nepriėmimas gali būti beveik toks pat žalingas, kaip ir pati trauma.

Žmonių reakcija į išgyvenusiuosius Holokaustą daugiausia buvo atmetimo. D. Brom, N. Durst ir G. Aghassy (2002) kalbėjo apie siaubą, kurį patyrė žmonės, kai sužinojo, ką išgyvenusiems teko patirti karo metais. Žmonės nenorėjo galvoti apie tai, kas nutiko, ir taip atstūmė išgyvenusiuosius, užuot padėję jiems atsigauti. Nors galima teigti, kad išgyvenusiems asmenims buvo suteikta tam tikra materialinė pagalba, psichologinės pagalbos jiems trūko (Friedman, 1948).

Išgyvenusieji iš tokių Europos šalių kaip Prancūzija, Belgija, Olandija buvo geranoriškai priimti savo namuose ir sugebėjo be didelių sunkumų integruotis į visuomenę, o išgyvenusieji iš Rytų Europos to padaryti negalėjo. Dauguma jų namuose sutiko priešpriešą, o ne džiaugsmą dėl išlikimo (Berger, 1988; Johnson, 1995). Bulgarijos, Vengrijos, Rumunijos, Lenkijos, Lietuvos žydai buvo sutikti su antisemitinėmis nuotakomis, kurias lydėjo aktyvūs priešiški veiksmai. Pavyzdžiui, pokario Lenkijoje per septynis pokario mėnesius buvo nužudyta 350 žydų kaip antisemitinių veiksmų rezultatas (Gilbert, 1987; Johnson, 1995). Išgyvenusieji daugeliu atvejų suvokė, kad neįmanoma atsiimti savo daiktų ir namų iš juos užgrobusių žmonių po to, kai jie buvo jėga iš namų išvyti nacių (Kestenbergs ir Kestenbergs, 1990b).

Išgyvenusieji Holokaustą neturėjo galimybės po karo grįžti į palaikančią aplinką, nes dauguma jų prarado šeimas, namus, jų bendruomenės buvo sunaikintos, o gimtojoje šalyje visuomenė nenorėjo jų priimti. Dauguma išgyvenusiųjų buvo vieninteliai likę gyvi iš visos šeimos, jų turtas buvo nacionalizuotas ir dažniausiai negrąžintas. Grįžimas į tokią aplinką pagilino išgyvenusiųjų traumą (Kestenbergs ir Kestenbergs, 1990b; Zolno ir Basch, 2000). Kaip teigė S. Davidson (1980a), „bendruomenės ir ankstesnio išgyvenusiųjų Holokaustą gyvenimo sunaikinimas sugriovė jų esminį saugumo jausmą ir pakenkė jų tapatumo ir tęstinumo jausmams“.

Apibendrinant galima teigti, kad Holokausto trauma yra unikali dėl trauminių elementų derinio. Holokaustas gali būti apibrėžiamas kaip ilgalaikė įtampos trauma, kurios priežastį buvo sunku priimti ir racionalizuoti, kurią sekė nedidelė socialinė parama aukoms ir daugeliu atvejų – abejingumas. Ne tik pati Holokausto patirtis buvo siaubinga, bet ir tai, kad išgyvenusieji nebeturėjo kur grįžti po patirtos traumos ir visam laikui buvo atskirti nuo ankstesnio gyvenimo.

Ilgalaikės Holokausto pasekmės siekia mūsų dienas. Praėjus daugiau nei pusei šimtmečio po karo, jo pasekmės tebejaučiamos išgyvenusiujų šeimose. Kai sulaukę garbaus amžiaus išgyvenusieji Holokaustą išsina į pensiją ar suserga, kai jų gyvenimo tempas sulėtėja, juos dažnai pradeda kankinti prisiminimai, kurie visą sąmoningą gyvenimą buvo slopinami aktyvia veikla. Išgyvenusiujų palikuonys, vadinamoji antroji karta, nešioja savyje skausmą, baimę ir nerimą, kurį jie netiesiogiai perėmė iš tėvų. Holokausto pasekmės pastebimos ir trečiojoje kartoje, kur ieškodami praeities šaknų žmonės atranda per anksti nukirstas jų šeimos medžių šakas. Išgyvenusiujų Holokaustą giminaičiai, artimi draugai ir slaugės turi antrinio traumatizavimo požymių (Kellermann, 2009).

Tad atrodo, kad E. Wiesel⁶ (1978) buvo teisus sakydamas, kad „laikas neišgydo visų žaizdų; yra tokių, kurios lieka skausmingai atviros“. Nors išgyvenusieji Holokaustą ir jų šeimų nariai stengiasi tęsti gyvenimą nuolat neprimindami bausių praeities įvykių, trauminiai prisiminimai nuolat grįžta kartu su visomis jiems būdingomis emocijomis. Kaip nurodė J. Herman (2006) knygoje „Trauma ir išgyjimas“, „žiaurumai atsisako būti palaidoti“. Jie laikysis įsikverbę į išgyvenusiujų ir jų palikuonių sąmonę tol, kol bus išgedėti ir iš naujo išgyventi per saugius santykius.

1.3.2. Prieštaringi Holokaustą išgyvenusių asmenų tyrimų rezultatai

Nagrinėjant psichologinius tyrimus apie išgyvenusiujų Holokaustą reakcijas į traumą, išryškėjo dvi prieštaringos tendencijos, išskiriančios neadaptyvų ir adaptyvų atsaką į traumą.

Holokausto traumos įtaka asmens psichinei sveikatai pradėta tyrinėti dar iki tol, kol žmonės buvo išvaduoti iš koncentracijos stovyklų (Grubrich-Simitis, 1981; Levav, 1998). Psichologai ir psichiatrai, tokie kaip B. Bettelheim ir V. Frankl, turėjo ypatingą galimybę sužinoti Holokausto padarinius, kadangi patys buvo kalinami koncentracijos stovyklose. B. Bettelheim (1979) ir V. Frankl (2013) buvo vieni tų išgyvenusiujų, kurie stovyklose pradėjo fiksuoti ne tik savo pačių patyrimą, bet ir apibendrino bendrus psichologinius veiksnius, kurie darė įtaką išgyvenusiesiems.

Išgyvusiesiems po išlaisvinimo buvo suteikiama tik materialinė ir medicininė pagalba (Bergmann ir Jucovy, 1982; Berger, 1988). Medicinos dėmesys buvo sutelktas į fizinius pažeidimus, bet ne psichologinius. Dėmesys buvo sutelktas į ilgo badavimo pasekmes, infekcines ligas. Dešimt metų po Holokausto nebuvo kreipiama dėmesio į psichologines jo pasekmes. M. E. Jucovy (1992) šį periodą aprašo kaip „tylos užuolaidas“. Jis teigia, kad patiems

6 Elie Wiesel (1928–2016) – Rumunijoje gimęs, Holokaustą išgyvenęs Amerikos žydų rašytojas, politinis aktyvistas, Nobelio taikos premijos laureatas. Jis yra 57 knygų autorius, rašęs apie įkalinimo patyrimą Osvencimo ir Buchenvaldo koncentracijos stovyklose.

išgyvenusiesiems ir likusiam pasauliui tai buvo būtina tam, jog jie galėtų užmiršti tai, kas įvyko, ir judėti pirmyn, nes pasaulis nenorėjo to klausyti ar kalbėti ir palaikė „konspiracinę tylą“ (Danieli, 1998). Iš išgyvenusiųjų po karo dažnai imdavo interviu, bet tik tam, kad gautų informacijos apie fizinę būklę arba duomenys buvo reikalingi karo nusikaltimų teismams.

Kiti žmonės išgyvenusiųsius Holokaustą suvokė kaip gana stiprius. Vyravo nuomonė, kad jei žmogus stiprus fiziškai, jis stiprus ir psichologiškai. Patys išgyvenusieji taip pat nesikreipė psichologinės pagalbos dėl kelių priežasčių – jie nenorėjo pripažinti savo silpnumo, norėjo atrodyti atsparūs traumoms (Dasberg, 1987). Jie iš tikrųjų nejautė jokių traumos pasekmių. Laikotarpis po karo buvo latentinė fazė, kai visi simptomai buvo užslopinti. Šis periodas tęsėsi nuo kelių mėnesių iki kelerių metų (Ryn, 1990). Disertacijos tyrimo dalyvis V19L, H. Klein, I. Beersheba, J. Zeller Mayer ir J. Shanan (1963) teigia, kad maždaug 70 procentų išgyvenusiųjų Holokaustą ir atvykusiųjų po karo gyventi į Izraelį simptomai pasirodydavo po 3 metų. Latentinis periodas daugumai žmonių tęsėsi tol, kol išgyvenusieji susilaukė savo vaikų, kai jie turėjo konfrontuoti su tuo, kas jiems priminė artimųjų netektį per Holokaustą. Kitiems toks periodas tęsėsi 15 metų (de Wind, 1995). E. Friedman (1948) teigia, kad latentinis periodas tęsėsi kaip pasekmė euforijos po išlaisvinimo iš koncentracijos stovyklų. Kiti mokslininkai (Dasberg, 1987; Solkoff, 1992) teigia, kad latentinis periodas tęsėsi tol, kol išgyvenusieji tikėjosi rasti savo dingusius gimines, ir baigėsi, kai suprato, jog jie niekada jų neras. Kasdieniai įvykiai ar įvykiai, susiję su Holokaustu, tokie kaip A. Eichmano teismas, galėjo sukelti užslopintus simptomus (Solkoff, 1992).

1956 m. Vakarų Vokietijos vyriausybei priėmus sprendimą dėl kompensacijos išmokėjimo išgyvenusiesiems Holokaustą, daugybė išgyvenusiųjų kreipėsi į psichiatrus, kaip įrodymą pateikdami po karo prastos adaptacijos ir Holokausto metu patirtos traumos sąsają (Berger, 1988; Bergman ir Jucovy, 1990). Dėl to psichologai ir psichiatrai pradėjo publikuoti išgyvenusiųjų tyrimo rezultatus, susijusius su kompensacijos gavimu.

Po ilgo tylos periodo, 1970 metų pradžioje, buvo pradėta atvirai kalbėti apie ilgalaikes psichologines Holokausto pasekmes (Lomranz, 1995).

Ankstesni tyrimai patvirtino tik neigiamus Holokausto padarinius (Kahana, Kahana, Harel ir Rosner, 1988), o vėlesni susikoncentravo į tai, kad kai kurie žmonės, išgyvenę Holokaustą, tapo daug stipresni, ir tai leido kitu žvilgsniu pažvelgti į šią problemą (Cassel ir Suedfeld, 2006).

1.3.2.1. Neadaptyvus atsakas į Holokaustą

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, norėdami apibūdinti psychopatologines Holokausto pasekmes psichologai sukūrė terminą „išgyvenusiųjų sindromas“ (Niederland, 1968), arba dar kitaip vadinamą „koncentracijos stovyklos sindromu“ (Eitinger, 1964). Šis sindromas pasireiškia nuolatos pasikartojančiu nerimu (De Graaf, 1975) ir depresija (Niederland, 1968), kaltės jausmu ir įvairiais emociniais bei suvokimo sutrikimais (labiausiai pasireiškia atminties bei dėmesio koncentracijos trūkumu) (Chodoff, 1963).

Išgyvenusiųjų sindromo simptomai primena potrauminio streso sutrikimo simptomus. Pirminiai tyrimai parodė, kad daugelis išgyvenusiųjų skundžiasi nervingumu, irzlumu, atminties sutrikimais, nuotaikų kaita, emocijų nestabilumu, miego sutrikimais, nerimu,

abejingumu ir kitais psichosomatiniais sutrikimais (Chodoff, 1986). Kiti tyrimai atskleidė, kad išgyvenusieji vis dar jautė nuolatinį liūdesį. Artimųjų netektis sustiprino liūdesį, bejėgiškumą, pykčio ir kaltės jausmus vien todėl, kad jie išgyveno (Sagi-Schwartz ir kt., 2003). Tyrimai parodė ir daugiau simptomų, pasireiškiančių išgyvenusiesiems Holokaustą. Tai – depresija, somatiniai sutrikimai ir pyktis; prastesnė fizinė, psichologinė ir socialinė gyvenimo kokybė; įvairūs miego sutrikimai, košmarai, nervingumas, nepageidaujamos mintys, galvos skausmai ir išvargimas (Amir ir Lev-Wiesel, 2003).

Kiti tyrėjai gilinosi į kitas sritis, tokias kaip emocinės kančios ar psichologinė savijauta. Pavyzdžiui, I. Levav ir J. H. Ambramson (1984) gilinosi į ilgalaikius emocinius sutrikimus tų žmonių, kurie buvo koncentracijos stovyklose. Palyginę beveik 380 koncentracijos stovyklose gyvenusių žmonių su Europoje gimusiais, tačiau koncentracijos stovyklose nebuvusiais žmonėmis, pastebėjo, kad buvę koncentracijos stovyklose turi kur kas daugiau emocinių sutrikimų. D. Carmil ir R. Carel (1986) vadovavo tyrimams apie emocinius sutrikimus, gyvenimo pilnatvės pajautimą bei psichosomatinius nusiskundimus ir tai tyrė lygindami dvi grupes – Holokaustą išgyvenusių žmonių grupę su jo nepatyrusių. Tyrimo metu buvo pastebėta skirtumų tarp asmeninio gyvenimo pilnatvės pajautimo ir psichosomatinio nusiskundimų, tačiau išryškėjo skirtumai, susiję su emociniu pasauliu: Holokausto aukos turėjo daugiau nusiskundimų, tokių kaip nerimas, nepagrįstos baimės, nekontroliuojamas pyktis. A. Nadler ir D. B. Shushan (1989) susikoncentravo į ilgalaikes Holokausto pasekmes. Mokslininkai pastebėjo, kad Holokausto išgyvenimo efektas vis dar buvo akivaizdus praėjus ir keturiems dešimtmečiams. Išgyvenusieji save apibūdino kaip energijos neturinčius ir dažnai save nuvertinančius, mažiau emociškai stabilias asmenybes su mažesniu savikontrolės jausmu, dominavimo trūkumu. Holokaustą išgyvenę žmonės jautėsi nevisaverčiai, negalintys išreikšti emocijų. Asmenys, išgyvenę Holokaustą, save vertino kaip mažiau emocionaliai stabilius, pasižyminčius žemesniu savikontrolės ir energijos lygiu. Palyginti su kitais asmenimis, jie dažniau jautėsi beviltiškai, neadekvačiai ir patirdavo sunkumų reikšdami emocijas.

1.3.2.2. Adaptyvus atsakas į Holokaustą

Nepaisant tyrimų rezultatų apie neigiamą Holokausto efektą, pastaruosius dešimtmečius pasirodė studijos, įrodančios, jog nėra jokių skirtumų tarp žmonių, išgyvenusių ir neišgyvenusių Holokausto. Buvo užfiksuota išgyvenusiujų sėkmė bei psichologinis augimas ir tobulėjimas. Kankinimai nebūtinai baigėsi negaliomis ir traumomis – kai kurie asmenys, patyrę sukrėtimų, sėkmingai sugebėjo prisitaikyti gyvenime (Tomkins, 1987; Lomranz, 1995).

Žmonių adaptacijos ir prisitaikymo temos tapo teorijų, analizuojančių asmenybę, socialinį elgesį ir psichinę sveikatą, centru (Lazarus ir Folkman, 1984). Elgesio ir socialinių sričių mokslininkai buvo suintriguoti žmonių galimybe ištverti ar net klestėti patiriant aukščiausio laipsnio stresą (Harel, Kahana ir Kahana, 1988). L. Eitinger ir E. F. Major (1993) teigė, jog Holokaustą išgyvenusių žmonių patologijos buvo neteisingai interpretuotos. Ypač tvirtinimas, jog patologinės reakcijos taps nuolatinės ir nesikeis. Autoriai teigė, kad žmonių prisitaikymas ir „regeneracinės ego galimybės“ turi būti peržiūrėtos. Tai argumentavo

tuo, kad daugelis išgyvenusiųjų puikiai integravosi naujose bendruomenėse, tapdami aktyviais ir sėkmingai įtrauktais į savo šeimas ir bendruomenes nariais.

Kai kurie empiriniai tyrimai, akcentuojantys Holokaustą išgyvenusių žmonių prisitaikymo galimybes, atskleidė minimalius skirtumus tarp jų ir žmonių, nepatyrusių Holokausto. Šie rezultatai pažymėjo pasitenkinimo pilnatvę, kurią išgyvenusieji gavo iš šeimos ir darbo, sėkmingos ir stabilios karjeros augimo bei socialinės veiklos sukeliama džiaugsmo (Lomranz, 1995). Kai kuriais adaptacijos aspektais išgyvenusieji Holokaustą pasirodė netgi geriau nei asmenys, neturėję nieko bendra su Holokaustu, demonstruodami gebėjimą greitai atsigauti ir stiprybę įveikiant naujus psichologinius iššūkius (Harel et al., 1988). S. Robinson, J. Hemmendinger, R. Netanel, M. Rapaport, L. Zilberman ir A. Gal (1994) tyrinėjo Holokaustą išgyvenusių žmonių reakciją į naujus pavojus ir traumas – Persijos įlankos karą ir SCUD raketų ataką Izraelyje. Tyrėjai nepamatė jokio skirtumo tarp Holokaustą išgyvenusių žmonių reakcijos į Persijos įlankos karą ir kontrolinės grupės reakcijos į tą patį įvykį. Kai kurie išgyvenusieji netgi išreiškė atsparumą ir ištvermingumą, pagrįstą Holokausto patirtimi.

Kitas intriguojantis faktas yra tai, jog išgyvenusieji Holokaustą, skirtingai nei kontrolinės grupės nariai, mano, kad pasaulyje yra teisybė, kad žmonija yra kontroliuojama, o pasaulis saugus. Be to, tolesni tyrimai parodė, kad jie turi geresnės ateities viltį (Carmil ir Breznitz, 1991; Cohen, Brom ir Dasberg, 2001). Ir net tyrinėjant išgyvenusių asmenų šeimų Holokausto sukeltų traumų paplitimą nuo išgyvenusiųjų iki jų palikuonių paaiškėjo, jog jokių antrinių traumų pėdsakų, kurie persidavė vaikams, nebuvo (Van IJzendoorn, Bakermans-Kranenburg ir Sagi-Schwartz, 2003) (antrinis traumavimas susijęs su pasekmėmis įvykių, kurie neįvyko antros kartos gyvenimo momentu, bet vyko tik jų tėvų laikais; su įvykiais, apie kuriuos antroji karta sužinojo verbaliniu ar neverbaliniu būdu).

1.3.2.3. Prieštaraujančių tyrimų rezultatų analizė

Literatūros analizė parodė, kad traumos pasekmės Holokaustą išgyvenusiems žmonėms yra nevienareikšmės. Kai kurie tyrimai atskleidė, jog išgyvenusieji turi psichologinių ir psichopatologinių sutrikimų, nors kiti tyrimai rodo, kad išgyvenusieji puikiai jaučiasi psichologiškai.

Viena Holokausto tyrimų dalis remiasi psichoanalitine teorija, teigiančia, kad sunkios nelaimės vaikystėje neišvengiamai veda prie ilgalaikių negatyvių pasekmių (Harel, 1995; Sigal, 1998). Tuo pačiu metu tyrimai, grįsti ne psichoanalitine teorija, tiria pastangas adaptuotis, prisitaikymą ir išgyvenusiųjų psichologinę gerovę, mažiau akcentuodami psichopatologines pasekmes (Lomranz, 1995). Taigi, skirtingos paradigmos, kuriomis remiasi tyrėjai, gali lemti skirtingus rezultatus.

Svarbu pažymėti, kad tyrimai skiriasi esminėmis metodologinėmis savybėmis, tokio- mis kaip tikslinės tiriamųjų grupės pasirinkimas ir atrankos pobūdis. Visos Holokausto studijos susiduria su iššūkiu tikslinės grupės parinkimo etape. Skiriasi išgyvenusiųjų Holokaustą apibūdinimo kriterijai, pvz., kai kuriuose tyrimuose susitelkta ties išsigelbėjusiais iš koncentracijos stovyklų, atskiriant juos nuo kitų išsigelbėjusiųjų (Levav ir Abramson, 1984; Nadler ir Ben-Shushan, 1989), kai kiti visus išgyvenusiuosius priskyrė vienai grupei

(Cohen, Brom ir Dasberg, 2001; Amir ir Lev-Wiesel, 2003). Dar vienas aspektas – susitelkimas į klinikinius ar neklinikinius atvejus. Kai kuriuose tyrimuose orientuotasi į žmones, siekusius gauti reparacijas iš Vokietijos valdžios (Chodoff, 1963), kituose tirti išgyvenusieji, kurie ieškojo medicininės arba psichologinės pagalbos (Niederland, 1968). Į neklinikinius tyrimus įtraukti išgyvenusieji, kurie neprašė profesionalios pagalbos, ir čia būdavo dažniau įtraukiami dalyviai iš įvairių išgyvenusiujų bendruomenių (Harel ir kt., 1988). Įrodyta, kad išgyvenusieji Holokaustą, kurie kreipėsi profesionalios pagalbos, dažnai pasirodydavo prasčiau nei kontrolinė grupė, kuri taip pat kreipėsi profesionalios pagalbos, bet nesusidūrė su Holokaustu (Peretz, Baidar, Ever-Hadani ir Kaplan De-Nour, 1994; Yehuda, Kahana ir Southwick, 1994; Cohen, Dekel, Solomon ir Lavie, 2003).

Pagrindinis metodologinis reikalavimas tyrimo patikimumui buvo „Holokausto neišgyvenusių grupės“ įtraukimas į tyrimą. Kontrolinės grupės apibrėžimas gali būti kelerio-pas. Kai kurie tyrimai lygino išgyvenusiuosius Holokaustą su Europoje gimusiais žydais, kurie dar prieš karą emigravo į Ameriką ar Izraelį (Carmil ir Carel, 1986; Carmil ir Breznitz, 1991). Į kitus tyrimus buvo įtraukti respondentai neatsižvelgiant į tai, ar jie imigravo iš Europos, ar ne (Ben-Zur ir Zimmerman, 2005).

Gyvenamoji vieta po Holokausto taip pat galėjo daryti įtaką išgyvenusiujų adaptacijai, ir tuo iš dalies galima paaiškinti tyrimų rezultatų variacijas. Iššūkiai, su kuriais susidūrė išgyvenusieji, emigravę į Izraelį, Australiją, Jungtines Amerikos Valstijas, buvo daugiau ar mažiau panašūs. Visi emigrantai turėjo įprasti prie naujos aplinkos, išmokti naują kalbą ir susikurti naują gyvenimą (Eitinger ir Major, 1993). Bendruomenės, supančios išgyvenusiuosius, dažniausiai būdavo nepajėgios suprasti ir atitinkamai reaguoti į jų patirtus išgyvenimus (Solomon ir Prager, 1992). Nepaisant bendrų emigracijos iššūkių, keliuose tyrimuose akcentuota kultūrinio aspekto svarba. M. H. Van IJzendoorn, M. J. Bakermans-Kranenburg, A. Sagi-Schwartz (2003) teigė, jog gyvenimas Izraelyje galėjo pasitarnauti kaip gynybinis mechanizmas, nes ten emigravę išgyvenusieji Holokaustą susivienijo dėl bendro tikslo – sukurti naują visuomenę – ir taip atrado gyvenimo prasmę. Kiti teigė, jog gyvenimas Izraelyje galėjo tapti rizikingas – iš išgyvenusiujų Holokaustą, atvykusių į Izraelį, bendruomenė tikėjosi tylėjimo apie jų kančias, kadangi visos pastangos buvo dedamos į naujos valstybės sukūrimą (Van IJzendoorn ir kt., 2003). Ribotos galimybės perteikti savo kančias ir skausmą nebuvimas galėjo būti žmogaus psichinės gerovės rizikos faktorius. Taip pat gyvenant Izraelyje kyla nuolatinis pavojus dėl politinio nestabilumo: Artimuosiuose Rytuose besikartojantys pavojai gali paveikti išgyvenusiuosius, kurie yra pažeidžiami papildomų stresinių situacijų.

Dar vienas aspektas, turintis įtakos skirtingiems tyrimų rezultatams, yra tiriamųjų lytis. Kai kuriuose tyrimuose buvo susikoncentruota į lyties skirtumus, reaguojant į trauminius įvykius. Pasirodė, kad moterys labiau nei vyrai yra linkusios po traumuojančių įvykių susirgti PTSS ar kitais psichologiniais sutrikimais (Breslau, Davis, Andreski ir Peterson, 1991; Trappier, Braunstein, Moskowitz ir Friedman, 2002). Bet tokie tyrimai Holokausto išgyvenusiujų atžvilgiu yra nenuoseklūs. R. Landau ir H. Litwin (2000) teigė, kad PTSS simptomai gali būti normalus vyrų būdas išreikšti stresą, kančią. Atsižvelgiant į šį požįūrį, iš vyrų tikimasi daugiau potrauminio streso simptomų nei iš moterų. Bet kiti tyrimai, tyrinėjantys kitus psichopatologinius simptomus, teigia, kad moterys dažniau turi patologinių simptomų nei vyrai (Carmil ir Carel, 1986; Collins, Burazeri, Gofin ir Kar, 2004).

Apibendrinant reikia pažymėti, kad yra didelė Holokausto tyrimų įvairovė. Tyrėjai skirtingai traktuoja Holokausto sukeltas pasekmes asmenybei. Tokiai tyrimų rezultatų įvairovei turi įtakos ir teorinė paradigma, kuria remiasi tyrėjai, ir tikslinės tiriamųjų grupės pasirinkimas, ir atrankos pobūdis: tiriamųjų amžius, lytis, Holokausto patirtis ir įkalinimo vieta, gyvenamoji vieta po Holokausto.

1.3.3. Holokausto prisiminimai

Šiandien, praėjus daugiau nei 70 metų po Holokausto, vis labiau atitrukstama nuo jo įvykių. Holokausto supratimui vis svarbesnis tampa atsiminimo procesas, nes atmintis yra priemonė, per kurią įtvirtinama praeitis. O prisiminimai pasiekiami per išgyvenusiujų naratyvus.

Naratyvas yra langas, per kurį žmogus gali suprasti jį supantį pasaulį, o pasaulis – jį. Naratyvas atskleidžia pasakotojo tapatumą, vertybių sistemą, savęs suvokimą ir pasaulio matymą. Pasakotojo gyvenimo istorijos visiškai priklauso nuo jo atminties. Bet koks pasakojimas, sudarytas iš prisiminimų, atskleidžia prisiminimus, sukuria prisiminimus ir grąžina prisiminimus. Be gebėjimo prisiminti praeities nebūtų sukuriamos istorijos. Žmonės naudoja atmintį norėdami susieti savo dabartį su praeitimi, norėdami suprasti supantį pasaulį, save ir kitus (Hunt ir McHale, 2008; Hirsch, 2012).

1.3.3.1. Trauminiai prisiminimai

Atminties prigimtis yra tokia, kad dėmesys kreipiamas į tuos dalykus, kurie yra reikšmingesni nei kiti, emociškai svarbesni, labiau jaudinantys ir, aišku, traumuojantys. Įvykiai, kurie turėjo didžiausią poveikį individui, geriausiai ir ilgiausiai atsimenami. R. Brown ir J. Kulik įvedė „blykstės atsiminimų“ sąvoką, kai žmogus nelauktus ir emociškai svarbius įvykius prisimena labai ryškiai, lyg nufotografuotus su visomis smulkmenomis (Brown ir Kulik, 1977). Todėl trauminiai įvykiai, jei jie nėra užslopinami, ilgą laiką gali būti ryškiai prisimenami. Trauminiai prisiminimai užkoduojami skirtingu būdu ir skirtingame kontekste. Pats šių trauminių įvykių prisiminimas gali būti sunkus ir skausmingas tiesiog dėl stipraus jutiminio ar vizualinio konteksto. J. L. Herman (1997) taip aprašo šį procesą: „Praėjus pavojaui, traumuoti žmonės atgaivina trauminius įvykius kaip nuolat pasikartojančius dabartyje. Jie negali tęsti savo normalaus gyvenimo, nes trauma jį nuolat pertraukia. Lyg laikas būtų sustojęs traumos metu. Trauminis momentas nenormalia forma užkoduojamas atmintyje, jis spontaniškai iškyla į sąmonę ir kaip „blykstės efektas“ dienos metu, ir kaip košmarai naktį. Mažas, atrodytų, nereikšmingas priminimas gali sukelti prisiminimus, kurie grįžta visa jėga.“

Trauminiams prisiminimams atgyti ne visada reikia užuominos. Prisiminimai gali grįžti į sąmonę be jokio perspėjimo. A. Hass (1995) pastebėjo, kad išgyvenusieji Holokaustą stengiasi tai užblokuoti, bet jų kasdieniame gyvenime egzistuoja per daug sąsajų su jų asmeniniu Holokaustu. Visos šios trauminių prisiminimų ypatybės sukuria problemas kuriant darnų pasakojimą iš nuoseklių prisiminimų. Kaip teigia J. L. Herman (1997), šie prisiminimai nėra užkoduojami taip, kaip įprasti gyvenimo įvykiai, kurie gali būti perduodami per

gyvenimo istorijos pasakojimą, nes asmenys, patyrę traumą, susiduria su sunkumais integruojant trauminius prisiminimus į kitus prisiminimus ir į jų gyvenimus. M. Harvey teigia: „Trauminiai įvykiai sužlugdo individo gebėjimą prisiminti praeities įvykius ir pasinaudoti praeitimi. Išgyvenusieji traumą dažnai yra kamuojami trauminių invazijų, kurios baugina ir atima jėgas“ (Herman ir Harvey, 1997).

1.3.3.2. Seni prisiminimai prieš atkartotus (atpasakotus)

Visi Holokausto prisiminimai yra daugiau kaip pusės amžiaus senumo. Bet koks asmuo, bandydamas prisiminti įvykius, kurie vyko taip seniai, susiduria su kliūtimis. Žmogaus atminčiai pagal prigimtį būdinga tai, kad nuolat yra įvairių kliūčių, trukdančių prisiminti informaciją. Yra daugybė mechanizmų, aiškinančių gebėjimo prisiminti prastėjimo priežastis. B. Gleitman teigia: „Atminties erozija yra normalus procesas, kai įvykių pėdsakai nyksta, kol išnyksta galutinai“ (Nadler, Kav-Venaki ir Gleitman, 1985). Tai susiję su „normaliais“ prisiminimais. Trauminiai prisiminimai išlieka ilgesnį laiką ir būna ryškesni.

Išgyvenusieji Holokaustą buvo raginami papasakoti savo istorijas ne kartą ir viešai. Tai, gi, jie turėjo prisiminti sparčiai senstančius prisiminimus ir rekonstruoti kai kuriuos jų vaikystės pasakojimų aspektus gana vėlai savo gyvenime. Iš tiesų kai išgyvenusieji Holokaustą pasakoja savo „istoriją“, jie kartoja pasakojimą, kuris buvo sukurtas tam tikru momentu, dažnai labai ilgą laiką po traumos įvykio. Todėl atkartotų prisiminimų sąvoka čia yra svarbi. Kadangi atmintis yra jautri trukdžiams, manoma, kad informacija, kuri neatkartojama tiesiogiai arba labai greitai po įvykio, tikėtina, po kurio laiko bus prarasta. Tai, kas kartoja, ma, kita vertus, tampa dar labiau pastiprinta su kiekvienu pakartojimu. Todėl nors prisiminimai yra seni, su kiekvienu kartojimu jie išlieka vis ilgiau.

Reikia pažymėti, kad išgyvenusiujų prisiminimai yra susiję su jų priklausymu išgyvenusiujų grupei. Todėl pasakodami savo gyvenimo istorijas tyrimo dalyviai jaučiasi atsakingi už savo atsiminimus, susijusius su jų asmenimis, institucijomis, socialiniu kontekstu ir istorija, pareigomis ir moraliniais įsipareigojimais (Bartessaghi ir Bowen-Perlmutter, 2009).

1.3.3.3. Prisiminimų, tapatumo ir pasakojimo sąsajos

Šiandien išgyvenusieji Holokaustą susiduria su prisiminimais, jų rekonstrukcija, prarajomis ir įvertinimu, moralines ir etines pasekmes turinčiais prisiminimais. L. Langer pažymi pagrindinę išgyvenusiujų dilemą: skausmingi prisiminimai Holokaustą išgyvenusiu asmenų liudijimuose neatsiejamai tapatinami su nukentėjusiais, kurie neišgyveno, padalinant save tarp noro ir nesugebėjimo atsigauti po praradimo. Dauguma kitų išgyventų traumų galiausiai skatina susitaikyti su likimu, Holokaustas – ne (Langer, 1991). Todėl kiti asmenys, išgyvenę kitas traumas, prisimena ir pasakoja savo istorijas, norėdami pertvarkyti savo gyvenimą ir suteikti prasmę traumai, bet išgyvenusieji Holokaustą ne visada geba pasiekti vidinės darnos ir atsigauti per prisiminimus.

Atmintis dažniausiai padeda konstruoti gyvenimo pasakojimą, į kurį integruojami prisiminimai. Išgyvenusieji Holokaustą, prisimindami savo skausmingus išgyvenimus, tik dar labiau atkuria traumą, gyvenimą prieš ją ir po jos. Kadangi atminties mechanizmai veikia

skirtingai ir prisiminimai susiduria su įvairiomis kliūtimis, išgyvenusieji Holokaustą, bandydami sukurti vientisą gyvenimo istoriją, susiduria su sunkumais. Mokslininkai teigia, kad suteikti prasmę savo istorijoms – pagrindinė išgyvenusiųjų užduotis, nesvarbu, ar jie nusprendžia, kad jų išgyvenimuose nėra prasmės, kad trauma buvo tik atsitiktinis ar nulemtas įvykis (Grossman, Baumgarten ir Feldman, 2002). Dėl to, kad išgyvenusieji Holokaustą taip skirtingai priima savo išgyvenimus, šis prasmės savo išgyvenimams suteikimo procesas gali būti labai sunkus. Tai gali daryti įtaką savęs suvokimui ir tapatumo kaitai.

1.3.4. Refleksyvos pastabos apie teorinės dalies rengimą

Išsami teorinė tapatumo ir Holokausto traumos teorijų ir tyrimų apžvalga parengta jau atlikus visų empirinių šio tyrimo radinių analizę, rašant empirinę disertacijos dalį. Tai leido analizuoti interviu duomenis be išankstinio nusistatymo. Temos ir potėmės kilo iš paties teksto, jų neveikiant jokiai teorinei paradigmai.

Didžiausių sunkumų rašant teorinę dalį kilo gryninant tapatumo sąvoką. Literatūroje aptikta daugybė teorinių požiūrių į šį fenomeną ir dauguma jų nepateikdavo tikslios tapatumo apibrėžties – tai apsunkino teorinės dalies rengimą.

Kita kilusi problema – Lietuvos istorijos kaip Holokausto konteksto aprašymas. Daugelis istorinių faktų gali būti vertinami nevienareikšmiškai, o ruošiant psichologinės krypties darbą vengta veltis į ginčytinus istorinius klausimus.

2. TYRIMO METODOLOGIJA

2.1. Naratyvo strategijos pasirinkimas

Tyrime remiamasi socialinio konstruktyvizmo filosofine paradigma. Anot G. Rosenthal, W. Fischer-Rosenthal (2004) ir D. Polkinghorne (2005), socialinis konstruktyvizmas abejoja tiesioginiu realybės supratimu ir teigia, kad asmenys supranta savo patyrimus per savo sukonstruotus modelius, kuriems įtaką daro sociumas. Socialinis konstruktyvizmas pagrįstas prielaida, kad realybė arba tai, kas gali būti pažinta, konstruojama asmenų, kurie sąveikauja socialinėmis aplinkybėmis, ir bet koks pažinimas, žinios bei pati realybė yra bendros žmonių socialinės veiklos konstruktas. Realybė nėra „objektyvybė“, kuri „laukia, kad būtų atrasta“. Ji kuriama ir perkuriama bendroje žmonių veikloje (Burr, 2006). Konstruktyvizmas grindžiamas idėja, kad tikrovė yra žmogaus kūrybos produktas; kiekvienas žmogus mato ir interpretuoja pasaulį ir savo patirtis per asmenines vertinimo sistemas.

Naratyvas yra būdas, per kurį žmogus atskleidžia savo pasaulio matymą. Naratyvas laikomas esminių ir universalių verbalinės ekspresijos būdu (Bruner, 1986; McAdams, 1993; Miller, Hoogstra, Mintz, Fund ir Williams, 1994). Kasdieniuose dialoguose žmonės pasakoja istorijas norėdami informuoti, instruktuoti, suteikti galios, atleisti, padaryti išpūdį ir t. t. Kalba paverčia mintis, jausmus, sensorinius pojūčius simbolinėmis formomis. Tad kalba yra tarpininkė, per kurią socialinė sukonstruota realybė ir reikšmės gali būti studijuojamos. Naratyvas leidžia pasiekti subjektyvių patyrimų, išvėlgti tapatumo koncepcijas, atveria naujus kelius studijuoti atmintį, kalbą, mintis, socializaciją ir kultūrą. Dauguma naratyvų tyrėjų sutinka, kad naratyvas yra verbalinis, rašytinis ar filmuotas būdas perduoti kitiems ar sau įvykius, kuriuos sudaro aprašymas, interpretacijos, emocijos, ekspektacijos ir t. t. (Herman ir Harvey, 1997).

Naratyvas, kurį pasakoja naratorius, pagal formą ir turinį atitinka konstruojamą asmens tapatumą. Naratyvinio interviu metodas remiasi asmens gyvenimo istorijos kaip socialinio konstrukto suvokimu, kuris apima tiek socialinę realybę, tiek subjektyvius asmens išgyvenimus.

Naratyvas charakterizuojamas per perspektyvą ir kontekstą. Perspektyva apima faktą, kad per naratyvą pateikiamas asmens požiūris į įvykius (Gee, 1991). Perspektyva taip pat apima naratoriaus suvokimą, ką klausytojas nori išgirsti (McCabe, Capron ir Peterson, 1991). Kontekstas apima išorės įtaką pasakotojui, būdus, kuriais pasakotojas konstruoja savo naratyvą ir gauto pasakojimo charakteristikas. Išorės įtaka apima istorinį periodą, fizinę aplinką ir kultūrą (Gee, 1991), taip pat socialinius nusistatymus, kam istorija pasakojama ir kokių tikslu (Tannen, 1994). Pasakojant savo istoriją, naratoriui daro įtaką jo patirtis, kurios veikiama jis interpretuoja naują patirtį.

Kokios yra naratyvo funkcijos? Reflektuodamas praeities įvykius ir juos pasakodamas naratorius jiems suteikia prasmę ir vientisumą (Bruner, 1986), konstruoja tapatumą ir suteikia prasmę veiksams (McAdams, 1993), pakeičia pasakotojo įvykių suvokimą ir tapatumo jausmą (Polkinghorne, 1988; McAdams, 1993), įgauna emocinį pasitenkinimą ir pasiekia išgijimą (McAdams, 1993).

Naratyvinis tyrimas naudojamas tada, kai siekiama iš gelmės pažinti individų subjektyvų patyrimą, mintis ir emocines charakteristikas. Anot P. Ricoeur (1991), naratyvas

turi asmens tikrovės atspindėjimo, o ne tikrų faktų atsiminimo funkciją. Tyrėjai neturi tiesioginio priėjimo prie kito žmogaus patirties, todėl per pasakojamas istorijas jie dirba su patirties reprezentacijomis. Naratyvų tyrimai yra pagrįsti prielaida, kad žmonės supranta ir įprasmina patirtį pasakodami istorijas (Andrews, Squire ir Tambokou, 2008).

Esant didelei naratyvų tyrimų metodų įvairovei, D. J. Clandinin ir J. Rosiek (2007) kviečia apibrėžti, kas yra naratyvas konkrečiame tyrime. Šiame darbe naratyvas apibrėžiamas taip: naratyvas yra istorija, kuria perteikiami įvykiai, reikšmingi naratoriams, suteikiant tiems įvykiams prasmę. Naratyvas, suteikdamas prasmę naratorių patirčiai, konstruoja jų tapatumą. Apibrėžime remiamasi McAdams naratyvinio tapatumo teorija.

Naratyvinė analizė laikoma ypač tinkama tapatumo tyrimams (Faulkner ir Hecht, 2011), nes ji parodo tapatumo atskleidimo dinamiką. R. Kraft (2006) perspėja, kad kiekybinės išgyvenusiųjų Holokaustą studijos gali aptikti pasakojamosios struktūros modelius, bet nesugebės išsiskirti iš subjektyvias tiriamųjų patirtis, kurios atsiskleidžia per liudijimus. Sutelkiant dėmesį į tai, kaip išgyvenę Holokaustą pasakotojai suformuluoja savo asmenines patirtis, išvengiama dirbtinio šablono įvedimo. Pavyzdžiui, G. F. Hartman (1995) mano, kad žodiniai išgyvenusiųjų Holokaustą liudijimai prieštarauja bet kokiai kolektyvinei kategorizacijai, nes jie organiškai susiję su kiekvieno asmeniniais atsiminimais.

Metodinis sprendimas tyrime naudoti gyvenimo istorijos teminę analizę paremtas teoriniu loginiu pagrindimu to, kad individas suvokiamas kaip istorijos kūrėjas ir tapatumo kūrėjas savo gyvenimo istorijoje (Bruner, 1990; Gergen, 2007). Anot D. McAdams, asmens tapatumas yra asmens papasakota istorija apie save. Žmogus, kurdamas vieningą ir tikslingą istoriją, formuoja tapatumą (McAdams, 1995). D. McAdams apibūdina gyvenimo istorijas kaip internalizuotas ir visada besivystančias. Vis dėlto istorijoms įtaką daro kultūra, nes individas negali būti atskirtas nuo konteksto, kuriame yra. Psichologai apibrėžia gyvenimo istoriją ne tik kaip asmeninę istoriją, bet ir kaip sociokultūrinių ir socioistorinių santykių atspindį (Bruner, 1990). Iš šios perspektyvos gyvenimo istorija tampa ryšiu tarp individo ir kolektyvo, reprezentuodama ryšį tarp sociokultūrinių ir asmeninių prasmų per visą gyvenimo trukmę (Rosenthal, 1993). Taigi, istorija susideda iš faktų apie žmogaus gyvenimą, bet taip pat susieja jo praeitį, dabartį ir įsivaizduojamą ateitį į prasmingą visumą (McAdams, 1996).

2.2. Tyrimo eiga ir duomenų analizės metodai

Siekiant išanalizuoti išgyvenusiųjų Holokaustą gyvenimo istorijose atspindintį Holokausto traumos poveikį asmens tapatumui, buvo atliktas kokybinis tyrimas. Kokybinis tyrimas – tai giluminis vienos nedidelės socialinės realybės pjūvis, kai detalai ir nestruktūruotai, bet sistemingai renkamos žinios apie reiškinį ar individą (Girdzijauskienė, 2006). Dėl šios priežasties Holokaustą išgyvenusių asmenų gyvenimo istorijoms tirti buvo pasitelktas kokybinis tyrimas.

Duomenys buvo analizuojami teminės analizės metodu (Braun ir Clarke, 2006), išskiriant tapatumo pokyčių karo metu ir ilgalaikių Holokausto pasekmių tapatumui temas. Teminei analizei būdingas sisteminis duomenų apdorojimo procesas (daugkartinis duomenų skaitymas, temų formavimas ir nuolatinis lyginimas tarpusavyje), todėl būtinas aktyvus tyrėjo vaidmuo, reikalaujantis didelio įsitraukimo į tyrimą bei gilių interpretacijų (Guest, MacQueen ir Namey, 2012).

Teminės analizės tyrimo tikslas yra nustatyti esminius tiriamo reiškinių požymius. Rezultatų pagrindimas remiasi tiriamo teksto turiniu, iš jo išskirtomis temomis ir potėmėmis. Siekiant didesnio patikimumo, pirmąją teminės analizės etapą, būtent pradinį turimų duomenų kodavimą, šio darbo autorė atliko kartu su kita nepriklausoma tyrėja (prof. dr. Jolanta Sondaite), nepriklausomai viena nuo kitos, o vėliau tikrino išskirtų temų atitikimą.

Teminei analizei buvo naudojamas „iš apačios į viršų“, arba indukcinis, kodavimas (Braun ir Clarke, 2006). Indukcinis kodavimas reiškia, kad koduojant nesinaudojama teoriniais rėmais, suprantant, kad visiško epistemologinio vakuumo nėra. Gali būti, kad įtakos kodavimui galėjo turėti tyrėjos turimos prielaidos.

Apdorojant empirinius duomenis buvo remtasi mokslininkų V. Braun ir V. Clark (2006, 2013) pateiktais teminės analizės metodo atlikimo žingsniais.

1 lentelė. Teminės analizės proceso eiga (adaptuota pagal V. Braun ir V. Clark, 2006, 2013)

Žingsniai	Proceso aprašymas
1. Susipažinimas su duomenimis	Duomenų transkribavimas, pakartotinis aktyvus duomenų skaitymas, prasmų ieškojimas bei pirminių kodų pasižymėjimas, tyrėjo užrašų vedimas, kodavimo idėjų žymėjimas.
2. Pirminių kodų generavimas	Kuo daugiau temų kodavimas, siekiant pasikartojančius kodus vėliau sujungti į prasmines grupes, duomenų lyginimas su kodo atitikimu, preliminarinių duomenų analizės tyrėjos užrašuose fiksavimas.
3. Temų ieškojimas	Kodų grupavimas į platesnes temas, duomenų priskyrimas kiekvienai potencialiai temai, ryšių tarp temų ir kodų, temų ir kitų temų, temų ir potėmių apmąstymas, temų pergrupavimas, atskyrimas, sujungimas, pašalinimas. Pirminių teminių žemėlapių kūrimas.
4. Temų peržvalga	(1 lygis) Peržvelgiama, ar duomenys atspindi kodus ir temas. Preliminaraus teminio žemėlapio konstravimas. (2 lygis) Peržvelgiama, ar temos atitinka duomenis; ar temos sudaro bendrą visumą. Kodų perkodavimas, naujų temų kūrimas, temų pergrupavimas. Tenkinančio teminio žemėlapio konstravimas.
5. Temų apibrėžimas ir tikslus įvardijimas	Temų specifikos tobulinimas, susiejant jas su bendru duomenų vaizdu. Temų nuoseklumo suvokimas. Aiškių temų pavadinimų kūrimas.
6. Analizės aprašymas	Galutinės analizės rengimas. Ryškiausių duomenų pavyzdžių atrinkimas, galutinis duomenų aprašymas, interpretavimas, argumentavimas, susiejant jį su tyrimo klausimu ir moksline literatūra.

Anot V. Braun ir V. Clarke (2013), teminės analizės procese svarbiausią vaidmenį atlieka susipažinimas su duomenimis ir jų kodavimas, kurie padeda plėtoti įvairiapusį tyrimo rezultatų aprašymą, neapsiribojant akivaizdžiomis prasmėmis. Analizuojant duomenis svarbu atsižvelgti į bet kokio pobūdžio informaciją, nepriklausomai nuo to, ar idėja buvo išreikšta vieną kartą, ar ji yra pasikartojanti (Fereday ir Muir-Cochrane, 2006). Paraleliai su interviu buvo fiksuojamos tyrimo autorės įžvalgos apie tapatumo pokyčius Holokausto metu ir po jo. Anot mokslininkų (Mason, 2017), interviu transkribavimo procesas trunka maždaug septynis kartus ilgiau nei pats interviu. Iš 11 interviu buvo gauta 111 puslapių transkribuotos interviu medžiagos. Šio tyrimo interviu transkribavimui bei tolesniam kodavimui naudota kompiuterinė duomenų apdorojimo programa „MS Word“, kuria galima gana efektyviai atlikti teminę analizę. Siekiant apdoroti duomenis, reikia ne kartą skaityti empirinius duomenis (Fereday ir Muir-Cochrane, 2006). Apdorojant duomenis svarbu atkreipti dėmesį į neverbalinę tyrimo dalyvių kalbą (pvz., balso toną, emocijų intensyvumą, gestus, laikyseną ir kt.), nes tai suteikia daugiau informacijos apie tyrimą, sustiprinant tam tikrų temų reikšmę (Morgan ir Krueger, 1998), todėl tyrimo transkripcijose buvo žymimos tyrimo dalyvių emocinės reakcijos: juokas, verksmas, pasakojimo tempo sulėtėjimas ar pagreitis, kalbos garsėjimas ar nutylimas.

Kodavimo metu temos formuojamos laipsniškai – jos gali būti priešingos arba papildyti jau esamas temas (Guest, MacQueen ir Namey, 2012). Remiantis V. Clarke ir V. Braun (2013), pradiniam etape svarbu leisti sau išskirti kiek įmanoma daugiau kodų, nors ir dar nėra iki galo aišku, kur jie bus panaudoti (arba nepanaudoti). Dėl to generuojant pirmines temas, daugumai tyrimo dalyvių pateiktiems duomenims dažnai buvo priskiriamos kelios temos. Taip siekta atsiriboti nuo išankstinių nuostatų ar vertinimų koduojamos medžiagos atžvilgiu ir užtikrinti tyrimo įtikinamumą. Nors temų ieškojimo etapas yra atskira duomenų apdorojimo ir analizės dalis (Clarke ir Braun, 2013), sąmoningas ar nesąmoningas temų apie Holokausto paveiktą tapatumą formavimas truko visą empirinio tyrimo laikotarpį.

Išskiriant temas ir grupuojant jas į didesnius segmentus, buvo tariamasi su prof. dr. J. Sondaite. Pagal mokslines rekomendacijas (Fereday ir Muir-Cochrane, 2006), kodų sujungimo ir temų identifikavimo stadijoje peržvelgiant kiekvieną temą buvo savęs klausima, ar ji susijusi su disertacinio tyrimo klausimais bei tikslu. Temų apibrėžimo ir tikslaus įvardijimo stadija buvo bene sunkiausia. Nors teminė analizė yra griežtai nuoseklus, sisteminis metodas (Braun ir Clarke, 2006), praktinė tyrimo analizė atskleidė, jog tai yra pasikartojantis ir reflektyvus tiriamasis procesas. Remiantis mokslinėmis rekomendacijomis (Mason, 2017) disertaciniame darbe iliustruojant temas pateikiamos interviu ištraukos, o visas interviu teksto transkripcijas turi tyrėjas. Vadovaujantis požiūriu, kad kokybinio tyrimo didžiausia vertė atsiskleidžia per tyrimo dalyvių originalių patirčių temose atskleidimą, šiame darbe kiekvienai temai buvo priskirtos ryškiausiai temą iliustruojančios citatos. Iliustruojant duomenų analizės temas pateikti teminiai žemėlapiai (1, 2 pav.). Kokybinis tyrimas nėra statiškas, bet besivystantis ir dinamiškas procesas, todėl kiekvienas tyrėjas, naudodamasis teminės analizės metodu, gauna tik tyrimo atlikimo gaires, tačiau geriausiai jį išmoka pritaikydamas praktiškai. Tai priklauso nuo paties tyrėjo asmeninės pozicijos, kūrybiškumo, įžvalgų, praktiškumo, duomenų analizavimo ir sisteminimo įgūdžių (Clarke ir Braun, 2013). Tinkamo tyrimo metodo pasirinkimas dar negarantuoja kokybinio tyrimo

sėkmės, nes tyrėjas ne tik turi sistemiškai dirbti pritaikydamas pasirinktą metodą, bet ir jautriai bei kūrybiškai interpretuoti ir conceptualizuoti gautus duomenis. Svarbu pažymėti, kad nors teminės analizės metodas pareikalavo didelio kruopštumo, kūrybinių ir intelektualinių pastangų, jo galimybės padėjo atskleisti tapatumo pokyčius, sukeltus Holokausto karo metu ir po jo.

Temų pasikartojimas nebuvo kriterijus, kurią temą pabrėžti, buvo įtraukiamos ir vieną kartą per visus 11 interviu iškilusios temos. Temos buvo peržiūrinėjamos ir įvertintos vidinio homogeniškumo ir išorinio heterogeniškumo kriterijų atžvilgiu, t. y. buvo siekiama įvertinti temų nuoseklumą ir nepalikti pasikartojančių temų. Pasirinktos temos buvo jungiamos į metatemas, ieškoma visų temų ryšių.

2.3. Tyrimo dalyviai

Anot B. Bitino, L. Rupšienės ir V. Žydzūnaitės (2008), „kokybiniame tyrime nėra aiškių imties dydžio nustatymo taisyklių: tai priklauso nuo pasirinktos tyrimo strategijos, duomenų rinkimo metodo, renkamų duomenų informatyvumo, tyrėjo analitinių gebėjimų ir t. t.“ Tyrimo metu paimta 11 interviu grindžiant tuo, kad toks interviu skaičius padės gauti gana daug prasmingos informacijos tyrimui (Lincoln ir Guba, 1985; Mason, 2017). Be to, tyrėja susidūrė su sunkumais randant tyrimo dalyvius, nes asmenų, atitinkančių tyrimo kriterijus, liko nedaug. Praėjus daugiau nei 70 metų po Holokausto išgyvenusieji yra vyresni 80 metų, kenčia nuo įvairių sveikatos sutrikimų, jų gebėjimas reflektuoti yra ribotas, todėl galimybės rasti žmonių, Holokausto metu buvusių 7 metų amžiaus ir vyresnių, gebančių papasakoti savo karo patirtį, yra ribotos.

Tyrime naudota tikslinė atranka, vadovautasi šiais kriterijais:

- 1) tyrimo dalyviai Holokausto metu buvo kalinami getuose arba koncentracijos stovyklose;
- 2) tyrimo dalyviai Holokausto metu buvo ne jaunesni nei 7 metų;
- 3) geba reflektuoti ir verbalizuoti savo patyrimą;
- 4) neturi atminties sutrikimo diagnozės;
- 5) tiriamųjų kalba suprantama ir ją įmanoma įrašyti ir transkribuoti.

Kognityvinėje perspektyvoje galima pabrėžti gebėjimų skirtumą tarp vaikystės ir paauglystės. Konkrečių operacijų stadijoje (nuo 7 iki 11 metų) vaikai pradeda logiškai mąstyti apie konkrečius įvykius. Jie supranta ir taiko logines operacijas ir principus savo patirčiai ir suvokiniams paaiškinti.

Operacinis mąstymas leidžia vaikui sujungti erdvinis atstumus su kitais fiziniais matavimais, pvz., laiku ir greičiu, koordinuotis vietovėje. Vaiko gebėjimas įprasmiti informaciją su amžiumi didėja, todėl gebėjimas prisiminti ir išsaugoti informaciją gerėja. Viduriniojoje vaikystėje vaikas pradeda suprasti kitų požiūrį ar nuomonę, gali objektyviau įvertinti įvykius. Jis pradeda suvokti mirtį kaip negrįžtamą. Formaliųjų operacijų stadijoje (nuo 12 metų) nuo konkretaus mąstymo pereinama prie abstraktaus. Šioje stadijoje paaugliai geba kelti hipotezes, logiškai ir abstrakčiai mąstyti, prognozuoti būsimus įvykius. Paauglio mąstymas yra visiškai abstraktus, nes jis gali sukurti naujas, bendresnes logines taisykles naudodamas vidinę refleksiją ir manipuliudamas mintimis. Svarbiausias naujas atsirandantis atminties aspektas yra medžiagos turinio, jos savitumo ir vidinės logikos ana-

lizė (Žukauskienė, 1996). Pasiekęs formalaus operacinio mąstymo stadiją paauglys gali įsivaizduoti savo ateitį, apsvarstyti realiai egzistuojančias socialines problemas (Piaget, 2002).

Pirmieji tyrimo dalyviai buvo tyrėjos giminės, vėliau jie perdavė kitų tiriamųjų kontaktus. Interviu iš tiriamųjų giminių ir jų pažįstamų buvo imti Izraelyje. Lietuvoje tiriamųjų kontaktai buvo gauti iš Lietuvos žydų bendruomenės geto kalinių sąjungos duomenų bazės.

Tyrimė dalyvavo 11 asmenų, išgyvenusių Holokaustą. Dalyvių skaičių ir atranką tyrimui ribojo vyresnis dalyvių amžius. Dauguma jų skundėsi sveikatos problemomis, todėl jiems pasakojant savo prisiminimus, po kurių dažnai kildavo ryškių emocinių reakcijų, tyrėja turėjo stebėti jų fizines ir psichines reakcijas bei interviu laiką ir intensyvumą koreguoti pagal tyrimo dalyvių poreikius ir galimybes.

Imtį sudarė keturios moterys ir septyni vyrai. Tuo metu, kai buvo atliekamas interviu, tiriamųjų amžius varijavo nuo 83 iki 92 metų. Kiekvienas apklaustasis II pasaulinio karo metu buvo kalinamas gete arba koncentracijos stovyklose būdami 7–19 metų. 6 iš jų interviu metu gyveno Izraelyje, 5 – Lietuvoje. Visi jie yra susituokę ir turi vaikų. Du tiriamieji šiuo metu jau yra mirę.

2 lentelė. Tiriamųjų apibūdinimas

Eil. Nr.	Kodas	Lytis	Gimimo metai,vieta	Amžius prasidėjus karui	Dabartinė gyvenamoji vieta	Karo patirtis
1.	M11I	M	Gimė 1930 m. Šiauliuose.	11 m.	Izraelis	Nuo 1941 m. kalėjo Šiaulių gete, nuo 1943 m. iki karo pabaigos – Štuthofo koncentracijos stovykloje.
2.	V18I	V	Gimė 1923 m. Veisiejuose.	18 m.	Izraelis	Nuo 1942 m. kalėjo Grodno gete, iš kurio pabėgo ir nuo 1943 m. iki karo pabaigos slapstėsi Lietuvos miškuose.
3.	V7I	V	Gimė 1933 m. Telšiuose.	7 m.	Izraelis	1941 m. kalėjo Girulių stovykloje, iš kur pabėgo ir iki karo pabaigos slapstėsi pas vietinius gyventojus.
4.	V12I	V	Gimė 1929 m. Rygoje.	12 m.	Izraelis	Nuo 1941 m. kalėjo Šiaulių gete, vėliau buvo išvežtas į Dachau koncentracijos stovyklą.
5.	M17I	M	Gimė 1924 m. Kaune.	17 m.	Izraelis	Nuo 1941 m. kalėjo Kauno gete, užsiėmė pagrindine veikla, padėjo iš geto išnešti vaikus. Vėliau buvo išvežta į Štuthofo koncentracijos stovyklą.

6.	V19I	V	Gimė 1922 m. Kražiuose.	19 m.	Izraelis	Nuo 1941 m. kalėjo Šiaulių gete, vėliau buvo išvežtas į Dachau koncentracijos stovyklą.
7.	M19L	M	Gimė 1922 m. Kaune.	19 m.	Lietuva	Nuo 1941 m. kalėjo Vilniaus gete, 1943 m. iš jo pabėgo ir prisijungė prie partizanų.
8.	V11L	V	Gimė 1930 m. Kaune.	11 m.	Lietuva	Karui prasidėjus, buvo Palangos vaikų stovykloje. Nuo 1941 m. kalėjo Kauno gete. Iš jo pabėgo ir iki karo pabaigos slapstėsi pas vietinius gyventojus.
9.	V10L	V	Gimė 1931 m. Šilalėje.	10 m.	Lietuva	Karo pradžioje prarado visus šeimos narius, iki karo pabaigos slėpėsi pas vietinius gyventojus.
10.	M10L	M	Gimė 1931 m. Odesos apskrityje, Oknos miestelyje.	10 m.	Lietuva	Nuo karo pradžios iki 1944 m. kartu su seserimi, broliu ir mama kalėjo gete Baltoje, Ukrainoje.
11.	V10L1	V	Gimė 1931 m. Šiauliuose.	10 m.	Lietuva	1941–1943 m. buvo Vilniaus geto kalinys. Prieš geto likvidavimą pavyko pabėgti, slapstėsi pas vietinius gyventojus.

2.4. Duomenų rinkimas

Duomenims rinkti buvo taikytas pusiau struktūruotas biografinis naratyvinis interviu (Rosenthal, 2004). Tais atvejais, kai susiduriama su socialiniais reiškiniais, kurie susiję su žmonių patirtimi ir turi jiems biografinę prasmę, galima įvardyti prielaidas, leidžiančias interpretuoti reiškinį reikšmę bendrame biografijos kontekste.

Siekiant suprasti ir paaiškinti žmonių veiksmus, būtina sužinoti, ką jie patyrė, kokią reikšmę tai turėjo jų veiksmams tuo metu, kokią prasmę tai jiems turi šiandien ir kokiame biografiniame kontekste jie išreiškia savo patirtį. Nors kiekviena istorija yra unikali, visos turi socialinį ir kultūrinį kontekstą, tad tirdami istorijas turime suprasti ne tik asmeninį patyrimą, bet ir kultūrinį pagrindą, normas, vertybes, kurias turėjo tiriamasis (Rosenthal, 2004).

2.5. Interviu

Kiekvienas interviu truko nuo 2 iki 4 valandų. Interviu vyko tiriamųjų namuose, 6 – Izraelyje, 5 – Lietuvoje. 10 interviu buvo imti lietuvių kalba, 1 – rusų kalba ir atliktas

vertimas. Tiriamųjų buvo prašoma papasakoti savo karo istoriją, po to buvo užduodami tikslinamieji klausimai.

2.6. Tyrėjos refleksijos apie interviu su tyrimo dalyviais

Kokybinis tyrimas negali būti atsiejamas nuo tyrėjo (Inman ir Yeh, 2007), tad čia apžvelgtos tyrėjos vidinės prielaidos prieš tyrimą bei įžvalgos imant interviu iš tyrimo dalyvių. Tyrėjos užrašai buvo pildomi viso tyrimo metu.

Visi tyrimo dalyviai pateikė individualias istorijas. Ir tyrėja turėjo savo asmenybę, patirtį, vertybių sistemą. Kiekvienas interviu buvo filtruojamas per unikalų ir subjektyvų abiejų praleistą laiką. Skirtinga kiekvieno subjekto pasakojimo perspektyva leido sukonstruoti naujus tyrėjos ir tiriamojo santykius, sukurti naujas ribas ir naują supratimą.

Siekiant atvirai aprašyti savo interesą pasirenkant tyrimo temą ir refleksijas bendraujant su tyrimo dalyviais ir tiriamu fenomenu, tekstas rašytas pirmuoju asmeniu.

2.6.1. Tyrimo temos pasirinkimas

Visą gyvenimą mano žydiškas vardas ir pavardė kėlė rūpesčių. Mokykloje visada tekdavo kelis kartus pakartoti, nes niekas nesuprasdavo iš pirmo karto. Ir visi klausdavo, kokia tai pavardė. Išspausiti žodį „žydiška“ man kainuodavo begalę pastangų. Tada jausdavausi išskirta iš visų. Tas išskirtinumas vertė mane visuomet jaustis žyde. Tas išskirtinumas ir tai, ką man teko išgirsti iš savo senelių.

Kiek save prisimenu, kai mane guldydavo miegoti senelė arba senelis, užuot sekę vaikiškas pasakas prieš miegą, jie man pasakodavo savo karines istorijas. Senelė – apie tai, kaip buvo gete, o vėliau koncentracijos stovykloje, apie tai, kaip išlaisvinimo dieną mirė jos sesuo. Senelis pasakodavo, kaip trejus metus slėpėsi miške, duobėje. Vaikystėje aš buvau šventai įsitikinusi, kad kai man sueis 11 metų, prasidės karas (nes tiek buvo mano senelei ir seneliui, kai karas prasidėjo). Nors su siaubu laukiau 11-ojo gimtadienio, karas neprasidėjo. Bet ši baimė augo kartu su manimi. Kai važiuodavau grybauti, vaikščiodama po mišką visada galvodavau tą patį: gal aš vaikštau po tą vietą, kur guli sušaudyti žmonės? Ypač kai nusileisdavau į kokią daubą, prieš akis iškildavo vaizdas moterų su vaikais, tokiais kaip aš. Aš visu kūnu jaučiau, kokį siaubą jie patyrė.

Iki šiol bijau vaikščioti Vilniaus senamiesčiu. Tos mažos gatvelės ir uždari kiemai priemeną matytas nespaltotas nuotraukas, darytas prieš karą. Žiūrėdama jas norėjau tikėti, kad jose žmonės buvo iš kito pasaulio, kitaip apsirengę, su kitokiomis šukuosenomis. Todėl su jais galėjo tai atsitikti, o su Mumis – ne.

Ir tik dabar, imdama interviu iš žmonių, išgyvenusių Holokaustą, klausydama jų pasakojimų, aš pradėjau suvokti, kad jie buvo tokie patys, kaip ir mes.

Imdama interviu ir rašydama disertaciją aš išklausiau daug istorijų. Kiekvieną istoriją perleidau per save. Pirmą kartą jas girdėdavau iš tyrimo dalyvių lūpų, antrą kartą – transkribuodama. Turėdavau vėl ir vėl jas klausyti ir skaitydama analizuoti. Ir aš kiekvieną kartą iš naujo galvodavau apie tuos žmones, apie tai, kad jie – tokie patys, kaip ir mes.

Mano vaikai nieko nežino apie karą. Kai mano sūnus 6 klasėje per istorijos pamokas mokėsi apie žydų genocidą, mane išsikvietė jo mokytoja ir paklausė: „Jūs gi esate žydai?

Kodėl jūsų vaikas nieko nežino apie Holokaustą?“ Nes aš noriu apsaugoti savo vaikus. Vis galvojau, kad papasakosiu, kai jie paaugs, bet dabar suprantu, jog niekada negalėsiu šito padaryti. Šiais metais nuvežusi dukrą į Osvencimo koncentracijos stovyklą ir pamačiusi krūvą mirusių žmonių batų, aš nieko negalėjau jai papasakoti.

Aš niekada neturėjau su kuo pasikalbėti apie savo karo baimę, panašiai kaip tie senukai, kurie išgyveno Holokaustą. Jie nori kalbėti apie savo išgyvenimus, bet žino, kad tiems, kurie to nepatyrė, niekada nepaaiškins, kaip jautėsi tada ir kaip tebesijaučia iki šiol.

Kartą dalyvavau fokus grupėje, kurios tema buvo „Antisemitizmas Lietuvoje“. Grupėje dalyvavo mano amžiaus žmonės. Mes kalbėjomės apie savo Holokausto patirties išgyvenimus, ir aš buvau labai nustebusi, kad ir kiti jauni žmonės, trečios kartos išgyvenusieji, jaučiasi taip pat, kaip ir aš. Baimės, atėjusios iš senelių, niekur nedingo.

Tikriausiai būtų logiška, atsižvelgiant į tai, kiek gili mano pačios Holokausto trauma, rašyti apie Holokausto traumas perdavimą trečiajai kartai. Bet aš manau, kad svarbiau suprasti pačių išgyvenusiujų jausmus, mintis, nes greitai jų nebeliks, o mums liks tik galimybės interpretuoti jų palikimą. Dažnai galvodavau, kaip karas pakeitė mano senelių gyvenimą, kokie jie būtų, jei karo nebūtų, kokia būčiau aš. Anksčiau nesuprasdavau, kodėl senelės šaldytuvai visada būdavo pilni. Pykdavau ant jos, kad ji kaupia atsargas. Tik neseniai perskaičiau, kad taip daro dauguma išgyvenusiujų Holokaustą. Senelis bardavosi, jei išmesdavome maistą. Dabar suprantu, kad lygiai taip pat maistą brangina visi išgyvenusieji. Imdama interviu iš išgyvenusiujų visas senelių istorijas išgyvenau ir pajutau šimteriopai stipriau. Supratau, kad net ir praėjus 70 metų po karo, jie visi „gyvena Holokauste“. Jų tapatumas yra persmelktas Holokausto, jis tapo jų gyvenimo dalimi, privertė juos pasikeisti tada, karo metu, ir vertė keistis visą likusį gyvenimą.

Suprantu, kad tapatinuosi su išgyvenusiais Holokaustą, ypač tam turėjo įtakos mano senelė, su kuria buvau labai artima. Bet dabar, rašydama mokslinį darbą, turiu atsiriboti nuo asmeninių emocijų, analizuoti ir vertinti interviu nešališkai, be išankstinių nusistatymų. Tuo tikslu aš rašau dienoraštį.

2.6.2. Refleksijos bendraujant su tyrimo dalyviais

Istorijos pasakojimas gali būti perpasakojamas skirtingomis formomis žvelgiant iš skirtingų perspektyvų. Tam įtakos gali turėti įvairūs faktoriai. Turinys, tonas, emocijos ir pasakojimo trukmė priklausė nuo asmens savijautos tuo metu, kai pasakojo, taip pat ir nuo emocinio ryšio su manimi, kaip tyrėja. Visi šie faktoriai aiškiai buvo matomi visuose interviu. Kiekvienas tyrimo dalyvis savo istoriją pasakojo unikaliu būdu. Vieni pasakojo labai mažai ir laukė mano klausimų, kiti pasakodami koncentravosi į tuos faktus, kurie buvo jiems asmeniškai svarbūs, todėl jų pasakojimai nebuvo nuoseklūs. Vieni pasakojo labai ilgai, smulkiai detalizuodami istoriją, kiti – trumpai, lakoniškai, tik paminėdami esminius įvykius.

Dėl to kito ir mano, kaip tyrėjos, darbo stilius. Tiriamiesiems, kurie pateikė labai mažai specifinės informacijos, pasakojo tik faktus vengdami emocinių temų, uždaviau daugiau papildomų atvirų klausimų ir stebėjau jų neverbalinę kalbą. Imdama interviu iš tiriamųjų, kurių pasakojimas buvo labai detalus, aš kišausi daug mažiau, tik užduodavau patikslinančių klausimų.

Tyrimo dalyvių pasakojimų pobūdis priklausė nuo mano, kaip tyrėjos, interviu metu kuriamo santykio su jais.

Kaip rašo E. Mishler (2005): „Interviu diskursas yra sukonstruotas tiriamojo ir tyrėjo. Aдекватus interviu priklauso nuo to, kaip tyrėjas formuluoja klausimus ir kaip tyrimo dalyvis formuluoja atsakymus.“ Todėl, analizuojant interviu, reikėjo atsižvelgti į tai, kad ką ir kaip sako tyrimo dalyviai ir ką sako tyrėjas priklauso nuo jų tarpusavio santykių ir konteksto, kuriame jie kartu buvo. Vieni priėmė mane kaip giminaite, artimą žmogų, todėl su manim jautėsi saugūs, jiems lengviau sekėsi pasakoti savo istoriją. Interviu, kuriuos aš ėmiau iš artimų žmonių, buvo labai nuoširdūs, atviri, perpildyti emocijų. Kiti priėmė mane kaip asmenį, kuris nori perduoti pasauliui tam tikrą žinią rašant mokslinį darbą. Kai ėmiau interviu iš jų – svetimų, nepažįstamų žmonių, tekdavo užduoti klausimų, kurie padėtų atskleisti jų emocinę būseną, nes jie pasakodavo daugiau faktinę medžiagą, savo jausmus atskleisdami labai ribotai.

Jaučiau, kad visi dalyviai buvo dėkingi už galimybę būti išklausyti. Dauguma tyrimo dalyvių gyveno vieni, todėl džiaugdavosi mano apsilankymu, visuomet vaišindavo. Pabaigę pasakojimą tyrimo dalyviai nenorėdavo manęs išleisti, kviesdavo pasilikti pietų, rodydavo nuotraukų albumus, pasakodavo apie savo vaikus. Aš jaučiau informantų poreikį bendrauti, todėl stengiausi parodyti jiems dėmesį.

Imdama interviu privalėjau atsižvelgti į brandų tyrimo dalyvių amžių. Interviu metu visi jie buvo vyresni nei 80 metų, todėl ilgas kalbėjimas juos nuvargindavo. Mačiau, kad skausmingi prisiminimai alino juos emociškai, todėl visų interviu metu labai atidžiai stebėjau jų savijautą ir emocinę būklę, koregavau klausimus priklausomai nuo jų gebėjimo tuo metu į juos atsakyti. Kai pasakojimas sukeldavo labai stiprias emocijas, tyrimo dalyviai pradėdavo verkti arba tiesiog nutildavo ir negalėdavo tęsti pokalbio, aš laukdavau, kol jie nusiramins ir patys pradės toliau pasakoti. Kai kada man pačiai būdavo sunku susitvardyti neverkus, bet visuomet stengiausi išlaikyti tyrėjo ir tyrimo dalyvio kontaktą, neperžengdama emocinio artumo ribos.

Toliau pateiksiu ištraukas apie interviu refleksijas iš mano dienoraščio.

„M11I buvo mano senelė, ir jos interviu buvo pats pirmas. Aš buvau girdėjusi jos karo istoriją nuo vaikystės, tačiau tik atskirais fragmentais. Dabar ji papasakojo visą istoriją nuo pradžios iki pabaigos kaip tyrėjai. Iš pradžių buvo keistas jausmas „imti interviu iš senelės“, tarytum aš jau nebe anūkė, o žmogus iš šalies. Tačiau senelei pasakojant supratau, kad kaip tik tas faktas, kad aš esu jos artimas asmuo, padeda jai daugiau atsiskleisti, ji nebijo ir nesi-gėdi man pasakoti tokių dalykų apie savo išgyvenimą, kokių galbūt svetimam žmogui nepasakotų. M11I istorijoje visi faktai buvo persmelkti pažeidžiamumo, silpnumo, bejėgiškumo jausmu. Pasakodama M11I verkė.“

„Su V18I kalbamės apie jo karo išgyvenimus kiekvieną kartą, kai susitinkame. Iš tikrųjų man pasisekė, kad radau tokį pašnekovą. V18I ne tik papasakojo savo karo istoriją, jis su manim dalinasi savo įžvalgomis, nes ir pats daug rašo ir analizuoja Holokausto tema. V18I nurodo literatūrą apie Holokaustą. V18I istorijoje ryškiausias kovos motyvas, joje daug pykčio, nepasitikėjimo žmonėmis. Bet taip pat ir rūpestis dėl tėvo, broliuko ir sesers. Jo istorija perpildyta emocijų.“

„V7I interviu daug mažiau emocijų, ir man sunkiai sekėsi apie jas išklausti todėl, kad mus siejo tik formalūs santykiai. Prieš tai išklausiusi M11I ir V18I istorijas, kuriose atsišpindėjo iš tikrųjų baisūs išgyvenimai, V7I istorija man pasirodė mažiau traumuojanči, nors tikriausiai išgyvenimų baisumų mastas yra subjektyvus.“

„V19I interviu metu man pavyko išklausti apie jo pojūčius, emocijas, nors jis nebuvo man artimas asmuo. V19I buvo labai ligotas ir kai kada sunkiai sekėsi suprasti, ką jis sako. Bet jo interviu taip pat, kaip ir V18I bei M11I, persmelktas silpnumo jausmo, pykčio jausmo ir santykių su šeimos nariais svarbos.“

„M17I pasakojimas skyrėsi nuo vyrų pasakojimų moteriškomis detalėmis. Ji pasakojo vaizdingai, įpindama meninių detalių, vengdama skaudžių įvykių. Kadangi mes nebuvo artimos, man sunkiai sekėsi išklausti jos apie jausmus, nes kiekvieną kartą užsiminus apie traumuojančius išgyvenimus ji imdavo skystis silpna sveikata ir man tekdavo daryti pauzes ir laukti, kol M17I galės tęsti pasakojimą.“

„M19L buvo ne kartą davusi interviu, todėl jos istorija buvo gausiai perpinta tikslų istorinių faktų, kuriuos ji susižinojo jau po karo ir papildė savo istoriją, kad ji skambėtų tolygiai ir prasmingai. Ji man rodė nuotraukas, žemėlapius. M19L savo pasakojime jausmus slėpė už istorinių faktų. Pajutau, kad Holokaustas labai ryškiai gyvas joje iki šiol.“

„M10L pasakodama akcentavo savo vienišumą. Viso interviu metu ji nuolat verkė, todėl tekdavo daryti pauzes. Savo pasakojime ji daugiausia dėmesio skyrė baisioms karo pasekmėms, „sugadintam gyvenimui“. Šitas interviu man buvo labai emociškai varginantis.“

„V11L pasakojime buvo daug ironijos, humoro, tai veikė kaip apsauginė reakcija nuo trauminių išgyvenimų. Nors ir stengėsi ignoruoti prisiminimus, pasakodamas V11L verkė.“

„V12I savo istoriją pasakoja su sarkazmu, nes jautė savo bejėgiškumą. Jis pasidavė karo įvykiams, nesistengė jų išvengti, nekovojo, bet tiesiog darė tai, ką turėjo daryti tam, kad išgyventų. Interviu jis pasakojo nuosekliai, pabrėždamas susitaikymą su likimu.“

„V10L pasakojimas buvo labai trumpas. Jis papasakojo tik pagrindinius faktus, ir man teko užduoti tikslinamųjų klausimų. Tačiau jo pasakojimo turinys leido suprasti, kodėl V10L stengėsi atsiriboti nuo prisiminimų – pirmomis karo dienomis jis prarado visą šeimą. V10L artimieji buvo nužudyti jo akyse, ir jis turėjo vienas išgyventi.“

„V10L1, būdamas menininkas, interviu pradėjo savo knygos citavimu. Jis pasakojo tai, ką pats norėjo pasakoti, nelabai kreipdamas dėmesį į mano klausimus. Jo trauminis patyrimas atsiskleidavo tik detalėse, momentinėmis silpnumo akimirkomis. Skaudžius prisiminimus jis slėpdavo po pozityviais gyvenimo faktais.“

2.7. Transkribavimas

Garso įrašai buvo transkribuoti į tekstinę informaciją. Taip pat buvo žymimos tiriamųjų emocijos (juokas, įvairios intonacijos, verksmas), skirtingas pasakojimo tempas. Toliau dirbama su tekstone medžiaga, prireikus pasitikslinti sugrįžtama prie garso įrašo. Transkribavimas jau yra interpretatyvus (Mishler, 2005), tačiau to neįmanoma išvengti. Klausiant garso įrašų ir užrašant juos tekstu, svarbu būti sąmoningam apie savo kaip tyrėjos dėmesio selektyvumą garsams. Tyrėjai padėjo minčių ir pastabų užrašymas.

2.8. Tyrimo etika

Buvo užtikrintas dalyvių konfidencialumas ir anonimiškumas. Visi dalyvių vardai buvo pakeisti, užkoduoti, naudojant lyties, amžiaus karui prasidėjus ir gyvenamosios vietos pavadinimų raides. Dalyviai buvo supažindinti su tyrimo tikslu (Masten ir Coatsworth, 1998). Apklaustieji davė žodinį sutikimą, kad jų duomenys būtų naudojami moksliniams tyrimams.

Darbe buvo sekta K. Durrheim ir D. Wassenaar (2002) rekomendacijomis dėl etikos principų: autonomijos ir žalos nedarymo.

Autonomijos principas reikalauja, jog dalyviai žinotų, kad jų dalyvavimas yra savanoriškas ir išimtinai skirtas tyrimams, kad jie turi teisę bet kada atšaukti savo dalyvavimą ir turi teisę į anonimiškumą bet kuriame leidinyje, kuris gali atsirasti tyrimo eigoje.

Žalos nedarymo (angl. *non-maleficence*) principas reiškia, kad tyrimo dalyviams neturi būti padaryta jokios žalos (Durrheim ir Wassenaar, 2002).

Prašymas išgyvenusių asmenų prisiminti ir papasakoti baisiausią laikotarpį savo gyvenime yra didelis reikalavimas. Taigi kantrybė ir supratimas yra svarbūs šiam procesui. Todėl viso tyrimo metu buvo stebima tiriamųjų fizinė, emocinė ir psichologinė būsena. Tyrimo dalyviai buvo informuoti, kad po pokalbio iškilus bet kokioms reakcijoms jie galės aptarti jas su tyrėja. Po interviu tyrimo dalyviai galėjo pasikalbėti su tyrėja apie kilusius jausmus, mintis, išgyvenimus.

2.9. Tyrimo kokybės užtikrinimas

Kokybinių tyrimų atstovai (Lincoln ir Guba, 1985; Miles ir Huberman, 1994; Merriam, 1998, 2002; Patton, 2002; Creswell, 2007; Denzin, 2008), siekdami atsiriboti nuo kiekybinių tyrimų paradigmos, kūrė naują terminologiją tyrimo patikimumui apibrėžti: jie dažnai naudoja „įtikinamumo“ sąvoką, o pagrindinius kokybės kriterijus įvardija tikėtinumu (angl. *credibility*), perkeliamumu (angl. *transferability*), pakartotinumumu (angl. *dependability*), patvirtinamumu (angl. *confirmability*). Tikėtinumo kriterijus turi užtikrinti empirinių duomenų atitikimą realybei (Merriam, 1998), jų turinio kokybę ir patikimumą. Perkeliamumo kriterijus turėtų padėti pritaikyti tyrimo rezultatus kitose situacijose – platesnei populiacijai (Merriam, 1998), tačiau kokybiniuose tyrimuose tyrimo rezultatų generalizavimas nėra prasmingas, nes dažniausiai tyrimai atliekami su mažomis žmonių grupėmis (Shenton, 2004). Visgi norint užtikrinti šį kriterijų, pateikiamas išsamus ir detalus tyrimo rengimo bei rezultatų gavimo aprašymas (Patton, 2002; Creswell, 2007). Siekiant palengvinti perkeliamumą, tyrėjui naudinga aiškiai ir išskirtinai apibūdinti kultūrą ir kontekstą, tiriamųjų atranką ir charakteristikas, duomenų rinkimą ir analizės procesą (Bitinas ir kt., 2008). Tyrimo dizaino aprašymas tampa tarsi „prototipiniu modeliu“ kitiems tyrimus norintiems pakartoti tyrėjams: kas buvo planuota ir kas įgyvendinta, aprašomos smulkios duomenų rinkimo detalės bei reflektyvus tyrimo metodologinių sprendimų įvertinimas (Shenton, 2004). Pakartotinumumo kriterijus padeda įvertinti duomenų rinkimo procesą (Lincoln ir Guba, 1985) bei sukuria prielaidas kitiems tyrėjams pakartoti tyrimą siekiant gauti tuos pačius rezultatus. Nors atliekant tyrimą su tais pačiais žmonėmis, tame pačia-

me kontekste taikant tuos pačius metodus kokybiniuose tyrimuose praktiškai neįmanomas identiškų tyrimo duomenų gavimas dėl nuolat besikeičiančios socialinių fenomenų prigimties (Shenton, 2004), tyrėjas turi dėti pastangų, norėdamas atskleisti tyrimo duomenų gavimo detales. Patvirtinamumo kriterijus padeda užtikrinti, kad tyrimo rezultatai, interpretacijos ir rekomendacijos remtųsi empiriniais duomenimis (Lincoln ir Guba, 1985), o ne tyrėjo prielaidomis (Shenton, 2004).

Taip pat svarbūs tikslumo, autentiškumo, išsamumo ir skaidrumo, darnos, tyrėjo jautrumo, įsitraukimo, aprašymo gyvumo, proceso reflektavimo, tyrimo prasmingumo ir prietaikomumo (Lincoln ir Guba, 1985; Moustakas, 1994; van Manen, 1997; Yardley, 2000; Merriam, 2002; Creswell, 2007) ir kiti kriterijai, kurie vienaip ar kitaip susiję ar papildo anksčiau minėtų pagrindinių kokybinių tyrimų patikimumą užtikrinančių kriterijų įgyvendinimą. Toliau pateikiama atlikto tyrimo apžvalga išryškina tyrimo logiką bei pasirinktus metodologinius būdus, padedančius užtikrinti šio tyrimo kokybę ir patikimumą bei įveikti kilusius iššūkius.

Patikimumas ir validumas buvo užtikrinti per: a) nepriklausomą vertintoją, b) jautrumą kontekstui, c) skaidrumą ir d) išsamumą.

Nepriklausomų vertinimų naudojimas

Du tyrėjai, nepriklausomai vienas nuo kito, skaitė ir analizavo interviu atskirai, o kiekvieno interviu išrašė išskyrė temas naudodami teminę analizę. Tada diskusiją ir bendro sutarimo būdu buvo suformuluotos temos ir potemės.

Jautrumas kontekstui

Šiame tyrime duomenų interpretacija buvo atlikta kruopščiai apklausus kiekvieną respondentą. Interviu turinys buvo emociškai jaudinantis, ir tyrimo dalyviai dažnai verkė. Tyrėja turėjo daryti pauzes, kad jie nusiramintų ir tęstų savo istorijas, stengėsi būti empatiška.

Skaidrumas

Įtikinamasis „skaidrumas“ tyrime buvo pasiektas išsamiai apibūdinant visus duomenų rinkimo proceso aspektus ir taisykles, naudojamas duomenims koduoti, pateikiant teksto duomenų ištraukas, kad tyrėjas galėtų pamatyti tyrime nurodytas temas, kaip nurodo M. B. Miles ir A. M. Huberman (1994), A. Peräkylä ir J. Ruusuvuori (2008).

Išsamumas

Iš pradžių buvo suformuluota dvidešimt preliminarinių temų, kurios vėliau buvo sujungtos į 5–7, o tada į dvi metatemas. Temos buvo tobulinamos, kol buvo išnagrinėti visi interviu protokolai.

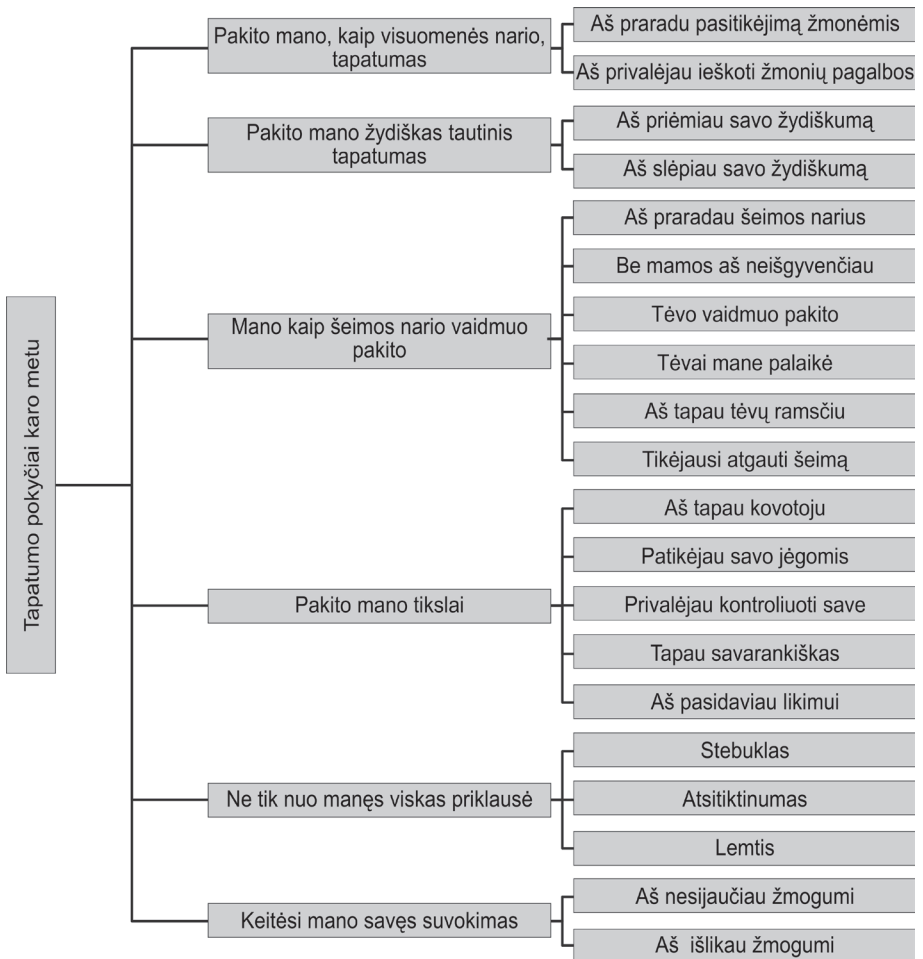
3. TYRIMO RADINIAI

Kokybinio tyrimo metu buvo suformuotos dvi metatemos, atskleidžiančios:

1. Kaip keitėsi tapatumas Holokausto metu;
2. Kokios buvo ilgalaikės Holokausto pasekmės tapatumui.

3.1. Tapatumo pokyčiai karo metu

Temoms ir potemėms vaizduoti buvo sudarytas teminis žemėlapis (1 pav.), kurio pagrindu pristatomi tyrimo apie Holokausto traumą patyrusių asmenų tapatumo išgyvenimo procesus Holokausto metu duomenys.

1 pav. Holokausto traumą patyrusių asmenų tapatumo išgyvenimo vizualizacija

Holokaustas sukėlė socialinio konteksto pokyčių, kurie darė įtaką asmeniniam ir socialiniam tapatumui. Holokausto sukelti pokyčiai buvo tokie dideli, kad kėlė grėsmę asmeniniam tapatumui, nes asmuo nebegalėjo laikytis ankstesnių gyvenimo strategijų ir principų, reikalingų asmeniniam tapatumui palaikyti. Holokausto metu žmonės turėjo išmokyti vertinti grėsmingą aplinką ir padaryti pokyčius asmeniniame lygmenyje, kad galėtų prisitaikyti prie aplinkybių ir išgyventi. Holokausto metu keitėsi išgyvenusiųjų prisiimamos pozicijos ir vaidmenys, savo tautiškumo, religingumo suvokimas, santykiai šeimose, ryšiai tarp žmonių (Scharf, 2007).

3.1.1. Pakito mano padėtis visuomenėje

Holokausto trauma suardė įprastus individo ir bendruomenės santykius, grindžiamus pasitikėjimu, rūpinimusi ir suteikiančius žmogui kontrolės, susietumo ir prasmės jausmus. Kadangi tapatumo jausmas formuojasi tik per santykius su kitais, trauma sugriovė išgyvenusiųjų anksčiau susiformavusias tapatumo struktūras, iškreipdama individo realybės jausmą, atskirdama įvykius nuo jų įprastų reikšmių. Karas iškreipė esmines žmogiškąsias vertybes. Iškreipė tiesą, žmonių tarpusavio santykius, pasitikėjimą, kartu ir prisiimtus vaidmenis.

Lietuvoje išgyvenusiųjų Holokaustą santykių su bendruomene tema turi specifinį pobūdį. Pradedant kalbėti apie Holokausto įtaką tapatumo pokyčiams, svarbu turėti omenyje istoriškai susiklosčiusį žydų gyvenimo Lietuvoje kontekstą, kaip jis kito laikui bėgant, kokią vietą žydai užėmė Lietuvoje, kaip susiklostė žydų santykiai su kaimynais lietuviais.

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, žydai buvo politiškai sutrikę. Prieš pat karo pradžią, 1941 m. birželio 14 d., prasidėjo tremimai į Sibirą, o jau 1941 m. birželio 22 d. į Lietuvą įžygiavo nacistinės Vokietijos kariuomenė. Žydai nežinojo, ko galima laukti iš nacių. Prasidėjus karui, kardinaliai pasikeitė oficiali valstybės politika – ji tapo priešiška žydams. Dėl to pasikeitus santykiams su kaimynais, draugais, žydai iš pradžių negalėjo tuo patikėti. Tai buvo vienas skaudžiausių Holokausto momentų – kad išgyvenusieji Holokaustą nebegalėjo pasitikėti žmonėmis, su kuriais kartu augo, sėdėjo viename suole, žaidė kartu kieme, dirbo vienoje darbovietėje, ir tas nepasitikėjimas aplinka darė įtaką pasikeitusiam sąveikai, kaip Lietuvos piliečio, suvokimui.

Prasidėjus Holokaustui ir keičiantis ekonominiams, socialiniams, politiniams santykiams, žmonių tapatumą formavo pasikeitusi visuomenė. Kitose Europos valstybėse, kur fašizmas atėjo į valdžią palaipsniui, vietiniai žydai turėjo daugiau laiko situacijai suvokti ir prie jos prisitaikyti negu Lietuvos žydai, kurie į karo sūkurį buvo įtraukti staiga, o jų naikinimas buvo pradėtas pačiomis pirmosiomis karo dienomis. Žydai, gyvenę dideliuose Lietuvos miestuose, turėjo daugiau galimybių orientuotis politinėje pasaulio situacijoje, tuo tarpu mažuose miesteliuose gyvenę žmonės turėjo ribotas galimybes prieiti prie informacijos šaltinių.

Tyrimo dalyviai karo pradžioje nesuprato, kaip pasikeitė situacija Lietuvoje ir santykiai su lietuviais, ir negalėjo numatyti, kad jiems gresia mirtinas pavojus.

1. „Mes visai nesitikėjom, kad gali būti kokie tai lietuviai (turi omenyje LAF (Lietuvių aktyvistų frontą), – aut. past.), nesupratom iš viso, kas dedasi.“ M17I

- „Mes tada dar nežinojom apie LAFą, apie jų programą. Šito mes nežinojom. Žinojom apie vokiečių politiką, bet nežinojom apie lietuvius. Tada mes negalvojom, kad šaudys. Mes negalvojom, kad šaudys, negalėjom to daleisti.“ V18I
- „Tyrėja: Ar turėjot kažkokios informacijos apie tai, kas vyksta?”
- Tyrimo dalyvis: Žinoma, aš girdėjau Hitlerį kalbant. Žinojau, kad jie prieš mus. Bet prieš mus – dar nereiškia „žudyti“. Klausykit, mes dabar pripratome, kad „žudyti“. Aš negaliu šito paaiškinti net. Tarp to, ką mes galvojom, ir žudymo – kaip dangus ir žemė. Čia jau visai kas kita. Aš žinojau, kad bus represijos. Bet būdavo ir represijos, ir išsišokimai prieš žydus ir Lietuvoje. Bet tai nereiškė, kad žudo.“ V18I

Iš pradžių tyrimo dalyviai nejautė grėsmės iš nacių. Vadovavosi savo ankstesne patirtimi, kai per Pirmąjį pasaulinį karą vokiečiai buvo lojalūs žydams, todėl buvo jiems atviri, jų nebijojo. Vokiečiai dažnai elgdavosi mažiau priešiskai nei vietiniai gyventojai.

- „....nieko nebijoju, kaip sakant, buvau atvira, aš mačiau, kad ten kažkoks, matyt, labai aukštas vokiečių pulkininkas su pėsčiais ėjo. Ir aš priėjau prie jo ir paklausiau jo. Nebeatsimenu, turbūt aš norėjau žinoti kelią. Žinot, ką jis man pasakė? Ko aš išvis nesitikėjau: „Žiūrėkit, – jis man sako, – tik neikit į mažus miestelius. Jūs iš Kau-no – pasilikit dideliame mieste.“ Reiškia, dabar galima padaryti išvadą, kad armijos viršūnė jau žinojo, kad lietuvių rankomis jau pradės skerdytės. Nebūtų jis taip man pasakęs.“ M17I
- „Taip dirbom ir kankino mus (baltaraiščiai, – aut. past.), kol į savo globą mus nepaėmė vokiečiai. Ten buvo vienintelis vokiečiai. Aš net nežinau, kokio laipsnio jis buvo. Ir kokios jo buvo pareigos. Bet jis mus paėmė darbams. Aplink Veisiejus buvo rusų įtvirtinimai. Tai jis liepė tuos įtvirtinimus griaut. Ir jis su mumis džentelmeniškai labai elgėsi.“ V18I

Tyrimo dalyviai, prasidėjus karui būvę vaikai, situaciją vertino atitinkamai pagal savo gebėjimus, nesuprasdami grėsmės masto.

- „Ketvirtą dieną tai atėjo vokiečiai. Mes irgi stovėjome gatvėse, aš kaip vaikas stovėjau gatvėje ir žiūrėjau, kaip vokiečiai žingsniuoja. Ir jiems davė gėlių visi žmonės, kur stovėjo, o jie mums metė saldinių. Ir aš gaudavau tų saldinių. Ir valgiau.“ M11I

Tyrimo dalyviai buvo nepasiruošę nei fiziškai, ne morališkai drastiškiems visuomenės pokyčiams. Jie negalėjo suprasti, kodėl visuomenė, kurios dalimi jie save laikė, sukilo prieš juos. Buvo pasimetę dėl aplinkinių žmonių pasikeitusio santykio į žydų tautybės žmones, nebežinojo, iš ko grėisė didesnis pavojus – iš kaimynų ar iš nacių. Tai išbalansavo tyrimo dalyvių fundamentalias gyvenimo nuostatas ir inicijavo tapatumo pokyčio procesą.

3.1.1.1. Aš praradau pasitikėjimą žmonėmis

Nors pirmosiomis karo dienomis tyrimo dalyviams buvo sunku susivokti esamuose visuomenės pokyčiuose ir situacijoje Lietuvoje, labai greitai jų padėtis buvo apibrėžta įstatymais, apribojančiais žydų teises.

Žydų naikinimas prasidėjo nuo pirmų karo dienų, tik naciams atėjus į Lietuvą. Visi tyrimo dalyviai patyrė netekčių. Jie brutaliu būdu buvo atskirti nuo savo šeimos narių, artimųjų ir draugų.

- „*Tai kai prasidėjo karas, aš su visa šeima papuoliau į getą, paskui vaikus ir senius sušaudė. Brolį irgi. Jis gi buvo 5 metų amžiaus.*“ V12I
- „*Brolį sušaudė ten kartu (su tėvu, – aut. past.).*“ V10L
- „*Mačiau, kaip seserį varo šaudyti, tas irgi baisu man buvo.*“ V10L

Kai kurie tyrimo dalyviai neteko tėvų, kiti – brolių ir seserų, dar kiti – visų kartu. Toks prievartinis atskyrimas nuo artimų žmonių sugriovė pamatinį saugumo jausmą. Atsirado nepasitikėjimas kitais. Situacija buvo sudėtinga, nes tie „kiti“ buvo ne tik naciai, bet ir buvę kaimynai.

- „*Mano sesė sušaudė jos gimnazijos klasės draugas.*“ V10L

Iki karo išgyvenusieji laikė save visuomenės dalimi, o karui prasidėjus pasijuto esą erdvėje, kurioje jiems nėra vietos.

- „*Aš supratau, kad Lietuvoj bus blogai. Todėl, kad reikia bijoti kaimynų. Ne tiek vokiečių, kiek kaimynų savo.*“ V18I

Visuomenės pasikeitimas didino tyrimo dalyvių beviltiškumo jausmą. Karo metu jie dar nežinojo, kad naciai jį pralaimės, todėl perspektyva gyventi visuomenėje, kurioje žydų tautybės žmonės nebuvo laikomi žmonėmis, kurioje jautė kaimynų priešiškamą ir neapykantą, atrodė nepriimtina.

- „*Man nebuvo įdomu gyventi. Tarp tokių žmogžudžių. Nėra su kuo gyventi. Su tokiais žmogžudžiais, kai pasaulį valdys tokie žmonės, tai negaila mirti.*“ V18I

Holokausto situacija sukėlė įtampą visuomenėje. Žmonės buvo priversti priimti ir integruoti informaciją apie pasikeitusią visuomenę ir savo padėtį joje, taip keisdami savo tapatumą. Pakito jų savęs vertinimas – š lygiaverčio ir laisvo visuomenės piliečio į beteisį ir esantį už įstatymo ribų. Pasikeitę anksčiau buvę saugūs santykiai su aplinkiniais, artimųjų praradimas žlugdė tyrimo dalyviai pasitikėjimą pasauliu kaip saugiu.

3.1.1.2. Aš privalėjau ieškoti žmonių pagalbos

Nors bendra politinė ir socialinė atmosfera buvo priešiška žydų atžvilgiu, tyrimo dalyviai dažnai neturėdavo pasirinkimo ir išeities, todėl privalėdavo rizikuoti užmegzdami ir palaikydami santykius su aplinkiniais, kreipdamiesi pagalbos į žmones, nes be jų paramos negalėjo išgyventi. Tarp gyventojų atsirasdavo žmonių, nepaklususių bendroms nuostatoms, kurie, rizikuodami savo gyvybe, padėjo persekiojamiesiems.

V18I karo metu labai svarbią reikšmę turėjo santykiai su žmonėmis. Jam buvo svarbūs padėjusių žmonių jausmai. V18I suprato, kad karas sukūrė tokias aplinkybes, kad, viena vertus, jie norėjo padėti vedami žmogiškumo, tačiau, kita vertus, bijojo dėl savęs ir savo artimųjų. Ir tas konfliktas graužė žmones. V18I tai matė ir jaudinosi dėl jų.

- „*Priėmė mus labai gerai. Ir kitą rytą nuėjo į miestelį pažiūrėti, kas darosi. Atėjo nesavas. Pradėjo bijoti. Pradėjo kuždėtis su žmona. Pagalvojau, kad čia mums ne vieta. Kaip galima žmogų taip apsunkinti? Aš priėjau prie jo, paklausiau: „Tu bijai?“*

„*Bijau, bet aš jūsų nevarau.*“ V18I

V18I pasakojime yra daug dialogų, kurie padeda atskleisti skirtingą V18I santykį su žmonėmis: su vienais, kurių reikėjo bijoti, ir su kitais, kurie galėjo padėti. Pasakojime iš-

ryškėjo mintis, kad pavojingoje situacijoje visi žmonės turėjo priimti sprendimus, užimti tam tikrą poziciją. Ir vieni pasirinko būti žudikais, kiti buvo abejingi stebėtojai, o gal tiesiog bijantys dėl savęs ir savo artimųjų, ir buvo tokių, kurie padėjo.

- „Viena mergaitė man taip palietė širdį. Kai aš pas jos tėvą atėjau taisyt batus, jis man padavė balaną, kad aš jam pašviesčiau. O jis taisys man batus. Tai ta mergaitė atsikėlė iš lovos, sako: „Gulk į mano vietą, pasilsėk. Tau tolimas kelias, aš pašviesiu.“ Aš jai sakau, kad aš nenoriu miegoti, aš nepavargęs. Ji sako: „Būtinai, būtinai gul.“ Tai aš jai sakau: „Aš nešvarus, aš sugadinsiu tau patalynę.“ Tai ji sako: „Aš moku skalbti.“ Tas mane labai palietė.“ V18I

M10L pasakoja apie žmonių jai suteiktą pagalbą, kai ilgoje ir varginančioje kelionėje į getą jos šeima badavo.

- „Mes pėsčiom ejom, basi, alkani. Gyventojai išnešdavo mums duonos gabalus (verkia).“ M10L

M17I karo metu ne kartą sulaukė aplinkinių pagalbos, kaip ji pati mano, „gal kad jauna ir nebjauri buvau“.

- „Vieną sykį į kažkokią vietą užėjau, ten buvo ūkininkas, jis sako – lik, aš tave išgelbėsiu.“ M17I

V10L pačioje karo pradžioje prarado visus artimuosius ir liko vienas. Jis neturėjo kitos išeities, tik ieškoti pagalbos pas svetimus žmones, tikėdamasis, kad jo neišduos.

- „Septynis kartus man nuo mirties pasisekė pabėgti. Kai iš Telšių geto pabėgau, slapščiausi: vasarą rugiuose, kai augo rugiai, laukuose – ten slapčiausi. Žiemą ir rudenį – buvo šiene padaryta tokia slėptuvė pas žmones. Žmonės duodavo valgyti, viską davė.“ V10L

Vėliau, apsigyvenęs pas žmones, V10L pajuto rūpestį, kurio jam taip trūko likus našlaičiu.

- „Žmonės mane palaikė, visi palaikė, net mylėjo tie žmonės kaip savo vaiką, priėmė į savo šeimą. Visi priėmė geranoriškai.“ V10L

Matydami pasikeitusią situaciją Lietuvoje, kai grėsmę kėlė kaimynai, iš kurių anksčiau negalėjo to tikėtis, išgyvenusieji turėjo būti budrūs priimdami vietinių gyventojų pagalbą.

- „Išduoti buvo labai lengva. Ateinu naktį, žino, kur aš einu. Šunys loja, tai žino, kuria linkme nueėjau. Aš slėpdavau, darydavau įvairias machinacijas, eidavau į vieną pusę – grįždavau į kitą pusę. Bet vis tiek galima susekt. Jei norėjau daugiau maisto, reikia dažniau eit į kaimą. O kiekvienas išėjimas į kaimą – tai pavojus. Tai kuo rečiau stengdavomės eiti, kuo mažiau valgyti.“ V18I

Buvo ir tokių, kurie nors ir neturėjo priešiškų intencijų, tiesiog nesuprato, kaip jaučiasi užspeisti į kampą žmonės, siūlė priimti likimą ir nekovoti.

- „Iš tokių, kurie atėjo (į bažnyčią, – aut. past.), mama pažino vieną moterį. Jos apsikabino, apsiverkė abi. Mama papasakojo, kad apsikrikštijo šiandien, ir nežino, ką gi toliau daryti. Ta moteris sako mamai mano: „Žinot, ponია, jūs dabar eikite ir mirkit. Jūs pakrikštijo, jūs dar nespėjote padaryti jokių nuodėmių, eisit tiesiai į dangų.“ V7I
- „Pačioj pradžioj, kai užėjau pas tėvo pažįstamą, norėjau prašyti valgio, jis davė mums valgio ir sakė, kad gal reikia pasiduoti. Sako: „Kam vargti, vis tiek sugaus.“ V18I

Grėsmės, patirtų kančių dydis stiprino gelbėjimo akto vertę, sudarė sąlygas patirti gilų žmogiškumą, aukojimąsi ir taurumą.

- „Kai sutikau gerus žmones, o, dėl jų verta gyventi. Kai galvoju apie tuos, kurie mums padėjo, aš verkiu.“ V18I

Politinė ir socialinė padėtis Lietuvoje, formavusi neigiamą požiūrį į žydus, pakeitė tyrimo dalyvių savęs suvokimą, vaidmenis, santykius su aplinkiniais. Kadangi Lietuvoje jie nebebuvo laikomi žmonėmis, tyrimo dalyviai ir aplinkinius pradėjo vertinti pagal tai, kiek jie buvo pasiruošę žydų tautybės žmogui pamatyti žmogų, o ne beteisį objektą.

3.1.2. Pakito mano žydiškas tautinis tapatumas

Iki prasidedant karui tyrimo dalyviai, gyvenę mažuose miesteliuose, buvo apsupti savo tautiečių, lankė sinagogą, šventė šventes ir laikėsi žydiškų tradicijų. Jie savo žydiškumą puoselėjo labiau nei žydai, gyvenantys miestuose ir priklausantys atvirai, asimiliuotai visuomenei. Prasidėję persekiojimai privertė visus žydus iš naujo įvertinti savo žydišką tautinį tapatumą.

3.1.2.1. Aš priėmiau savo žydiškumą

Vieniems tyrimo dalyviams, kilusiems iš labiau tikinčių šeimų, žydiškos tradicijos buvo skiepijamos nuo pat mažens, tai buvo neatsiejama jų gyvenimo dalis.

- „Mano tėvas buvo religijos veikėjas, kantorius.“ V10L
- „Ten, kur mes gyvenome prieš karą, pas mus buvo sinagoga. Turėjome košerinius indus, slėpėme ant stogo, kad niekas nesinaudotų.“ M10L

Tyrimo dalyviai mokėsi žydiškose mokyklose, namie kalbėjo jidiš kalba.

- „1939 m. aš mokiausi Švabės gimnazijoje, hebrajų kalbos mokyklėlėje.“ V10L
- „Aš mokiausi žydų mokykloje, viskas buvo jidiš kalba.“ M19L
- „Kai prasidėjo karas, buvau baigęs pirmą žydų mokyklos skyrių. Jidiš kalba ten dėstė.“ V7I

Tyrimo dalyviai, iki karo gyvenę dideliuose miestuose, tik simboliškai laikėsi žydiškų tradicijų, tautybės nelaikė skiriamuoju bruožu.

- „Visą vaikystę buvau auklėjamas bedieviu, laisvamaniu, jokių švenčių mes beveik nešvėsdavom, o mano tėvas į sinagogą nevaikščiojo.“ V10L1
- „Švenčių nešventėm, šabato nešventėm. Ir prieš karą ne. Pas senelį eidavom per šabatą, bet namuose pas mus nebuvo šabato. Mes netikintys.“ V18I

Prasidėjęs žydų persekiojamas privertė visus tyrimo dalyvius priimti savo žydišką tapatumą. Tokį aplinkos pakitimą turėjo integruoti į savo tapatumą ir tie, kurie jautėsi žyda, ir tie, kurie save laikė asimiliuotais Lietuvos piliečiais.

Situacija Lietuvoje pasikeitė nuo pirmų karo dienų, tik naciams užėjus į Lietuvą. Žydų padėtis iš karto tapo išskirtinė, buvo išleisti įsakymai, ribojantys žydų teises.

- „Praėjo kiek dienų, tai vokiečiai įsitvirtino Lietuvoj, ir jau pradėjo savo įstatymus leist. Žydams galima eit tiktai gatvėj, negalima eit šaligatviu. Paskui išėjo įsakymas, kad reikia prisisiūti prie rūbų žvaigždę geltoną, kad žinotų, kad tu žydas.“ M11I

Tyrimo dalyvis V11L pačiomis pirmosiomis karo dienomis patyrė savo išskirtinumą dėl priklausomybės žydų tautai. Karui prasidėjus, jis su kitais vaikais buvo Palangos pionierių

stovykloje, kur žydų vaikai buvo atskirti ir palikti Palangos maldos namuose, o kitų tautybių – išvežti namo pas tėvus.

- „*Ten kieme pradėjo vaikus skirstyti – kas gali likti Palangoj, o kas turi važiuoti į žydų maldos namus. Aš, pasirodo, buvau netikęs žmogus (juokiasi), ne tos tautybės.*“ V11L

V10L1 gyveno Kaune, jo tėvas užėmė aukštas pareigas miesto vadovybėje, šeima nesi-
laikė žydiškų tradicijų, buvo pasaulietiškę pažiūrą.

- „*Ir mano tėvas Šiauliuose buvo viceburmistru. Mes nesupratome, kodėl jį išsiveda baltaraiščiai, juk jis visada skaitė save Lietuvos piliečiu.*“ V10L1

Tyrimo dalyviai jautėsi pažeminti dėl negatyvios visuomenės nuostatos jų atžvilgiu.

- „*Jie draudė mums bendrauti su lietuviais, draudė katalikams bendrauti su mumis. Mes buvom lyg raupsuoti.*“ V18I

Toks išskirtinis požiūris į žydus privertė tyrimo dalyvius suvokti žydišką tapatumą, iš-
gryninti savo priklausymo žydų tautai esmę. Holokausto metu visi tyrimo dalyviai pasijuto
žydais, net ir tie, kurie iki karo tokie nesijautė.

Karo metu sustiprėjo jų žydiškumo vertė. Tyrimo dalyviai jautėsi susiję su žmonėmis,
kurie kenčia tokią pat dalią, kaip ir jie. Tas bendrumas suteikė stiprybės, kai visas likęs pa-
saulis buvo suvokiamas kaip priešiškas. Net kalėdami getuose, koncentracijos stovyklose,
kęsdami baises gyvenimo sąlygas išgyvenusieji stengėsi išlaikyti žydiškas tradicijas.

- „*Kai man sukako 13 metų, tai man mama liepė mokytis ir praeiti bar micvą⁷. Žmo-
gus, pas kurį mokiausi, turbūt ne Rabinas buvo. Bet faktas, kad aš praėjau tuos reika-
lus, ir ji buvo patenkinta*“ (visa tai vyko gete, – aut. past.). V11L

Tyrimo dalyviai stengėsi apsaugoti tai, kas liko iš praėjusio gyvenimo ir kas simbolizavo
žydiškumą. V10L pasiliko tik sidabrinės mamos žvakidės ir auksinės taurelės, kurias šeima
naudojo per Pesach šventę. Jis norėjo išsaugoti tai, kas buvo likę brangaus iš šeimos, nes
šeimos gyvos nebeliko.

- „*Mes turėjom auksinių taurelių, šešios buvo, pagal žydų papročius naudojom per Ve-
lykas. Tai atėmė tą auksą, mamos žvakides sidabrines, kitą turtą. Kai jie (baltaraiš-
čiai, – aut. past.) pradėjo atiminėti, aš pradėjau šaukti, bartis...*“ V10L

Iki karo dauguma tyrimo dalyvių buvo vaikai, galbūt jie buvo per maži suprasti tikėjimo
esmę. Karo metu ryšys su Dievu, kuris buvo jiems įskiepytas kartu su kultūra ir tradicijo-
mis, įgijo prasmę. Nors ir nemokėdami melstis, tyrimo dalyviai kalbėjo su Dievu ieškoda-
mi jame paguodos.

- „*Mes nesimeldėm, bet kalbėjomės su Dievu. Dievuli brangusis, gelbėk mano mamą
ir mano tėvą, ir mano seseris. Padėk Tu mums išgyvent. Labai man sunku yra, labai
man šalta, aš neturiu ką apsirengt, man labai šalta ir labai esu alkana. Padėk, Dieve,
padėk, Dieve.*“ M11I

Gyvendamas gete su mama V11L jautėsi saugus, todėl apie Dievą negalvojo. Išėjęs iš
geto, likęs vienas, jis atsigrėžė į Dievą, nes pirmą kartą liko be mamos, ir tai labai baugino.

- „*Aš atsimenu, kai aš tuos du mėnesius, kai aš slapsčiausi, kai pabėgau iš geto, tai aš
melsdavausi atsigulęs ant tokio sūduko. Prie pečiaus prieš miegą kažką kalbėdavau,
kažko prašydavau. Matyt, aš bijojau, kad mane pagaus.*“ V11L

7 Bar micva – žydų iniciacijos ritualas, kai pagal žydų judėjų įstatymus visi žydų berniukai, sulaukę
brandos amžiaus (13 metų), tampa atsakingi už savo veiksmus.

Visi žydų tautybės žmonės, nesvarbu, kiek asimiliuoti jie buvo iki karo, prasidėjus Holokaustui buvo priskirti žydų tautai, kuri neturi teisių ir turi būti sunaikinta. Iš pradžių žmonių skirstymas pagal tautybę žydus glumino ir žeidė, kad juos laikė nevisaverčiais žmonėmis pagal jiems nesuvokiamą principą. Vėliau, susivokę, kad jų žydiškas tapatumas yra jų kančių priežastis, stengėsi jį puoselėti ir branginti, dar labiau sustiprindami jį savo sąmonėje.

3.1.2.2. Aš slėpiaiu savo žydiškumą

Dalis tyrimo dalyvių, norėdami išgelbėti savo gyvybę, atsisakė žydiškos kultūros, integravosi į krikščioniškąją visuomenę. Besislapstydami negalėjo kalbėti savo gimtąja jidiš kalba.

V11L padėjo žmonės. Vasarą jis slapstėsi laukuose.

- „*Rugiuose kai gulėjau, tai gavau saulės smūgį. Atėjo, man atnešė valgyti, žiūri – aš nežinau, kas besąs, pradėjau žydų kalba kalbėti. Niekas nesuprato, ką aš kalbu.*“

V11L

Turėjo išore nesiskirti nuo vietos gyventojų.

- „*Ir vat paskutiniaiais metais, kai buvau apsirengęs kaimiškais rūbais, tai kaip tai neišsiskyrčiau iš kitų vaikų. O kai apsirengčiau šventinius rūbus per kažkokią šventę, dar turėjau kostiumą iš prieš karo. Tai vienas kaimynas pamatė, sako: „Ar tik nebūsi žydukas?“ Sakau – ne (juokiasi).*“ V7I

Tyrimo dalyviams tekdavo išsižadėti savo tautinio tapatumo. Buvo tokių, kurie mėgino atsisakyti žydų tikėjimo priimdami krikštą, tikėdamiesi, kad taip pavyks išgyventi.

- „*...tie šeimininkai patarė – gal reikia apsikrikštyti. Žydų krikštytų gal nelies. Susitarė su mažos bažnytelės kunigu. Tai buvo gruodžio pabaiga, prieš pat Kūčias, gruodžio dvidešimt trečia diena atrodo, iš pat ryto atėjom į tą bažnytelę ir ten mus visus pakrikštijo.*“ V7I

Toks atsiribojimas nuo žydiškų šaknų paliko pėdsaką tolesniame tyrimo dalyvių gyvenime. Tyrimo dalyviai, slėpę savo tapatumą karo metu ir po jo jautė žydiško auklėjimo stoką.

- „*Mano įsitikinimu, aš negavau savo gimimo tautybės, aš beveik praradau žydiškumą. Todėl, kad aš mokiausi nuo 14 metų lietuviškoj mokykloj. Jokio neturėjau ryšio. Žinoma, mano draugai buvo irgi žydai. Bet mes irgi buvom tokie „pusiau“ asimiliuoti. Man trūko žydiškumo.*“ V11L

Holokausto metu vykdyta politika, išskyrusi žydus į atskirą socialinę grupę, esančią už įstatymo ribų, sustiprino pačių žydų nacionalinį tapatumą ir privertė pasijusti žydų tautos dalimi. Žydai, dėl išgyvenimo atsisakę savo tikėjimo, vėliau juto žydiškumo stoką.

3.1.3. Mano, kaip šeimos nario, vaidmuo pakito

Holokausto metu santykiai su šeimos nariais ėgijo ypač svarbų vaidmenį, nes tyrimo dalyviai galėjo beatodairiškai pasikliauti tik šeimos nariais, šie padėjo tada, kai nepadėjo niekas kitas. Priklausymo šeimai jausmas suteikė stiprybės kovojant už išlikimą. Holokausto

tragedijos metu žmonės prarado artimuosius, todėl likę šeimos nariai tapo labai vieningi. Išgyvenusieji privalėjo užimti prarastų šeimos narių pozicijas, todėl kito jų, kaip šeimos narių, vaidmenys.

3.1.3.1. Aš praradau šeimos narius

Holokausto metu visi tyrimo dalyviai prarado savo šeimos narius. Tai atimdavo iš jų saugumo jausmą, suvokimą, kad yra užnugaris, kuriuo galima pasitikėti.

- „Jį (vyrą) kankino baisiai, gestapininkai, nacistai, man pasakojo – išmušė jam akį.“ M17I
- „Mano mama ir sesutė, kai likvidavo getą, buvo išvežtos prie Rygos, į Kaizervaldą. Ir jos ten dirbo audimo gamykloje. Bet ar 1943 pabaigoje, ar 1944 pradžioje moteris, kuriai daugiau nei 35 metai (o mano mama buvo 1901 metų gimimo, vadinas, jai buvo 43 metai), jas nuskandino, nes jos netiko darbui. O sesutė norėjo eit su mama. Tai man irgi pasakojo žmonės, kurie buvo kartu su ja. Ji norėjo eit, bet vokiečiai pasakė: „Ne, tu jauna.“ Ją išvežė į Štuthofą, tai prie Dancigo, dabar tai Lenkija, buvo Vokietija. Ir ji ten žuvo.“ M19L

Šeimos praradimas, kurį patyrė išgyvenusieji Holokaustą, buvo laikomas vienu svarbiausių arba net pačiu svarbiausiu faktoriumi, dariusiu įtaką jų tapatumo formavimuisi, kadangi vaikystėje sugriautas saugus prierašumas turėjo pasekmių visam likusiam gyvenimui.

3.1.3.2. Be mamos aš neišgyvenčiau

Žydų šeimos, ypač Rytų Europos, yra labiau sutelkusios nei kitos, o tėvai, ypač motinos, laikomi itin globėjiskais (Aleksandrowicz, 1973; Porter, 1981; Rosen ir Weltman, 1996; Felsen, 1998). Holokausto metu motinos rūpestis, noras apsaugoti savo vaikus ir aukojimasis dėl jų buvo ypač ryškus.

Karo pradžioje šeimos nariai turėjo galimybę pabėgti į Rytus, spėti evakuotis, bet motinos atsisakydavo bėgti palikusios vaikus.

- „Ir ji (mama, – aut. past.) manęs laukė, ji galėjo išvažiuot, bet ji laukė manęs.“ V11L
- „Mūsų kaimynas mums pasiūlė sėsti į mašiną, į sunkvežimį. Jis neva važiuos į Rytus ir nori mus paimti. Tai mama nesutiko. Mama nesutiko ne dėl to, kad nenorėjo važiuot su ta mašina, ji nesutiko, nes nenorėjo palikti broliuko. Atsitolint per daug nuo broliuko ji nenorėjo.“ V18I

M11I pasakoja, kad jei ne motinos meilė ir rūpestis, ji nebūtų išgyvenusi Holokausto.

- „Mano mama aukojo visą gyvenimą dėl manęs. Jei ne ji, jau būčiau anam pasauly. Ji visur mane ištempdavo.“ M11I

Kalint Štuthofo koncentracijos stovykloje, M11I visada gelbėjo mama. Kai vyko selekcija ir atrinko tuos, kurie gyvens, ir tuos, kurie mirs, mama ištempė M11I už rankos su savimi prie suaugusių žmonių grupės, nors jai tebuvo 14 metų. Jos bendraamžiai liko nuistėjusių mirti grupėje.

- „O mano visos draugės, mokyklos draugės – aš gi nė vienos neturiu – visos nuėjo į krematoriumą.“ M11I

Mama visą laiką buvo šalia, visada saugojo savo vaikus, aukėjo dėl jų savo sveikatą.

- „Mane išgelbėjo mano mama. Jeigu ne mano mama, aš nebūčiau išgyvenusi. Todėl, kad jeigu kovo mėnesį aš gavau paltą, kai sniegas lauke, mano paltas buvo kaip chalatas, šaltas, tai ji nusiėmė savo paltą ir man uždėjo, kad man būtų šilta, o pati paėmė tą chalatą. Tai jeigu ne mano mama, jeigu ne jos palaikymas būtų toks, aš tikrai negyvenčiau. Ir aš niekaip negalėčiau išgyventi, čia dėka mano mamos aš išgyvenau.“ M11I

Atrodytų, toks nereikšmingas dalykas kaip paltas galėjo išgelbėti žmogui gyvybę.

V19I, būdamas atskirtas nuo šeimos ir kalėdamas koncentracijos stovykloje, jautė mamą per atstumą. Kartą, kai visus ligotus žmones surinko ir išvežė sunaikinti, V19I pasivaideno jo mama, kuri liepė jam pasislėpti.

- „Mamutė liepė eit ir pasislėpti. Ir negalvodamas nieko pasislėpiau.“ V19I

Kai išlindo iš savo slėptuvės, pasirodo, liko vienintelis gyvas. Nors mamos nebuvo šalia, jie turėjo tokį stiprų tarpusavio ryšį, kad V19I iš toli jautė jos globą.

V7I pasakoja, kad ir prieš karą, ir per karą visus sprendimus priimdavo mama. Mama buvo pergyvenusi Pirmąjį pasaulinį karą, žinojo, kas yra badas ir mirtis, norėjo nuo to apsaugoti vaikus.

- „Ji nenorėjo, kad jos vaikai pergyventų tai, ką ji pergyveno vaikystėje.“ V7I

V7I, būdamas vaikas, ja pasitikėjo. Žinojo, kad ji yra atsakinga, veikli moteris, kad ji juo pasirūpins.

- „...mama kažkaip organizavo – išvirė arbatos, ant akmenų pasidėjusi arbatinuką.“ V7I

Mama pasirūpino brolio sveikata.

- „Mano brolis susirgo difteritu. Ir mama kažkaip gavo leidimą nuvežti į ligoninę.“ V7I

Ir M10L pasakoja apie stiprią mamą, kuri viena rūpinosi savo vaikais.

- „Viską darė mama, ji nešė broliuką, ji pradėjo skalbti. Viskas ėjo iš mamos, mes nieko neturėjome daugiau.“ M10L

Kalėdamas gete su vaikais motinos stengėsi apsaugoti savo ir vaiko sąmonę nuo traukiančios aplinkos, centruodamos dėmesį į buitinius dalykus, taip nutolindamos realią grėsmę.

- „Tyrėja: O su mama jūs kalbėdavote? Ji jums aiškino, kas vyksta?

V11L: Kalbėdavom ūkiniais reikalais.“ V11L

Holokausto metu motinos prisiimdavo asmens, atsakingo už vaikų saugumą, vaidmenį. Savo santykį su Holokaustu motinos suvokdavo per grėsmės jų vaikams pobūdį. Dėl vaikų saugumo jos aukodavo savo sveikatą, gerbūvį. Stengėsi paversti aplinką mažiau grėsminga, patenkindamos esminius vaikų poreikius ir centruodamos į buitinius dalykus. Tai suteikdavo joms ir vaikams kontroliuojamos situacijos įsivaizdavimą. Holokausto metu saugus prierašumas vaikų tapatumo raidai buvo ypač svarbus, nes praradę daugumą artimųjų tyrimo dalyviai siekė išlikti šeimos nariais, priklausyti šeimai ir jaustis mylimi bei reikalingi.

3.1.3.3. Tėvo vaidmuo pakito

Tėvų vaidmuo interviu pasakojimuose kiek kitoks, nei motinų. Dėl susiklosčiusių aplinkybių karo metu dauguma tyrimo dalyvių laiką leido su motinomis, o ne su tėvais. Taip

buvo dėl to, kad vienus tėvus pirmomis karo dienos sušaudė („Iš pradžių varydavo šaudyti vyrus. Vyrus kai sušaudydavo, tai moterys su vaikais mažiau galėjo priešintis. Tokia buvo taktika ir visur tai kartojosi maždaug.“ V7I).

M17I tėvas karo pradžioje išėjo iš namų ir negrįžo. Tai buvo jos pirmasis praradimas. Tai vienintelis kartas, kai savo pasakojime M17I mini tėvą. Nežinomos jo mirties aplinkybės neleido tyrimo dalyvei įprasminti tėvo praradimo.

- „Tikriausiai kur nors sušaudė, kaip visus. Nieko negalima sužinot. Argi klausė pavardės, kai šaudė?“ M17I

Ir V10L tėvas buvo sušaudytas. Būdamas vaiku jis tapo tėvo nužudymo liudininku.

- „Ten buvo iškastos dvi didelės duobės. Ir ten pradėjo šaudyti. Ir aš mačiau, kaip mano tėvas krito į duobę sušaudytas.“ V10L
- Kitus tėvus pašaukė į kariuomenę.
- „Na, va, kai prasidėjo karas, tėtį iš karto paėmė į kariuomenę, mama liko su 4 vaikais.“ M10L

Tačiau buvo situacijų, kai atvirkščiai – tyrimo dalyviai, karo metu praradę motiną, likdavo su tėvu ir su juo užmezgdavo artimą ryšį. Tėvai dažnai sutrikdavo dėl negebėjimo kontroliuoti situacijos ir apsaugoti mylimų žmonių.

- „Kai mama žuvo, tėvas buvo kaip nesavas. Jis buvo apstulbęs, kad mamos nėra. O jis dabar atsakingas už mus. Ką jis pasakys mamai, jeigu mums kas atsitiks?“ V18I
- V18I jautė, kad tėvas, netekęs žmonos, palūžo ir pasimetė.

V12I papuolė į koncentracijos stovyklą su tėvu. Tėvas sirgo cukriniu diabetu, ir buvo aišku, kad yra pasmerktas. Sūnus matė tėvo nusilpimą ir mirtį.

- „Tėvas mirė ant mano rankų. Koncentracijos stovykloj Miulder, Dachau filialas. Tenais jis mirė, jis turėjo cukrinį diabetą, o tenais nebuvo tokių vaistų (juokiasi). Jis mirė. Aš jį nunešiau iki ligoninės taip vadinamos, jį įmetė į tokią fūrą su žirgu ir išvežė.“ V12I

Holokaustas pakeitė daugelio tyrimo dalyvių tėvo įvaizdį. Vienais atvejais tėvas dėl susiklosčiusių aplinkybių pačioje karo pradžioje išnykdavo iš vaikų gyvenimo ir visą krūvį ant savo pečių turėdavo perimti motinos, kitais atvejais – likdavo su vaikais, bet prarasdavo fizinę ir psichinę sveikatą ir vaikų akyse sužlugdydavo stipraus tėvo – šeimos galvos – įvaizdį, ir, užuot suteikęs vaikams saugumą, iš jų sulaukdavo užuojautos. Tai turėjo įtakos tyrimo dalyvių tapatumo pokyčiams, ypač berniukų, kurie, užėmę tėvo vietą, turėjo prisiimti suaugusiojo atsakomybę.

3.1.3.4. Tėvai mane palaikė

Dažnai atvejais Holokausto metu tėvai neturėjo galimybių fiziškai padėti savo vaikams ir apsaugoti juos nuo karo grėsmės, todėl stengėsi suteikti bent moralinę paramą ir palaikymą.

M19L pasakoja, kaip ji pranešė tėvams, kad planuoja bėgti iš geto pas partizanus. M19L ir tėvai suprato, kad išsiskiria galbūt visam laikui. Tik karui pasibaigus M19L sužinojo, kad tą dieną, kai ji pabėgo, visi geto gyventojai buvo surinkti ir deportuoti į koncentracijos stovyklas ir ji iš tiesų matė tėvus paskutinį kartą. M19L pasakoja, kaip mama palaikė jos pasirinkimą ir padėjo jai susiruošti.

- „Aš grįžau namo ir pasakiau, kad išeisiu. Mama paruošė daiktus, megztuką, davė ridikiulį. Aš atsisveikinau.“ M19L

Nuo tada M19L savo tėvų nematė. Tik po karo sužinojusi, kad juos prarado, M19L supra-to, kiek daug tėvai dėl jos padarė, ką jie turėjo jausti leisdami dukrai išeiti į nežinią, puoselėdami viltį, kad jai pavyks išsigelbėti. Taip pat tik po karo M19L sužinojo, kaip tėvai išgyveno, kad leido jai pabėgti iš geto. Patys laukdami deportacijos į koncentracijos stovyklą jie jaudino-si ne dėl savęs, bet dėl dukters.

- „Suprantat, tėvai mane palaikė, sakė: „Būtinai turi eiti.“ Ir kai mano mama sėdėjo ten, Subačiaus gatvėje⁸ (mano draugės man po to pasakojo), sakė: „Mes – gyvi, o kas su M19L? Ji juk išėjo iš geto. Tikriausiai ją iš karto pagavo.“ Va apie ką mama galvojo.“

Ir V18I pasakoja, kad tėvas palaikė jį nusprendus palikti šeimą ir prisijungti prie kovo-jančios grupės, nes matė, jog tai vienintelė galimybė sūnui išsigelbėti.

- „Ieškojau (partizanų, – aut. past.) grupės, nebuvo prie ko prisijungti. Tiesiog iš proto krausčiausi. Ir tėvas mane palaikė. Jis sakė: „Išeik. Todėl, kad reikia kovoti.“ V18I

Holokausto metu išgyvenimas priklausė nuo savalaikių sprendimų priėmimo, kurie buvo rizikingi, daugeliu atvejų – desperatiški. Tyrimo dalyviai, tikėdamiesi išlikti gyvi, pri-valėjo priimti nelengvą sprendimą atsiskirti nuo artimųjų. Be tėvų palaikymo jie šito pada-ryti nesugebėtų. Tėvai darė viską, kad vaikai nesijaustų kalti palikdami šeimą. Vieningos šeimos modelis tyrimo dalyviams suformavo palaikančių santykių modelį, kurį jie perdavė ir savo vaikams. Holokaustas padarė šeimas dar stipresnes, iškiepydamas hipertrofuotą norą būti kartu, kuriam darė įtaką šeimos praradimo baimė.

3.1.3.5. Aš tapau tėvų ramsčiu

Holokaustas dažnai priversdavo taip pasikeisti situaciją, kad tėvai prarasdavo jėgas, ne-sugebėdavo susidoroti su situacija, palūždavo dvasiškai. Tuomet jais pasirūpindavo vaikai.

M17L, kalėdama su mama koncentracijos stovykloje, pati būdama fiziškai silpna, suge-bėjo išgyventi ir dar palaikyti mamą.

- „Mama, kai gulėjom klojime, susirgo tifu. Ji man sako: „Eik, paprašyk sargybinio, kad jis mane nušautų. Aš nebegaliu... Tu savistovi.“ Aš jai sakau: „Broliukas, gi jis mažas. Jis mažas, tu turi gyventi dėl jo.“ M17L

V18I tėvas, pirmosiomis karo dienomis žuvus mamai, pasimetė, nes visuomet spren-dimus šeimoje priimdavo mama. V18I matė, kaip mamos mirtis sukrėtė tėvą, jis jautė jo bejėgiškumą, pasidavimą, todėl perėmė iniciatyvą į savo rankas, nors buvo tik paauglys. Kiti jo šeimos nariai – jaunesni sesuo, brolis – pasitikėjo V18I ir jautė stiprią jo globą.

- „Grįždavau iš darbo, mane sutikdavo broliukas. Kaip šuniukas jis sukdavosi aplink mane. Ir toks linksmas.
Sakydavau: „Ko tu toks linksmas – motina grįžo?“
Sako: „Ne.“

8 1943 m. rugsėjo 22–23 d. buvo likviduotas Vilniaus žydų getas. Likę geto gyventojai buvo suvaryti ant Subačiaus gatvėje esančio kalno, kur buvo suskirstyti į tuos, kuriuos išvežė į Panerius ir sunaikino, ir tuos, kuriuos deportavo į koncentracijos stovyklas.

„Tai ko tu toks linksmas?“

„Tave matau.“ V18I

Todėl V18I jautė atsakomybę už savo šeimą. Suvokimas, kad šeima priklauso nuo jo, jam suteikė jėgų.

- „Aš labai mylėjau savo tėvą. Ir jis norėjo gyventi. Tėvas norėjo gyventi. Jis tikėjo, kad jis išgyvens. Aš netikėjau. Bet dėl jo. Aš viską dariau, kad jis būtų patenkintas.“ V18I

V11L santykiai su mama tapo labai artimi, kadangi iš visos šeimos tik jiedu išliko gyvi ir privالėjo vienas kito laikytis.

- „Nu, tai mama rūpinosi manim, aš mama rūpinausi. Mes gi vienoj lovoj miegodavom valetu (juokiasi).“ V11L

Pasikeitę šeimos vaidmenys Holokausto metu sutrikdydavo įprastus šeimos narių santykius ir vaidmenis šeimose. Žydų šeimose pagarba tėvams yra skiepijama nuo mažumės, vienas iš dešimties Dievo įsakymų teigia: „Gerbk savo tėvą ir motiną.“ Todėl trauminėse situacijose, kai tėvai buvo silpni, ligoti, vaikai tiesiog negalėjo jais nesirūpinti. Jei ne stipri šeimos tradicija, karo metu žmonės tiesiog nebūtų išlikę. Ir po karo žydų šeimose išliko pagarba tėvams – šeimos gyveno kartu, visuomenė neigiamai vertino pagyvenusius tėvų atidavimą į senelių namus.

3.1.3.6. Tikėjaisi atgauti šeimą

Karui pasibaigus, žmonės, išvaduoti iš koncentracijos stovyklų, turėjo galimybę negrįžti į gimtinę, kurioje iš jų buvo viskas atimta, bet išvykti gyventi į kitas šalis, pradėti gyvenimą iš naujo. Tačiau noras ir viltis vėl suburti šeimą buvo didesnis. Tyrimo dalyviai tikėjosi surasti likusius gyvus šeimos narius.

Po karo, M17I turėjo galimybę likti Vokietijoje arba Lenkijoje, bet su mama grįžo į Lietuvą, nes norėjo surasti brolių.

- „Po karo mes su mama išsilaisvinom iš Štuthof, Hinau, buvom klojime. Ir nutarėm ieškot brolio, važiuot į Lietuvą. Brolis išsilaisvino prie Miuncheno ir jis laukė mūsų Lenkijoj.“ M17I

M11I su mama ir seserimi grįžo į Šiaulius po karo, nes tikėjosi, kad šeima vėl bus kartu. Mama laukė iš karo grįžtančio sūnaus. M11I laukė tėvo, šeima tikėjo, kad tėvui grįžus, gyvenimas pradės eiti geresne linkme.

- „Mano mama būtinai norėjo važiuot į Lietuvą, kadangi sūnus jos buvo fronte.“ M11I
- „Ir man visą laiką vaizdavosi, kad tėvas grįžta. Aš jau jo nebuvo mačius kiek laiko.“ M11I

V12I po išvadavimo galėjo išvykti gyventi į kitas pasaulio šalis, bet grįžo į Lietuvą, nes norėjo surasti mamą.

- „Atėjo amerikoniai ir galima buvo važiuoti kur nori. Bet aš nežinojau, kur mano motina. Aš maniau, kad reikia važiuoti ieškoti motinos.“ V12I

V19I, karui pasibaigus, taip pat turėjo galimybę išvykti.

- „Aš galėjau važiuot su savo giminėm į Kanadą, kur tik norėjau. Bet aš norėjau ieškoti savo šeimos.“ V19I

V18I tėvas liko Lietuvoje, dėl jo V18I grįžo į Lietuvą.

- „Grįžau pas tėvą. Tėvui buvo sunku. Aš galėjau negrįžti į Lietuvą, bet negalėjau palikti tėvo. Aš buvau kariuomenėje, buvau Vokietijoje, galėjau negrįžti. Bet aš grįžau namo.“ V18I

Grįždami ieškoti prarastų šeimos narių tyrimo dalyviai tikėjosi susigrąžinti savo, kaip šeimos nario, tapatumą. Jie negalėjo patikėti, kad šeimos nariai nužudyti. Pirmas klausimas, kurį užduodavo išgyvenusieji sutiktiems po karo žmonėms, buvo: „Kas liko gyvas?“ Dar ilgai jie gyveno iliuzijomis, tikėdamiesi susigrąžinti ikikarinius laikus, kai visa šeima buvo kartu.

3.1.4. Pakito mano tikslai

Trauminės situacijos įtaka tapatumui priklausė nuo daugelio aplinkybių. Tyrimo dalyviai karo metu buvo skirtingo amžiaus, išsilavinimo, socialinės padėties. Buvo tokių, kurie karo metu liko su šeimos nariais, o kiti buvo praradę šeimas ir likę vieni. Išgyvenusieji buvo skirtingai traumatizuoti, nes turėjo skirtingą patirtį karo metu: kalėjo getuose, koncentracijos stovykloje, slėpėsi miškuose. Priklausomai nuo šių aplinkybių ir galimybių, vieni tyrimo dalyviai stengėsi aktyviai kovoti už išlikimą, o kiti pasidavė likimui. Galima teigti, kad Holokaustas pakeitė tyrimo dalyvių tikslus. Visų bendras tikslas tapo išgyventi, kovoti už savo ir artimųjų gyvybes. Vieniems tai pavyko padaryti, kitiems – ne.

3.1.4.1. Aš tapau kovotoju

Holokaustas privertė tyrimo dalyvius iš naujo įvertinti pasikeitusią aplinkos situaciją ir imtis aktyvių veiksmų siekiant išgyventi. Buvo tyrimo dalyvių, kurie Holokausto metu nesusitaikė su padėtimi, darė viską, kad išliktų. Tyrimo dalyviai jautė, kad gali kontroliuoti savo gyvenimą ir situaciją tik kovodami dėl išgyvenimo, prieš žmonių ir visuomenės ne teisę ir stengiantis išgelbėti artimųjų gyvybes. Holokausto metu pasireiškė jų saviveiksmingumas, savikontrolė ir savarankiškumas ir kartu – savigarbos ugdymas (Batory, 2010).

3.1.4.2. Patikėjau savo jėgomis

Tyrimo dalyviai dėjo pastangas norėdami išlikti ir išgelbėti artimuosius. Jie motyvavo save, keitė savo elgesį stengdamiesi susidoroti su trauma. Jų elgesį, nukreiptą į išlikimą, galima pavadinti saviveiksmingumu. Saviveiksmingumas traumuojančiose situacijose apibūdinamas kaip apsauginis konstruktas, kuris skatina įveikimą ir suteikia asmenims kontrolės jausmą tuo metu, kai jų gebėjimas kontroliuoti situaciją yra žemiausio lygio (Benight ir Bandura, 2004). Holokausto metu saviveiksmingumas pasireiškėdavo pastangomis kovoti už išlikimą: slėptis, pabėgti, kai grėsė mirtis, dirbti sunkų ne pagal jėgas darbą būnant silpnos fizinės sveikatos. Net ir patys jauniausi tyrimo dalyviai suprato, kad jų gyvybei gresia pavojus, ir dėjo pastangas išlikti.

V10L, būnant dešimties metų, kelis kartus pavyko pabėgti iš sušaudymo vietos. Jis pasakoja, kaip žydus nuvarė į Šilalės žydų kapines, kur buvo iškastos duobės, ir pradėjo šaudyti. V10L per sąmyšį pavyko pabėgti.

- „Ten kadangi krūmai augo netoli, kapinėse, ir medžiai, tai aš – medis po medžio pasislėpiau ir pabėgau.“
- „Rugpjūčio mėnesį visas moteris ir vaikus vėl varė šaudyti. 7 km nuo Šilalės, Tūbinės miške. Tai ten visas moteris ir vaikus sušaudė, o man vėl pasisekė pabėgti varant.“
- „Nubėgau į Varnius ir ten nespėjau apsigyventi pas savo gimines, ir visus mus suvarė į Telšių getą. Ten prabuvau iki Naujųjų metų, 1942 m. su giminaitėmis mano ten gyvenau. Jau žinojom, kad likviduos tą getą, visi supratom, tai vėl pabėgau.“ V10L

Kiti tyrimo dalyviai pasakojo, kaip, kalinami gete, nuolat alkani visi išgyvenusieji, nepaisant jų jauno amžiaus,ėjo dirbti sunkų fizinį darbą.

- „Reikėjo kažkaip išgyventi. O ką daryti? Valgyt reikia. Mūsų niekas gete nemaitino. (Verkia.) Mes su broliu, jam buvo 5 metai, mes eidavome prašyti išmaldos. Pas sargybinius. Tai mes jiems ką nors nunešdavome ką gaudavome, jie mus vaišino. Bet reikėjo kažkaip išgyventi. Tai ne darbas – prašyti išmaldos. Reikėjo dirbti. Tada mama skalbė skalbinius, mes, vaikai, nešiojom vandenį, tvarkėm jų patalpas, jie mums duodavo maisto.“ M10L

M19L, papuolusi į getą, suprato, kad tik dirbdama galės išgyventi, todėl nuo pirmos dienos ieškojo darbo.

- „Ašėjau į darbus, kurie pasitaikydavo – tvarkyti butus... Liepą rinkau žiedlapius, valiau gatves, šaligatvius. Buvau specialistas valyti visuomeninius tualetus. Be skuduro ir be šepečio. Bet manęs tai netrikdė.“ M19L
- „Gete visą laiką veikė dirbtuvės. Ir štai atidarė pynimo dirbtuvę. Ir tuo metu atvežė šiaudų, iš šiaudų mes pynėme grandines ir darėme apavą tiems, kurie žiemą stovi sargyboje. Ant savo batų jie užsimaudavo apavą iš šiaudų, ir jis šildydavo. Ir aš tai dariau. Mano visos rankos buvo kraujujotos, ir ne tik pas mane, pas visus, nes tai labai aštrus augalas.“ M19L

V11L darė viską, kad prasimaitintų ir padėtų prasimaitinti mamai, su kuria kartu buvo kalinamas gete.

- „Aš turėjau dvi lysves, tai galėjau ten sodint, tai sodinau pomidorus, agurkus, morkas, burokėlius. Pagrindinis darbas buvo prasimaitinti. Tada buvo pats svarbiausias dalykas – surasti maisto.“ V11L
- „Negalima nusileisti, reikia kovot už save ir už savo artimus. Reikia kovot, reikia sodint, reikia augint, reikia kažką daryt.“ V11L

V19I suprato, kad išlikti gali tik dirbdamas sunkų darbą, už kurį gaudavo maisto.

- „Aš tai ieškodavau darbo. Sunkų darbą dirbdavau. Sakykim, Radviliškio torfų (durpių, – aut. past.) fabrike – buvo sunkus darbas. Ir ten valgėm, sakykim, plytų fabrike – irgi davė valgyt.“ V19I

Tyrimo dalyviai, būdami vaikai, gete pradėjo mokytis profesijų, kad galėtų dirbti ir išmaitinti šeimą.

- „Gete padarė tokią amatų mokyklą, ir mane šaltkalviu mokė, apdoroti metalą, tekint, tvarkyti metalą. Ir aš ten mokiausi kokius pusę metų.“ V11L

Saviveiksmingumas pasireiškė ir gebėjimu įvertinti situaciją, ir greitai priimti sprendimą. „Vaikų akcijos“ metu V11L sugebėjo įvertinti pavojų, pasislėpti ir išgyventi, kai dauguma jo bendraamžių buvo nužudyti.

- „Ir nu buvo ta didžioji paskutinė 1944 vaikų akcija, balandžio gale, rodos. Aš turėjau triušius ir auginau juos pastogėj. Tai aš išgirdau riksmą, didelį triukšmą, tai supratau, kad reikia slėptis. Tai nuėjau prie triušų, triušius išleidau, o pats pasislėpiau žolėj, kurią aš buvau paruošęs triušiams.“ V11L

Tyrimo dalyviai, karo metu būdami vyresni paaugliai, stengėsi ne tik patys nepasiduoti, bet eiti į tikrą kovą su naciais. M19L dar būdama gete nuėjo į pogrindininkų gretas.

- „Gete buvo sudarytos pagrindinės organizacijos 1942 metų sausio pabaigoje. Jungtinė partizanų organizacija. Aš nuo pirmų dienų buvau šitoj organizacijoj.“

Po to ji sugebėjo iš geto pabėgti, pasiekti partizanų būrį ir prie jų prisijungti.

Ir V18I nenorėjo pasiduoti be kovos.

- „Visą laiką norėjau pas partizanus, ieškojau grupės. Aš negalvojau likti gyvas. Negalvojau. Tiesiog negalvojau. Mes nežinojom, kad vokiečiai pralaimės. Norėjau tikrai brangiai parduoti savo gyvybę.“ V18I

V18I, kalėdamas gete, nutarė prisijungti prie kovotojų grupės. Kai tokios grupės sukurti nepavyko, nes žmonės nenorėjo skirtis su šeimomis, jų palikti ir patys eiti kovoti, V18I nutarė pats gelbėti šeimą.

- „Matau, kad čia nekovojanči grupė. Ir tada aš nutariau, kad aš pats turiu gelbėti šeimą. Jeigu aš negaliu pats įstoti į kovojančią grupę, tai reikia man pačiam kažką daryti su šeima.“ V18I

M17I dirbo geto pogrindyje. Rizikuodama savo gyvybę ji padėjo vyrui slėpti vaikus ir išnešti juos iš geto. Už tai grėsė mirties bausmė.

Tyrimo dalyviai stengėsi nepasiduoti ir būdami įkalinti koncentracijos stovykloje, kur gyvenimo sąlygos buvo nežmoniškos, o galimybės kovoti – labai menkos.

- „Kovojau, visą laiką kovojau. Bėgau iš mūsų barako, bėgau ten, kur lengvesnis darbas.“ V19I
- „Tyrėja: Kas jums suteikė stiprybės, kai buvo sunku?

M17I: Noras gyventi. Tas noras gyventi buvo vienintelis vaistas. Sakysim – mama. Mama, kai gulėjom klojime, susirgo tifu. Ten jau irgi buvo ir utelių, ir visko šitam klojime. Ir kas nekovojo su utelėmis – tas jau gyvent nebenorėjo.“ M17I

Holokausto metu saviveiksmingumas – gebėjimas mobilizuoti savo jėgas ir veikti – atsispindėjo per gebėjimą suvokti situacijos pavojingumą ir jos išvengti, per pastangas prasiimti maisto, per ištvermę dirbant sunkų fizinį darbą, per realią kovą su ginklu rankose.

Saviveiksmingumas, tapęs tapatumo dalimi, suteikdavo tyrimo dalyviams padėties kontrolės jausmą. Tai leisdavo pasijusti laisvais žmonėmis.

3.1.4.3. Privalėjau kontroliuoti save

Visi išgyvenusieji, norėdami išlikti, dėjo pastangas kontroliuoti jausmus ir veiksmus. Tyrimo dalyviai buvo atsakingi už save, už savo šeimas. Kontrolės prisiėmimas ir atsakingsumas suteikė tyrimo dalyviams galių. Jie suprato, kad negali kontroliuoti situacijos.

V12I pasakoja, kad iš tolo matė, kaip naciai „vaikų akcijos metu“ išsivedė jo broliuką, o jis nieko negalėjo padaryti.

- „Mes buvom darbe. Kas nedirbo, pasiliko su vaikais. Nebuvo darželio. Kiekvienas vaikas sėdėjo prie kokios nors senelės. Ir čia atbėgo kažkas, ir pasakė – vaikus, ligonius ir senus žydus iš geto išveža ukrainiečiai. Ir ką? Daryk, ką nori. Aš stovėjau ant tilto fabrike ir mačiau. Man atnešė binoklį ir aš mačiau, kaip tveria žmones. Nu ir kas iš to? Ką tu gali padaryti?“ V12I

Bet save kontroliuoti jie galėjo. Ir tas gebėjimas – vidinė kontrolė, psichologinė ištvermė – buvo ypač reikalingas patiems jauniausiems tyrimo dalyviams, kurių dauguma slapstėsi pas vietinius gyventojus.

1942 m. žiemą sužinojęs, kad getą likviduos, V10L iš jo pabėgo ir grįžo atgal į Šilalę. Jam tada tebuvo 11 metų, bet jis sugebėjo priimti sprendimus ir kovoti už išlikimą. Pažįstami nuvedė jį į kaimą, kur jis ir gyveno pas žmones iki karo pabaigos. Vasarą jis slėpdavosi rūgių lauke, žiemą – slėptuvėje šiene. V10L turėjo kontroliuoti savo poreikius, kai slapstėsi pas žmones. Jis vienas gyveno pas nepažįstamus žmones, negalėjo išeiti į lauką dieną, kaip visi vaikai. Turėjo miegoti ne namuose, bet šaltoje kamaroje.

- „Kai gyvenau pas žmones, išeidavau žiemą, ypatingai naktį. Tamsioj kamaroj miego-davau, ten šalta būdavo.“ V10L

Kai V7I pradėjo slapstytis, taip pat turėjo išmokti save kontroliuoti, iš slėptuvės galėjo išeiti tik naktį, nekalbėti garsiai.

- „Ir mes ten slėpėmės mėnesį laiko maždaug. Šitoj jaujoj. Mum naktį tiktai atnešdavo valgyt ir naktį tiktai išeidavom iš šitos jaujos. Ir šaltis toks buvo. Jau buvo 1941 m. pabaiga, 1942 metai. Ir tokia žiema šalta buvo.“ V7I

V7I, būdamas vaikas, suprato savo ypač pavojingą padėtį.

- „Aš supratau visą padėties rimtumą. Per daug nesirodyti, neiti į tokias vietas, kur daug žmonių.“ V7I

Ir būnant įkalintiems gete, ir koncentracijos stovykloje savikontrolė buvo būtina išgyve-nimui. Kai naciai pradėjo vežti žmones iš geto į koncentracijos stovyklas, išgyvenusieji turė-jo mobilizuoti savo jėgas. Dieną dirbdavo, o naktį nemiegodavo, nes privalėdavo slapstytis.

V18I noras gyventi nugalėjo jo fizinius poreikius, ir tai padėjo jam išlikti.

- „Dieną dirbdavom, naktį nemiegodavom, būdavo apatija. Norėdavosi kada nors išsi-miegoti. Ne kiekvieną naktį imdavo (veždavo į koncentracijos stovyklas, – aut. past.). Bet nežinodavai, kokią naktį. Norėdavai miegoti, galvodavai: gal šią naktį neims, tai aš pamiegosiu. Tai buvo pavojinga. Mes kiekvieną naktį eidavom kur nors slėptis.“ V18I

V19I sergantis gulintis geto ligoninėje, vokiečiai pradėjo naikinti getą.

- „Atėjo daktaras ir sako: „Kas gali išeiti – išeikit, o tai getą evakuoja, ir kas pasiliks – tas sudegs kartu su ligonine.“ Aš ir išėjau.“ V19I

V19I poelgis reikalavo didelės savikontrolės. Būdamas silpnos sveikatos išėjo iš ligoni-nės, nes bijojo būti nužudytas.

V19I buvo visai vienas, be artimųjų, ir pasikliauti galėjo tik savimi.

- „Stovykloj dirbau, susirgau dizenterija. Nuėjau pas daktarą. Norėjau nueiti į ligoninę. Daktaras sakė – užeisi į ligoninę – ryt iš kamino išlipsi. Neik, valgyk anglis. Suvalgiau kokius penkis kilogramus betėjau dirbt.“ V19I

Net sunkiai sirgdamas jis nėjo į ligoninę, nepasidavė silpnumui, vis tiek dirbo, nes norėjo išgyventi. Jausdamas, kad nepakels sunkaus darbo, padarė viską, kad pereitų į kitą kalinių grupę, kur darbas buvo lengvesnis.

- „Darbas sunkus buvo, vis tiek negalėčiau išlaikyti. Buvau slabnas. Sakau – bėgsiu į kitą koloniją, kur po 6–10 žmonių, jie lengvą darbą dirba.“ V19I

Taip tyrimo dalyviai išgyveno. Darė viską, kad išliktų. Jų savikontrolės jausmas buvo labai stiprus, jie visą laiką judėjo pirmyn tinkamu laiku tinkamoje vietoje. Ir matė aplink save kitus žmones, silpnesnius, matė, kuo baigdavosi jų savęs nekontroliavimas.

- „Žmonės taip vat praeidavo mišką, ten buvo raudonos uogos. Tai kas valgė tas uogas, tas čiot iš proto neišėjo.“ V19I
- „O mano draugas – kuo toliau, tuo mažiau jis leidosi į kalbas apie bėgimą. Aš norėjau, kad mes kartu bėgtume pas partizanus. Jam buvo depresija. Tvirtas vyras gavo depresiją. Ir jį paėmė.“ V18I
- „Buvo visokių žmonių. Išėjo iš proto. Kada išeina iš proto? Kada žmogus neturi jėgų save suvaldyt.“ V11L

Nors tyrimo dalyviai negalėjo kontroliuoti traumuojančios situacijos, jie galėjo kontroliuoti savo emocijas ir elgesį, o tai padėjo jiems išgyventi. Mažesni vaikai, besislapstydami pas žmones, turėjo kęsti vienatvę, šaltį, badą. Jie ištisas savaites negalėdavo išeiti iš slėptuvių, privalėjo būti tylūs ir kantrūs. Vyresni paaugliai privalėjo sunkiai dirbti, kęsti fizinį negalavimą. Išugdyta stipri savikontrolė, psichologinė ištvermė, emocinė savireguliacija, įtakoję tapatumą, padėjo toliau gyvenime siekti užsibrėžtų tikslų.

3.1.4.4. Tapau savarankiškas

Holokausto metu tyrimo dalyviai privalėjo prisiimti atsakomybę už save ir savo šeimą, priimti savarankiškus sprendimus. Jie, būdami vaikai ir paaugliai, buvo įstumti į suaugusiųjų pasaulį, kur iš jų buvo tikimasi suaugusiųjų pasaulio suvokimo ir elgesio (Gilbert, 1987; Kestenberg ir Brenner, 1996).

M17I mama bijojo likti Kaune, dideliame mieste, ir pasiūlė važiuoti į Vilkiją, į namus, kur ji dirbo dantų gydytoja. Galvojo, kad ten ji visus pažįsta, vietiniai gyventojai padės. Tuomet M17I pasielgė drąsiai nueidama į komendantūrą ir gaudama vokiečių valdininko leidimą įrengti Vilkijoje dantų gydyklą.

- „Nežina, kodėl, būna pas mane šitaip gyvenime, aš nutariau, kad eisiu pas Kauno ir apylinkės komendantą, kad jis duotų raštą, nes ten, mamos bute, buvo vokiečių kareiviai. Manęs paskui paklausė – kaip tu ten užėjai, ten buvo daug kareivių? Aš sakau – ten stovėjo sargybinis, bet aš nieko neklausiau. Tokia, žinot, 18 metų mergaitė, nesvarbu – ištekęs ar ne, į trečią aukštą užbėgau, prieš mane sėdi pagyvenęs vokiečių su pensnė.“ M17I

M17I su pasididžiavimu pasakoja apie savo drąsų ir savarankišką poelgį bei sprendimų priėmimą.

V7I pasakoja, kaip situacijai tapus pavojingai, kai buvo per daug sudėtinga slapstytis kartu su mama ir vyresniu broliu, šeimai teko išsiskirti.

- „Visiems trims kartu slapstytis irgi sudėtinga, tai mes išsiskyrėm.“ V7I

Mama buvo priversta dėl jo paties saugumo palikti vaiką vieną. Mama juo pasitikėjo, jei paliko vieną pas svetimus žmones. Jis turėjo būti savarankiškas, kad galėtų išgyventi, išmokti prisitaikyti prie svetimų žmonių.

Holokausto metu gebėjimas išgyventi, mokėjimas įvertinti situaciją, savarankiškai priimti sprendimus ir save kontroliuoti buvo svarbūs išgyvenimo faktoriai.

3.1.4.5. Aš pasidaviau likimui

Holokausto metu ne visada būdavo įmanoma kontroliuoti situaciją. Vieni žmonės nepasidavė, toliau kovojo, kiti buvo pasyvūs. Galbūt toks elgesio modelio pasirinkimas iš dalies priklausė nuo situacijos, į kurią pakliūdavo tyrimo dalyviai: buvo tokių, kurie papuolė į tokias baisias sąlygas, kad tiesiog fiziškai negalėjo susidoroti su situacija, todėl buvo priversti pasyviai su ja susitaikyti. Iki šiol visuomenėje kyla klausimas – kodėl Holokausto metu žmonės nesipriešino? Galbūt todėl, kad nebuvo aukštesnės jėgos, kuri galėtų juos apsaugoti. Dauguma jautėsi bejėgiai prieš likimą, todėl susitaikydavo ir sakydavo: „*Kaip visi, taip ir aš.*“ M11I

M11I pasakoja, kad rusų armijai priartėjus prie koncentracijos stovyklos, visos moterys vasario mėnesį buvo uždarytos tvarte, kur tik gulėjo. Nebuvo maisto. Buvo antisanitarinės sąlygos. Prasidėjo epidemija. Kasdien ateidavo vyrai ir išvilkdavo mirusius. Likusios gyvos neįsijautė mirties baimės. Atvirkščiai – mirtis buvo tarsi išsigelbėjimas iš kančių.

- „*Joms jau gerai buvo. Jas ištempdavo už kojos, ir joms jau gerai. Jos atbuvo jau savo laiką, nereikia daugiau kankintis. Mes pavydėdavom. Tik gulėjom ant šieno ir laukėm mirties.*“ M11I
- „*Mes buvom tokiam stovy, kad aš dabar galvoju, gal mums vaistus duodavo, kad mes buvom apglušinti. Kad tiesiog gulėjom ir nieko negalvojom. Apie nieką negalvojai. Ką gali svajot, jei tu buvai beveik kad užmuštas, buvai kaip ne žmogus, tik kad dar laikosi gyvybė.*“ M11I

V19I pasakoja, kad jis negalvojo, jog išgyvens. Iš viso stengėsi negalvoti. Pavykdavo išgyventi dieną – ir gerai. Būdamas koncentracijos stovykloje niekur negalėjai pabėgti, nes kalinių galvos buvo nuskustos – būtų lengvai identifikuotas, todėl teko tiesiog gyventi šia diena.

- „*Bet taip gyvenom: pragyvenai šiandien – gerai, lauk rytojaus. O taip žmonės nieko negalvojo, buvo kaip gyvuliai. Duoda tau valgyt – ačiū, neduoda – nereikia.*“ V19I

Noras išgyventi buvo bendras visiems žmonėms. Visi stengėsi kabintis į gyvenimą, priklausomai nuo savo galimybių, naudodamiesi bet kokių šansu. Jaunesni stengėsi pasislėpti, pabėgti, ieškoti maisto, užsidirbti pinigų pragyvenimui. Vyresni aktyviai priešinosi naciams stodami į ginkluotą kovą. Bet buvo tokių, kurie dėl susiklosčiusių aplinkybių negalėjo kovoti.

3.1.5. Ne tik nuo manęs viskas priklausė

Nors išgyvenimas Holokausto metu priklausė nuo iniciatyvos, planavimo, aplinkinių palaikymo, aplinkybės taip pat turėjo didelės reikšmės. Kad ir kaip žmonės stengėsi išgyventi, nuo jų pastangų ir norų labai nedaug kas priklausė. Todėl ir tie, kurie kovojo, ir tie,

kurie pasyviai laukė karo pabaigos, išgyvenimą suvokė kaip laimingą sutapimą, išorines aplinkybes, vadinamas stebuklu, nedaug priklausančiu nuo asmeninių pastangų.

3.1.5.1. Stebuklas

Tyrimo dalyviai pasakoja apie sutapimus, kurių dėka jiems pavyko išgyventi.

M19L pabėgo iš geto likus kelioms minutėms iki jo likvidavimo.

- „*Tai buvo stebuklas, kaip mes išėjome. Penkios minutės – ir getą apsupo. Sakau – būna stebuklą.*“ M19L

M11I kalėjo koncentracijos stovykloje, ir buvo tik laiko klausimas, kada ji mirs, nes visi kaliniai buvo palikti be maisto, ligoti ir leisgyviai.

- „*Ir negalvojom, kad išliksim gyvi. Tai buvo stebuklas. Kada mus išlaisvino ir padėjo ant vežimų, mes negalėjom galvot ir samprotaut.*“ M11I

3.1.5.2. Atsitiktinumas

Tikėjimas sėkme padėjo tyrimo dalyviams įprasminti savo išgyvenimą. Išgyvenusieji karo metu nuolat jautė įtampą, nes negalėjo kontroliuoti situacijos. Nors žmonės darė viską, kad išgyventų, buvo aplinkybių, nepriklausančių nuo jų. Ir tai labai baugino.

- „*Viskas buvo baisu. Suprantat: eini į darbą ir nežinai – grįši ar ne, ką surasi namie.*“ M19L

Karo metu visų žmonių pastangų išlikti fone buvo laimingas atsitiktinumas. Patys išgyvenusieji suprato, kad nors jie daro viską, jog išgyventų, esminis sprendimas, liks jie gyvi ar ne, priklausė ne nuo jų.

- „*Kai buvau gete, 3 kartus getą bombardavo rusai, buvo tada tokių, kurie pabėgo, nes tvora nugriuvo. Buvo, kuriuos užmušė. Viskas atsitiktinumas. Aš manau, kad visas gyvenimas irgi atsitiktinumas. Nieko negalima nuspėti. Vienas eina ir meldžiasi, o kitas – nieko, ir nenuspėsi, kaip bus.*“ V12I
- „*Iš tikrųjų tai tiek daug atsitiktinimų, tiek daug buvo, kurie pabėgo, paskui slapstėsi, paskui juos sugavo, o kiti išgyveno. Čia laimės dalykas, atsitiktinumas. Mums pasisekė.*“ V7I
- „*Karo metu paskutinius metus mane globojo tokia moteris, labai religinga. Misio-nieriškai nusiteikusi. Ir ji skaitė, kad tai, kad mus pakrikštijo, buvo gerai. Gal tai ir turėjo įtakos mūsų išgelbėjimui. Nors iš mūsų 7 pakrikštytų 4 sušaudė labai greitai. Nepadėjo. Tai laimės dalykas.*“ V7I

3.1.5.3. Lemtis

Tyrimo dalyviai susimąstydavo, kodėl jiems teko išgyventi karą, ir, nerasdami jokio logiško ar racionalaus paaiškinimo, savo likimą priskirdavo aukštesnėms jėgoms.

- „*Karas užtikto daugelį. Daugelį. Tiesiog aš galvoju, kad pasaulis – kaip skruzdėlynas. Kažkas užaina su batu ant skruzdėlyno. Daugelį užmuša, o kai kurie lieka gyvi. Taip ir su žmonėmis.*“ V18I

- „Laimė, tokia laimė – ir viskas. Nieko čia negalima nei išgalvoti, nei sumanyti. Nieko. Čia jau ne jūs sprendžiat – kažkas kitas sprendžia.“ V12I

Išgyvenusieji teigė, kad jie išliko atsitiktinai. Nacistinės filosofijos požiūriu jų turėjo nebūti. Todėl jie jautėsi lyg gyventų metus, kurie jiems nepriklauso, jausdami didelę kaltę prieš tuos, kurie neišgyveno.

- „Aš galvoju, kad čia man dovanoti metai. Kad jau turėjau gulėt miręs.“ V18I

Tyrimo dalyviai jautė bejėgiškumą karo metu ir norėjo jį kaip nors pateisinti. Jie suvokė, kad bet kokia veikla, nukreipta į išgyvenimą – ir maldos, ir kova, ir slapstymasis – viskas labai sąlyginai priklausė nuo žmogaus. Buvo stipresnės išorinės jėgos, kurios valdė jų likimą.

3.1.6. Keitėsi mano savęs vertinimas

Holokausto suformuota aplinka – gyvenimas nuolatinėje įtampoje, baimė dėl savo ir artimųjų gyvybės, brangių žmonių netektys išprovokavo tyrimo dalyvių savęs vertinimo pokyčius.

3.1.6.1. Aš nesijaučiau žmogumi

Nacistinės politikos tikslas buvo sunaikinti žydų tautybės žmones apskritai, ir tai jie darė visais įmanomais būdais. R. J. Kleber ir D. Brom (1992) teigia, kad getuose, koncentracijos stovyklose, kalėjimuose kalinami žydų tautybės asmenys patyrė dehumanizaciją: pažeminimą, žodinį, seksualinį ir fizinį smurtą, atskyrimą nuo artimųjų, nuolatinę mirties grėsmę, siaubingas gyvenimo ir higienos sąlygas, badą ir absoliutų beviltiškumą (Luna, 2015). B. Bettelheim (1943) kalbėjo apie išgyvenusiųjų grįžimą į primityvius emocinius vystymosi etapus Holokausto traumos metu. Žmonės pradėjo jaustis „kitokiais žmonėmis“, kai kada net „ne žmonėmis“. „Vokiečiai norėjo mumyse užmušti žmogiškumą.“ M19L

Kalėdami getuose tyrimo dalyviai dažnai patirdavo pažeminimą. Vyrų, kurių „nauda“ Holokausto metu buvo matuojama gebėjimu atlikti darbą, buvo žeminami jo pagalba, sukeliant bejėgiškumo ir silpnumo jausmą.

V18I interviu kalba apie tai, kaip iš jo tyčiojosi sargybiniai, išvedę į darbus.

- „Mane su kitais žydais paskyrė dirbti. Dieną – dirbti, o naktį – nakvoti Sinagogoj. Mus kankino. Ir darbai, ir naktį. Naktį keldavo keletą sykių. Liepdavo apsirengt, pas-kui nusirengt. Neleisdavo išeiti savo reikalais. Šaudydavo į orą, gąsdindavo. Prižiūrė-tojai daugiausia buvo iš kaimų, ne iš Veisėjų. Taip, daleiskim, vedė rauti žolę iš kelio. Kelias buvo akmenimis išklotas, o ant akmenų dygo žolė. Tai tą žolę turėjom rauti. Tai jei tu nori atsiklaupiti ir rauti – ne, tu turi pasilenkęs rauti, kad sunkiau būtų. Jei tu suklupsi, tai tau duoda lazdy.“ V18I

Moterys dažnai buvo žeminamos pasitelkiant jų moteriškumą. Holokausto metu į moteris buvo žiūrima priešiška dėl dviejų priežasčių: jos – žydės ir žydų giminės pratęsėjos. Nacistinė politika siekė sunaikinti abu šiuos veiksnius, todėl darė viską, kad moterys nesi-jautų moterimis. M19L pasakoja apie gete patirtą pažeminimą.

- „Geto prižiūrėtojas (aut. past.) ateidavo į pirtį, žiūrėdavo, kaip žydų moterys mau-dosi, ir sakydavo: „Jos per storos, reikia sumažinti maisto davinį.“ Tai buvo kažkas baisaus.“ M19L

Holokausto metu ne tik suaugusieji, bet ir vaikai juto niekinantį požiūrį į save. V7I (būdamas 8 metų) prisimena situaciją, kai buvo įžeistas jo žmogiškasis orumas.

- „Mus, vaikus, irgi beveik išrengė, mane, brolių ir dar berniuką, pasidėjo pistoletą, sako: „Jei ką surasiu – vietoj sušaudysiu jus visus tris.“ Aš būčiau mažiausias. Ir batus mama nuėmė. Iškapstė, išžiūrino viską. Tai vat liko toks labai bjaurus prisiminimas iš to kratymo.“ V7I

Po geto patekę į koncentracijos stovyklas tyrimo dalyviai juto, kad iš jų galutinai atimamas jų tapatumas, jie nebuvo laikomi ir nesijautė žmonėmis. Buvo nužmoginami iki pat kūniško lygmens. Norėdami sunaikinti tapatumą naciai koncentracijos stovyklose išduodavo vienodą formą, visiems nuskusdavo plaukus. Žmonės tapdavo panašūs vieni į kitus. Iš jų atimdavo vardus ir duodavo numerius.

- „Man duoda švarką su kitu numeriu. Pas mus gi vardų nebuvo, tik numeriai.“ V19I

Gyvendami baisiomis buitinėmis sąlygomis, neturėdami jokio intymumo išgyvenusieji jautė po truputį prarandantys žmoniškumą. M11I pasakojo, kad kalėdama koncentracijos stovykloje nesijautė gyvu, mąstančiu žmogumi, jai buvo likęs tik fiziologinis gyvenimo patyrimas.

- „Mes buvom tokiam stovy, kad galvot iš viso nieko negalvojom. Jei vaikščiot negalėjai, tai tiesiog gulėjai, ir viskas. Nei valgyt davė, nei gerti. Tai tu žmogus, nes tik dar širdis plaka.“ M11I

Net ir po išlaisvinimo, kai buvo tikėtasi pasikeitusio visuomenės požiūrio ir pagalbos, M11I vėl susidūrė su giliu pažeminiu:

- „Aš buvau beveik kad nebe žmogus. Aš nieko negalvojau. Kur mane pasodindavo – ten aš sėdėdavau. Kai atvažiuom į Gardiną ir mus paguldė ant lentų, nedavė kaldros užsiklot, o buvo dar šalta, galvojom, ar mes davažiuosim iki namų, ar ne. Tik apie tai galvojom. Mus ten laikė visą savaitę, ir ant lentų gulėjom, nei valgyt nedavė, nieko. Kaip gyvulius laikė. Tik galvojom, Kad greičiau šitas pragaras baigtųsi. O kai davažiavom iki Vilniaus ir mus išmetė iš traukinio, kad buvom utėlėti (verkia), tai vėl sėdėjom ant grindų stoty ir galvojom, ar mus suleis į kitą vagoną, ar mes davažiuosim iki namų. Tik apie tai galvojom. Atvažiuot ir kur nors atsigult ir pagulėt, kad nieks nejudintų. Užtat, kad mes buvom tokie alkani, tokie išvarę, kad negalėjom nei eit, nei galvot.“ M11I

Nacisinė politika iš dalies pasiekė savo tikslą sunaikinti žydų tautybės žmones: nors ir nesunaikinusi iki galo, bet paversdama visaverčius žmones, iki Holokausto turėjusius savo vertybes, tikslus, poreikius, norus, nužmogintomis būtybėmis, kurios jautė tik fiziologinį gyvavimą.

3.1.6.2. Aš išlikau žmogumi

Tyrimo dalyviai akcentavo poreikį išlikti žmogumi. Jie stengėsi nepasiduoti žeminimui ir nužmoginimui, visais būdais norėjo išlaikyti savigarbą tomis baisiomis gyvenimo sąlygomis, kai, atrodytų, nebelieka vietos dvasiniams poreikiams. Nepaisant siaubingų gyvenimo sąlygų ir nuolatinės baimės dėl savo gyvybės, getuose buvo steigiami teatrai, orkestrai, chorai, muzikos mokyklos. Taip pat veikė bibliotekos, skaityklos. Vilniaus gete buvo įkalinta

keliolika tūkstančių vaikų, todėl mokytojai iš karto ėmėsi iniciatyvos steigti mokyklas ir rūpintis vaikų švietimu bei užimtumu, nors iš pradžių mokyklos dėl intensyvių žydų masinio naikinimo akcijų veikė nereguliariai. Didžiajame gete buvo įsteigtos kelios mokyklos: pradinė, vidurinė su dėstoma jidiš kalba, gimnazija. Taip pat veikė dvi religinės mokyklos ir dvi ješivos⁹. Visos jos buvo toliau nuo geto vartų, taip bandant apsaugoti vaikus nuo netikėtų nacių ir vietinės policijos reidų bei atrankų žudynėms Paneriuose. Nepaisant to, iš pradžių tėvai vengė registruoti vaikus į mokyklas, nes bijojo, kad, turint mokinių sąrašus, naciams bus lengviau atrinkti vaikus sušaudyti. 1943 m. geto mokyklos tebeveikė, bet jau buvo pustuštės...

- „Yra puikus Suckeverio elėraštis „Mokytoja Mira“. Ten rašoma, kad kai mokytoja Mira atėjo į getą, turėjo 140 mokinių. O tokia mokytoja iš tikrųjų buvo. Galiausiai liko 7 mokiniai. Ji atsisakė eit su partizanais.“ M19L
- „Buvo choras, hebrajų ir jidiš kalba. Buvo vaikų grupės. Organizavo benamius vaikus, iš kurių galima buvo sulaukti nemalonumų. Juos organizavo į darbo grupę, jie išnešdavo šiukšles, tikrindavo, ar išplautos grindys. Ir buvo klubas, kur vaikai mokėsi matematikos, fizikos, chemijos. Gete skaitė paskaitas.“ M19L

Kadangi geto gimnazijos mokytojai buvo pagyvenę, jie negalėjo išeiti už geto vartų dirbti ir susirasti maisto, todėl badavo. Mokiniai nutarė jiems padėti. Tarp jų buvo ir M19L. Vaikai, patys būdami alkani, susitarę surinko maisto, kiek kas galėjo, ir perdavė mokytojams. Vėliau apie vieną išgyvenusią mokytoją pasakojo:

- „Pačiu baisiausiu laiku, kai ji buvo koncentracijos stovykloje, Štuthofe, pačiu baisiausiu laiku ji prisiminė, kad mokiniai apie ją pagalvojo.“ M19L

Mokinių elgesys paliko gilų pėdsaką mokytojos atmintyje – tai buvo šviesus atsiminimas, padėjęs išlikti. Nepaisant nežmoniškų sąlygų, visgi triumfavo žmogiškas taurumas.

Tvirta M19L moralė gelbėjo ją kritiškais gyvenimo momentais ir padėjo išsaugoti savigarbą.

- „Mūsų nelaikė žmonėmis, bet mumyse užmušti žmogų nesugebėjo.“ M19L
- Išgyvenusieji gete stengėsi palaikyti savo vertybes.
- „Mama visuomet reikalavo, kad būčiau nusiprausęs, kad būčiau neapsileidęs. Vienu žodžiu – kad nepamesčiau žmogaus veido.“ V71

Nors uždarytas Gardino gete V18I pats buvo baisyje padėtyje, jis jautė gailestį kitiems. Jis dalinosi sunkiai uždirbta duona, kurios ir patiems neužteko, su rusų belaisviais, kurie buvo leisgyviai iš bado.

- „Oi, kokie vargšai jie buvo. Tie belaisviai. Aš jiems atiduodavau duoną, jie vos paeidavo. Kiekvieną dieną vežimais išveždavo krūvas lavonų.“ V18I

Kūno alkis nenugalėjo žmogiškumo ir moralės. Tai leido išsaugoti savigarbą. Kai, atrodytų, žmogus turi rūpintis savo išlikimu, išryškėja stipri empatija, įsijautimas į kito žmogaus kančią. Galbūt tam darė įtaką savęs sutapatinimas su kitų kančia.

Išgyvenusiųjų aktyvūs veiksmai, gebėjimas nepasiduoti, priimti atsakingus ir savarankiškus sprendimus taip pat padėjo išsaugoti savigarbą. M19L partizaninė veikla buvo nukreipta į kovą, kerštą. Būdama partizanė M19L jautėsi laisvu žmogumi, kuris gali veikti ir yra gerbiamas už savo veiksmus.

9 Ješiva – judaizmo dvasinė seminarija.

- „Jis (partizanų būrio vadas, – aut. past.) buvo priverstas manim patikėti. Ir aš juos (partizanus, – aut. past.) išvedžiau (iš miško, kur jie buvo pasiklydę, – aut. past.). Ir įsivaizduokit, po geto, po to, ką aš išgyvenau, surinko du būrius ir padėjo man (už tai, kad išvedė iš miško, – aut. past.).“ M19L

Tai žmogiškumo triumfas, kai po ilgų kančių ir pažeminimų žmogus pasijunta visavertis, laisvas. Holokausto metu naciams iš dalies pavyko pažeminti išgyvenusiujų žmogiškąjį orumą. Jie buvo naikinami ne tik fiziškai, bet ir morališkai, todėl jų pastangos išlaikyti orumą buvo kovos prieš nacius būdas. Kai aplinka buvo žeminanti, jiems buvo svarbu išlaikyti vidinę pagarbą sau.

3.1.7. Apibendrinimas

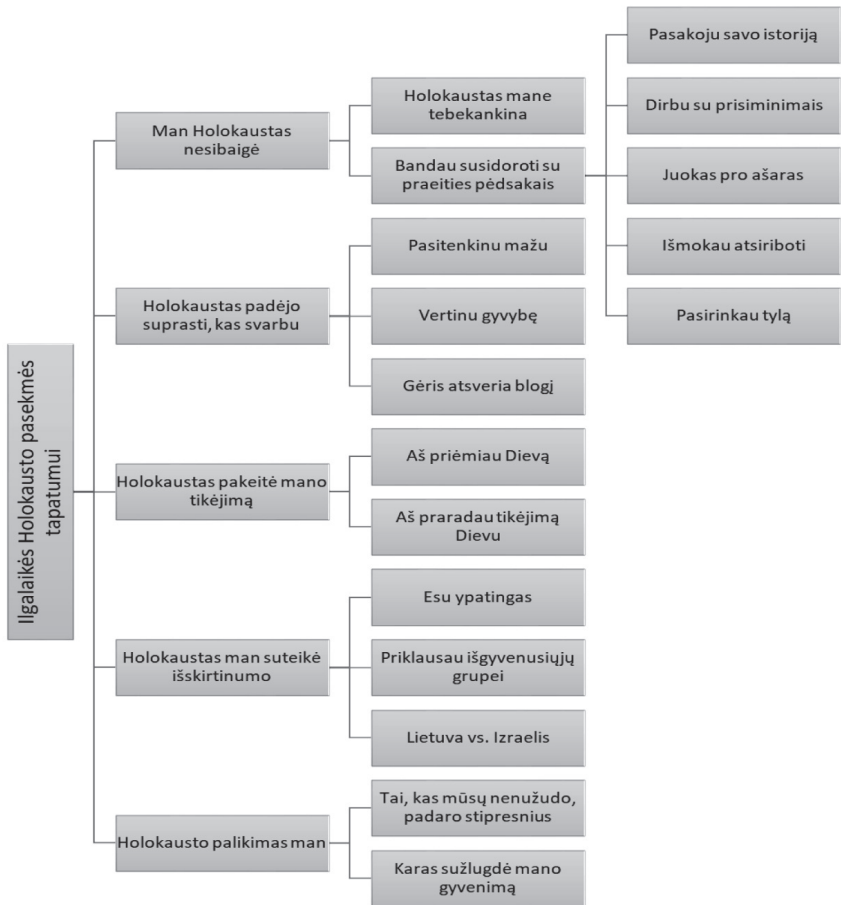
Apibendrinant skyrelį apie tapatumo pokyčius karo metu, galima teigti, kad Holokaustas, kaip išorinis kontekstas, darė įtaką žmonių asmeniniam ir socialiniam tapatumui. Prasidėjus karui ir pakitus politinei ir socialinei situacijai Lietuvoje, tyrimo dalyviai privalėjo iš naujo įvertinti savo priisiimamus vaidmenis ir santykius su aplinkiniais. Iš laisvų piliečių jie staiga tapo persekiojamais teisiais žmonėmis. Jų, kaip lygiateisių valstybės gyventojų, tapatumas buvo pažeistas. Žmonės, su kuriais iki karo buvo palaikomi pozityvūs ryšiai, staiga tapo pavojingi. Nesaugūs santykiai formavo nepasitikimą žmonėmis, nors kartu aplinkybės vertė palaikyti santykius su aplinkiniais vardan išgyvenimo. Pakitusi situacija privertė priimti naujus vaidmenis šeimoje. Praradę šeimos narius tyrimo dalyviai prarado ir savo kaip tam tikrą poziciją užimančių narių tapatumą. Pakitusi situacija vertė informantus keisti savo savybes, gebėjimus pagal atitinkamai priisiimtus vaidmenis. Be to, dėl grėsmės išnykti šeimyniškumas įgavo didelę reikšmę. Holokausto metu buvimas šeimos nariu buvo iškeliamas į pirmąją vietą, aukščiau asmeninių interesų.

Nacistinė ideologija darė įtaką tyrimo dalyvių tautinio tapatumo pokyčiams. Tyrimo dalyviai privalėjo iš naujo įvertinti priklausomumą žydų tautai, nes tai tapo skiriamuoju bruožu, primestu iš šalies, nulemiančiu jų likimą. Ir tie, kurie iki karo save laikė žydais, ir tie, kurie buvo asimiliuoti ir jautėsi esantys lygiateisiai gyventojai, prasidėjus Holokaustui tapo nepageidautinai antrarūšiais žmonėmis ir jų tautinis tapatumas kito – jiems neliko nieko kita, tik priimti savo žydiškumą.

Holokaustas privertė tyrimo dalyvius iš naujo įvertinti savo tikslus, o aplinka – iškelti sau naują pagrindinį gyvenimo tikslą – išgyventi ir apsaugoti artimuosius. Siekdami tikslo tiriamieji buvo priversti įvertinti savo galias ir gebėjimus. Nenorėdami pasiduoti esančiai situacijai, jie rado jėgų kovoti, kontroliuoti savo fizinius ir psichologinius poreikius, kad išliktų. Savo galių atradimas formavo savęs vertinimo pokyčius. Savigarba, žmogiškumo išsaugojimas nežmoniškomis sąlygomis suteikė tyrimo dalyviams pasitikėjimo savimi ir stiprybės išgyventi. Kai kurie išgyvenusieji patekdavo į aplinkybes, kurių negalėjo kontroliuoti, kur jautėsi pažeminti iki fiziologinio lygmens, todėl tiesiog atsiduodavo likimui. Likimas, lemtis, aplinkybės Holokausto metu atliko svarbų vaidmenį. Viena vertus, jos galėjo lengvai sužlugdyti visas asmenines pastangas, primindamos apie situacijos nepavaldumą žmonėms. Antra vertus, aukštesnės jėgos buvimas padėjo žmonėms įprasminti jų kančias, kai jokios kitos prasmės jie surasti negalėjo.

3.2. Ilgalaikės Holokausto pasekmės tapatumui

Temoms ir potemėms atvaizduoti sudarytas teminis žemėlapis (2 pav.), kurio pagrindu pristatyti tyrimo apie ilgalaikės Holokausto pasekmes tapatumui po karo duomenys.

2 pav. Ilgalaikių Holokausto pasekmių tapatumui vizualizacija

Holokausto sukelta trauma karo metu pakeitė žmonių tapatumą – kova už išlikimą priverė koreguoti tikslus, priimti naujus vaidmenis, atskleisti savo gebėjimus ir galias, suabejoti nusistovėjusiomis vertybėmis. Nors Holokaustas visiems sukėlė skirtingų tapatumo pokyčių, visi išlikę gyvi priskiria save „išgyvenusiųjų“ grupei. Ir su tuo „išgyvenusiųjų“ tapatumu jie gyvena visą gyvenimą. Šiandien tebėra galimybė ne tik atskleisti tapatumo pokyčius Holokausto metu, bet ir atsekti ilgalaikės Holokausto pasekmes tapatumui, praėjus gana ilgam žmogaus gyvenimo atkarpos laikotarpiui.

3.2.1. Man Holokaustas nesibaigė

Nors po Holokausto praėjo daugiau nei 70 metų ir visi tyrimo dalyviai sėkmingai sugebėjo prisitaikyti ir realizuoti save šiandieniniame gyvenime, tyrimas atskleidė, kad juos iki šiol persekioja psichologinės traumos pasekmės, kurios veikia tapatumą, apsunkina traumos integravimą į gyvenimo istoriją ir išgyvenimų įprasminimą.

3.2.1.1. Holokaustas mane tebekankina

Tyrimo dalyviai, pasakodami savo Holokausto istorijas, atskleidžia juos persekiojančius traumos padarinius. Jie iki šiol sapnuoja košmarus.

- „Sapnuoju. Aš rėkdavau: „Mama, atidaryk duris, tėvas atėjo.“ Jokio tėvo nebuvo, jokių durų nebuvo. Ir aš ištaisai rėkdavau naktį: „Mama, atidaryk duris, tėvas atėjo, o tu neįleidi.“ Ir visą laiką šitaip. Ir man po šiai dienai košmarai sapnuojasi. Aš viską prisimenu, kiekvieną momentą.“ M11I
- „(Holokausto įvykiai, – aut. past.) sapnuojasi naktimis iki šiol. Sūnus pažadina mane, pradedu rėkti.“ V10L

Juos persekioja pasikartojantys, įklyrūs, jaudinantys įvykio prisiminimai.

- „Naktį viską atsimenu. Naktį miegi ar nemiegi – visi matosi kaip gyvi. Vat dabar su jumis kalbu – visi matosi kaip gyvi.“ V19I
- „Tai, kad praradau šeimą, iki pat šiol man skauda labai, prisimeni visą laiką, visus, kas buvo.“ V10L
- „Aš visą laiką prisimenu karą, visą laiką. Kiekvieną sekundę, viską prisiminu. Užtat, kad mano galva dar dirba, aš viską prisimenu.“ M11I

Senėjimo aplinka tyrimo dalyviams primena Holokaustą, nes senatvėje patirtos artimųjų netektys sugrąžina į emocinę būklę, kai taip pat netenkama mylimų žmonių. Vieniškumo jausmas senatvėje primena vieniškumo jausmą, patirtą karo metu. Tyrimo dalyviai patys lygina pojūčius senatvėje su pojūčiais Holokausto metu.

- „(Holokausto metu, – aut. past.) nebėra draugų, nebėra kaimynų. Tuščia. Kaip dabar. Senatvėj. Tu prieini prie senatvės – tuštėja pasaulis.“ V18I

M10L pasakojimas persmelktas slogios nuotaikos, anhedonijos, menkavertiškumo idėjų, bejėgiškumo. Ypač daug ji pasakojo apie savo vienišumą. Viso interviu metu M10L verkė.

- „Aš gyvenu viena tarp keturių sienų.“ M10L

Tyrimo dalyviai patiria stiprų psichologinį distresą susidūrę su įvykiais, kurie simboli-zuoja ar primena trauminį įvykį.

- „Labai sunku pasakoti. Dabar, kai buvo apdovanojimai iš Jad Vašemo, ir ministrai buvo, ir man reikėjo pasakoti – tai man labai sunku buvo, net ašaros bėgo.“ V10L

Išgyvenusieji jaučia, kad su amžiumi jų jautrumas Holokausto išgyvenimams didėja ir visos tuometės situacijos tragiškumo suvokimas gilėja.

- „Kuo daraisi vyresnis, tai tuo stipriau pergyveni tuos įvykius, kurie ten buvo, ir galvoji, kad ten tu buvai ant ribos – gyvas ar miręs.“ V7I
- „Aš dabar negaliu įsivaizduot, kaip išgyvenom, iš kur tiek sveikatos buvo, kad galėjom išgyvent. Mes gi visą žiemą lauke buvom, be batų, be kojinių, be kelnų. Tikrai paltas. Čia gi baisus dalykas, kaip mes išgyvenom. Todėl dabar visos ligos lenda.“ M11I

Nors, kaip minėta, visi tiriamieji, atrodytų, sėkmingai prisitaikė gyvenime, visi turėjo darbus, sukūrė šeimas, turi vaikų, juos iki šiol persekioja potrauminė simptomatika – pasikartojantys, įkyrūs, jaudinantys įvykio prisiminimai, miego sutrikimai ir naktiniai košmarai, anhedonija, vienvė, stiprus psichologinis distresas susidūręs su įvykiais, kurie primena Holokaustą.

3.2.1.2. Bandau susidoroti su patirties pėdsakais

Nors pasiekus brandų amžių anksčiau naudoti gynybos mechanizmai nebėra tokie veiksmingi, visgi išgyvenusieji stengiasi susidoroti su Holokausto traumos pasekmėmis tokiomis būdais, kokiais išgali. Pagrindinis jų susidorojimo su trauma būdas – savo trauminės patirties įprasminimas. Tai jie daro per savo Holokausto istorijos pasakojimą. Pasakodami gyvenimo istorijas tyrimo dalyviai įprasmina savo patirtį – stengiasi išlaikyti ryšio su praeitimi jausmą, kuris suteikia jų gyvenimui tęstinumo pojūtį. Taip pat per pasakojimą integruoja trauminį įvykį į gyvenimą, kad jis taptų neatsiejama jo dalimi.

3.2.1.2.1. Pasakoju savo istoriją

Tyrimo dalyviai, siekdami įprasminti Holokausto patyrimą, pasakoja išgyvenimus vaikams ir anūkams. Perduodami istoriją kitoms kartoms jie, viena vertus, nori atskleisti vaikams išnykusios šeimos istoriją, kad šie neprarastų ryšio su praeitimi. Antra vertus, tikisi perduoti pamoką ateinančiai kartai ir išpėti apie žmonijos žiaurumą ir daromas klaidas.

- „*Mano vaikai žinojo istoriją, mano anūkai žino, aš su jais į Panerius¹⁰ važiauvau. Mano proanūkiai, kuriems trylika, keturiolika metų, aš su jais buvau muziejuje, vaikščiojome gete, ir su jais buvau Paneriuose.*“ M19L
- „*Pereitais metais vežiau savo anūkus į Lietuvą. Nuvežiau juos į tas vietas, kad jie žinotų. Aš visus anūkus atvežiau, ir brolio vaikus, kurie gimė Izraely, visus vežioju po Lietuvą, po tas vietas, kur aš buvau.*“ V7I
- „*Aš kalbėjau savo šeimai. Kai apsisėdžiau, savo vaikams aš pasakojau visą laiką.*“ V18I
- „*Proanūkiui aš šnekėjau ir labai jis norėjo: „Babyte, papasakok, kaip tu buvai stovykloje.“ Ir jis visą laiką klausinėjo. Iš visos šeimos jis daugiausia domisi. Visą laiką manęs klausė. Nu, o mano vyras parašė prisiminimų knygutę. Mano duktė viską žino. Aš jai ne vieną kartą pasakojau.*“ M11I

Kai tyrimo dalyviai jaučia visuomenės susidomėjimą jų Holokausto istorija, jiems tai suteikia jėgų ir padeda įprasminti savo patirtį bei gyti po traumas. Todėl išgyvenusieji pasakoja savo istoriją plačiajai visuomenei, kuri pasiruošusi tą istoriją išgirsti.

- „*Daug kam pasakojau, net septyniom kalbom yra apie mane parašyta. Ir švedų, ir anglų, ir vokiečių.*“ V10L
- „*Aš parašiau tris knygas. Aš pasakoju.*“ V12I

10 Paneriuose, Vilniaus priemiestyje, 16 kilometrų nuo miesto centro, Antrojo pasaulinio karo metais nužudyta (įvairiais duomenimis) nuo 60 000 iki 100 000 žydų ir kitų tautybių žmonių.

Tyrimo dalyviai savo pasakojime mato ir švietėjišką prasmę – nori, kad jaunoji karta žinotų, kas nutiko, kad mokytųsi iš istorijos klaidų.

- „Tyreja: Kai atvykote į Izraelį, jūs pasakodavote savo istoriją?
V18I: Mokykloje pasakodavau. Mokiniai laukdavo, ir būdavo labai tylu. Šiaip jie to-
kie pramušgalviai, bet klausydavosi labai įdėmiai.“ V18I

M19L mato savo misiją Holokausto istorijos perdavime jaunesnėms kartoms.

- „Man 93 metai – jei manęs prašo, aš einu į Panerius, aš einu į getą ir pasakoju. Ir vokiečiams. Aš daug kartų buvau Vokietijoje, pasakojau mokiniams.“ M19L

Istorijos perdavimas suvokiamas kaip įsipareigojimas prieš tuos, kuriems likimas nebu-
vo toks gailestingas, ir kurie išgyveno.

- „Ir kai manęs klausia, aš sakau, kad tai – mano atsakomybė prieš tuos, kurie guli ir kurie negali papasakoti. Nei atsikelt, nei papasakot. Kol mane kojos laiko, kol aš galiu pasakoti – aš pasakosiu.“ M19L

Pasakodami savo Holokausto istorijas tyrimo dalyviai siekia įprasminti žuvusiųjų atmi-
nimą, savo išgyvenimus, perduoti žinią kitoms kartoms.

3.2.1.2.2. Dirbu su prisiminimais

Pats istorijos pasakojimas, kad ir koks gynybiškas būtų, jau yra efektyvus susidorojimo su trauma būdas. Nors pasakodami istorijas tyrimo dalyviai remiasi prisiminimais, kurie iš esmės yra traumuojantys, jie turi ir teigiamą funkciją – padeda išlaikyti savo tapatumą pokyčių ir nuosmukių metu, tarnauti kaip paguodos šaltinis, išspręsti ankstesnius konflik-
tus ir suteikti prasmę buvusiems įvykiams (Lieberman ir Robin, 1983). Prisiminimai pa-
tenkina darnumo, įprasminimo, savigarbos poreikį, reikalingą išsivaduoti iš psichologinio
skausmo (Donge, 1995). Atsparumo traumoms teorija teigia, kad išgyvenusieji Holokaustą
gyvena prisiminimais, nes jie leidžia jiems suteikti prasmę praeičiai ir įveikti ją dabartyje
(Grotbergas, 1995; Amerikos psichologų asociacija, 2004).

V18I prisimindamas aktyviai dirba su informacija, stengiasi rasti Holokausto įvykių
paaiškinimą, analizuoja savo elgesį, elgesį tų, kurie žudė ir kurie padėjo. Iš laiko perspekty-
vos jis viską suvokia aiškiau, mato bendrą situaciją, jos pradžią ir pabaigą, ir tai padeda jam
vertinti savo asmeninį patyrimą bendrame kontekste.

- „V18I: Dažnai prisimenu. Ir tuos, kurie mums padėjo, ir tuos, kurie žudė. Tik tuos,
kurie padėjo, aš žinau, o kas nužudė, aš nežinau, aš jų nemačiau.
- Tyreja: Jūs norėtumėte žinoti?

V18I: Žinoma, kad norėčiau žinoti.

Tyreja: Kodėl?

V18I: Gal norėčiau pakalbėti su jais. Daleiskim, Kauno garaže, kur žudė žydus. Mano
vienas pažįstamas – aš sužinojau, kad jis prie to prisidėjo. Tai aš norėjau nuvažiuot pas jį
pakalbėt. Norėčiau pakalbėti, norėčiau, kad man pasakytų teisybę, kas buvo.“ V18I

M19L ir M11I atgaivina prisiminimus skaitydamos knygas apie Holokaustą, jos dirba
su informacija, ieško atsakymų, kurie padėtų užpildyti jų Holokausto istorijos prisiminimų
spragas, norėdamos susikurti bendrą istorinį vaizdą.

- „Mane visada stebino, kad tėvo nepervežė į kitą stovyklą. Aš radau vienoj knygoj, kad penkiolika žmonių specialistų laikė Kloga¹¹ ir jiems atveždavo darbą.“ M19L
- „Aš perskaičiau Vilniaus geto sąrašuose, kiek žmonių gyveno tame bute.“ M19L
- „Ir dabar aš gavau knygą skaityt, ją parašė žmogus, kuris buvo su mumis Šiaulių gete. Ir aš vėl skaitau ir praeinu visą šitą gyvenimą.“ M11I

Holokausto prisiminimai turi dar vieną svarbią funkciją – išlaikyti prarastų žmonių atminimą. Gyvas atminties išsaugojimas – taip pat trauminės patirties įprasminimo strategija. M11I norėjo išsaugoti savo mirusios sesers atminimą, todėl jos vardu pavadino savo dukrą.

- „Ir kai ant mano akių mano sesuo mirė – aš prisimenu. Ir užtat aš daviau savo dukrai jos vardą.“ M11I

Darbas su prisiminimais padeda sušvelninti žlugdančias traumas pasekmes ir suteikti įvykiams prasmę.

3.2.1.2.3. Juokas pro ašaras

Tyrimo dalyviams pasakojant savo istorijas, ypač skausmingais momentais išryškėdavo neadekvačios tuo momentu jų emocijos. Apie artimųjų netektis jie pasakodavo su šypsena, taip stengdamiesi atsiriboti nuo skausmingų prisiminimų.

„Tyrėja: Kodėl mama kartu su jumis neišėjo iš geto?

- V11L: Seliavi (juokiasi). Ji sakė – aš vėliau ateisiu. Nu ir ji ėjo – ir nedaėjo.“ V11L

Ir apie savo gyvenimą ant mirties slenksčio pasakojo su šypsena.

- (M19I karo metu slėpėsi miške, – aut. past.) „Aš pusantrų metų nesiprausiau. Buvau toks nešvarus, kad ir utėlės negalėjo gyvent (juokiasi).“ M19I
- „Tyrėja: Iš kur per karą sėmėtės stiprybės?
V12I: Tai o ką – numirti geriau? Jei sirgai ar nedirbai, ar buvai sumuštas vokiečių – viskas (juokiasi).“ V11L

Tokia iškreipta tyrimo dalyvių reakcija padeda jiems atsiriboti nuo traumuojančios patirties. Jų reakcijos parodė, kad, nepaisant to, jog po karo praėjo tiek daug metų, prisiminimai apie artimųjų netektis ir savo paties balansavimą ant ribos tarp gyvenimo ir mirties liko tokie pat gyvi ir skausmingi.

3.2.1.2.4. Išmokau atsiriboti

Tyrimo dalyvių patyrimas toks traumuojantis, kad ir praėjus daugeliui metų po karo, jie nesugeba iki galo įtraukti to patyrimo į savo tapatumą, įvairiais būdais stengiasi išlaikyti distanciją ir atsiriboti nuo jo. Vieni tai daro sąmoningai, kiti – ne.

M19L, pasakodama savo karo istoriją, daug dėmesio skiria istorinėms detalėms. Jos pasakojime išryškėja racionalizacija kaip gynybos strategija. Ji viską smulkiai nupasakoja vardydama namų numerius, žmonių vardus ir pavardes, papildydama savo pasakojimą is-

11 Kloga – priverstinio darbo stovykla, Vaivaros koncentracijos stovykla. Įkurta 1943 metų rugsėjo mėnesį Estijoje, šalia Klogos kaimelio. Joje Antrojo pasaulinio karo metais laikyta iki 2 500 žydų tautybės asmenų, daugiausia iš Lietuvos.

toriniais faktais. M19L pasakoja ne tik apie save, savo patyrimą, bet ir prisimena ikikarinį gyvenimą – kaip žmonės gyveno, kuo užsiėmė. Ji pateikia plačią istorinę apžvalgą apie Holokausto pradžią Lietuvoje ir konkrečiai – Vilniuje.

- „Vokiečiai galvojo, kad gerai būtų padaryti getą. Pirmas variantas buvo padaryti getą Pavilnyje. Bet ten juk gyveno lenkai. Netgi vienuolynas ten buvo, prie Botanikos sodo. Vadinasi, reikėjo visus iškeldinti. Todėl nusprendė padaryti miesto centre, ten, kur viduramžiais gyveno žydai. Bet ten juk gyveno daug žmonių. O tenai reikėjo suvaryti visus žmones iš miesto. O tuo metu Vilniuje iki karo buvo 60 000 žydų, o kai prasidėjo karas, 1939 m. labai daug žydų iš Lenkijos atvažiavo. Aišku, jie gyveno ir Kaune, ir Baltarusijoje, bet Vilniuje jiems buvo lengviau, nes nebuvo kalbos barjero. Vilniuje susikalbėti lenkiškai nebuvo problemų. Kai prasidėjo karas, Vilniuje buvo apie 70 000 žydų. Daliai jų Japonijos konsulo Sugiharos dėka pavyko išvykti. Bet išvykti pavyko ne vilniečiams, tai buvo tie žydai, kurie atvyko iš Lenkijos.“ M19L

M19L savo skaudžius prisiminimus slepia už istorinių faktų. Pasakodama ji atsiriboja nuo asmeninės patirties ir pasakoja istoriją lyg iš šalies.

V12I suvokia, kokią didelę įtaką gyvenimui padarė patirti įvykiai. Jis mato dvi galimybes – arba leisti traumuojančius išgyvenimus užvaldyti jį, arba pamiršti juos ir gyventi toliau.

- „Aš taip sakau – kas pergyveno tokius įvykius, arba jįsai sunaikintas kaip asmuo, arba kaip nuo žąsies vanduo. Buvom, pergyvenom ir užmiršom. Negalima visą laiką atsiminti. Psichologija tokia. Žmogus stengiasi neatsiminti. Pavyzdžiui, eina 100 karvių į ataką – 70 užmuštų, o 30 grįžta kaip niekur nieko. Taip pat ir mes. Buvom, pergyvenom ir užmiršom. Žmogus stengiasi neatsiminti. Jeigu žmonai su vyru buvo negerai – tai išsiskyrė. Ir ką – jie iki gyvenimo galo atsimins, kas buvo negerai? Ne, nieks nieko neatsimena. Nėra ko.“ V12I

Stengdamasis užblokuoti praeitį V12I pasirenka gyventi toliau, rinkdamasis ateitį.

M17I trauminę patirtis buvo tokia skaudi, kad ilgą laiką liko užblokuota jos atmintyje. Ji nesąmoningai atsiriboja nuo praeities, kuri ją kankino.

- „Nežinau, kokių būdu man pasisekė išbraukti viską iš atminties. Vieną dieną pas mane namo atėjo Baublys.¹² Mano sūnus tada sirgo plaučių uždegimu, 1948 metais. Man į galvą neatėjo, kad buvom susiję su juo, kai aš išnešiau jam mergytę iš geto. Visiškai nesusiejau, kad tai buvo Baublys, visiškai viską ištryniau iš atminties.“ M17I

V10L1 Holokausto padarytą traumą išstumia iš savo gyvenimo. Jis vengia kalbėti apie karą. Interviu metu užsiminus apie skaudžius prisiminimus, jo akyse pasirodo ašaros. V10L1 savo sąmoningą atsiribojimą nuo trauminio Holokausto patyrimo vadina „Brechto distancijos efektu“.¹³

- „Po karo išmokau naudotis B. Brechto distancijos efektu, susvetimėjimo efektu. Išmokau atsiriboti.“ V10L1

Visi išgyvenusieji Holokaustą vienaip ar kitaip stengiasi atsiriboti nuo trauminio patyrimo. Vieni jį visai užblokavo, kiti perkėlė į racionalų būvį, kuriame permąstydami savo is-

12 Petras Baublys (1914.05.23–1973.12.16.) – Lietuvos gydytojas pediatras. 1942–1944 m. dirbdamas Kauno kūdikių namų direktoriumi gelbėjo nacių persekiojamų šeimų vaikus. M17I Holokausto metu padėjo išnešti žydų vaiką iš Kauno geto ir perduoti B. Baubliui.

13 B. Brechto aktorius vaidybos technikoje įsitvirtinusi atsiribojimo efekto samprata.

toriją faktų lygmenyje sugebėjo atsiriboti nuo emocijų. Vieniems sekėsi geriau, jie sugebėjo sėkmingiau integruotis į naują pokario gyvenimą, kitiems Holokaustas padarė negrįžtamų pokyčių gyvenime, po kurių nesugebėjo atsitiesti.

3.2.1.2.5. Pasirinkau tylą

Pasibaigus Holokaustui, daug žmonių nepasakojo savo karo istorijos artimiesiems, norėdami apsaugoti ir save, ir brangius žmones. Iki šiol V11L niekam nepasakojo apie savo Holokausto patirtį.

- „V11L: Aš nepasakoju apie tai, kad ten buvo gyventi nelabai malonu. Nemalonu, apie šitą nenoriu pasakoti.

Tyrėja: Ar jūs pasakojote savo išgyvenimo istoriją vaikams, anūkams?

V11L: Ne, nesinorėjo jiems gadinti gyvenimo.“ V11L

Tarp tyrimo dalyvių buvo tokių, kurie istoriją laikė užgniaužę dešimtmečius ir jiems buvo reikalingas postūmis atsiverti.

- „Aš niekam nepasakojau apie karą, mano sūnus nieko nežinojo. Tik kai anūkė paprašė papasakot, pradėjau pasakoti savo istoriją. Iki tol niekam nieko nesakiau.“ M17I

Pasakodami Holokausto istorijas tyrimo dalyviai įvairiais būdais bando apsaugoti nuo ilgalaikių traumos pasekmių. Jie slepiasi nuo gyvų ir skaudžių emocijų po istoriniais faktais. Vieni sąmoningai, kiti ne pamiršta ypač traumuojančius įvykius. Visgi didelė dalis tyrimo dalyvių pasirenka papasakoti savo istoriją.

Tyrimo dalyviai pasakoja savo istorijas artimiesiems šeimos nariams, tikėdamiesi įprasinti išgyvenimus ir perduoti kitoms kartoms informaciją apie jų šeimą – žuvusius gimines, kad vaikai nejaustų atotrūkio nuo savo šaknų. Pasakodami istorijas, rašydami knygas plačiau visuomenei išgyvenusieji nori perduoti žinią apie baisius išgyvenimus pasauliui, tikėdamiesi, kad žmonės išmoks savo pamoką ir Holokaustas ateityje nepasikartos. Be to, išgyvenusieji jaučiasi įpareigoti papasakoti karo istoriją žuvusių žmonių, kurie papasakoti negali.

3.2.2. Holokaustas padėjo suprasti, kas svarbu

Karas privertė suvokti vertybių laikinumą. Visiems tyrimo dalyviams teko iš naujo peržiūrėti vertybių sistemą ir tai, kas anksčiau buvo reikšminga, po karo tapo nesvarbu. Ir atvirkščiai – tuos dalykus, kuriuos iki karo suvokė kaip savaime suprantamus, karas pavertė vertingais ir išskirtiniais.

V10L1 pasakoja, kad Holokaustas – kaip spaudas, uždėtas žmogui ir pakeitęs visą jo pasaulėžiūrą. Išgyvenus Holokaustą, viskas tampa mažiau svarbu, nublanksta prieš esmines žmogiškąsias vertybes.

- „Aš stoviu eilėj. Toks žmogus, kaip aš, buvęs Holokauste, niekad stovėdamas eilėj nesiplėšys, nejudės. Žmogus stovės ramiai, todėl, kad jis stovėjo prie geto vartų, jis matė, kaip vaikus atima iš motinų, kaip už kojų meta į sunkvežimį, o kai kuriems net ir galvas perskeldavo. Aš visa tai mačiau. Tai tada kitaip elgiamasi.“ V10L1

3.2.2.1. Pasitenkinu mažu

Vertindami savo gyvenimą tyrimo dalyviai pažymi, kad materialinės vertybės, buvusios vertingos iki karo, po jo visiškai prarado vertę. Iki karo tyrimo dalyvių buitį buvo aprūpinę. Jie turėjo namus, tėvai – darbus. Holokaustas visiškai pakeitė išgyvenusiųjų ekonominę lygį. Karo metu jie prarado viską, o ir jam pasibaigus prireikė ne vienerių metų norint atstatyti ar bent jau iš dalies pasiekti iki karo buvusį ekonominę lygį. Holokaustas parodė, kad didžiausia vertybė yra žmogaus gyvybė, o materialinis turtas gali būti vertingas tik kaip priemonė gyvybei išgelbėti. Todėl tyrimo dalyviai dabar kalba apie buitį nuvertinimą ir dvasingumo svarbą.

- „Supratau, kad nereikia norėti labai daug, reikia džiaugtis tuo, ką tu turi, būt patenkintam gyvenimu.“ M11I
 - „Jis (karas – aut. past.) paveikė mane, mano gyvenimą. Aš žiūriu į gyvenimą šiek tiek kitaip. Aš pasitenkinu tuo, ką turiu. Man turto nereikia. Todėl, kad aš prisimenu, kai gulėjau duobėj, galvojau, kad jeigu turėsiu stogą ant galvos – tai jau bus gerai.“ V18I
- Holokaustas suformavo ypač pagarbų požiūrį į maistą.
- „Tarp kitko, jei kas išmeta maistą ar duoną, aš negaliu šito matyti, pasiruošus užmušti.“ M19L
 - „Ką aš pastebėjau, kad aš labai vertinu maistą. Kaip kiti gali išmesti ką nors valgomo – nesuprantu, nes maistas yra šventas dalykas.“ M17I

Holokaustas leido atskleisti žmogaus išgyvenimo pamatinius poreikius, kurie pasirodė gyvybiškai svarbūs.

3.2.2.2. Vertinu gyvybę

Holokausto patirtis privertė suvokti žmogaus gyvybės trapumą ir laikinumą. Išgyvenusieji Holokaustą geba labiau atjausti kitą žmogų, yra empatiški. Jei iki karo M19L buvo susikoncentravusi į save, po jo atsivėrė, daugiau dėmesio ėmė skirti aplinkiniams. M19L ėmė labiau juos vertinti suvokusi, kokia svarbi duotybė yra žmogaus gyvybė.

- „Aš galėjau prieiti prie žmogaus, apkabinti ir pabučiuoti. Nes kažkas išsigelbėjo.“ M19L

Dabar tyrimo dalyviai labai jautriai reaguoja į žiaurumo apraiškas, vykstančias pasaulyje – karinius konfliktus, teroro išpuolius. Visa tai jiems primena ploną ribą tarp taikos ir karo.

- „Dabar visi šitie teroro aktai, karai Izraelyje – ar tai gyvenimas?“ M10L
- „Ir dabar, kai aš žiūriu nuotraukas, kas darosi pasaulyje, man širdis plyšta. Tiek metų praėjo po karo ir vėl visas žiaurumas prasidėjo.“ M11I

Jie mato, kad žmonės nepasimokė iš istorijos klaidų, ir bijo naujo Holokausto.

- „Neišėina iš galvos visas šitas gyvenimas. Ir perskaitai laikraštį ar kur, kad žmonės žūsta – tai labai širdį skauda. Labai gaila, kad žmonės pasidarė tokie žiaurūs.“ M11I

Išgyvenę Holokaustą tyrimo dalyviai labiau domisi politine situacija pasaulyje. Jie seka įvykius, nes bijo karo pasikartojimo.

- „Neduok Dieve, kad pasikartotų toks baisus dalykas kaip karas.“ M11I

Holokaustas leido pamatyti, kokia trapi yra žmogaus gyvybė, kaip lengva ją sunaikinti ir kaip svarbu neleisti pasikartoti žmonijos naikinimo istorijai.

3.2.2.3. Gėris atsveria blogį

Su amžiumi tyrimo dalyviai tapo tolerantiškesni. Savo kailiu pajutę, ką reiškia būti nenkenčiamam ir persekiojamam, jie nenori ir negali to paties jausti kitiems.

- „Aš negaliu būti nacionalistu. Aš negaliu pykti prieš lietuvių tautą. Aš prieš tuos, kurie žudė. Ir kurie dabar dar pateisina šitą.“ V18I
- „Nereikia įžeidinėti kitų žmonių, reikia gerbti visus, nedaryti bloga kitiems, ir reikia stengtis visą laiką daryti gera, o ne norėti žmogui padaryti ką nors bloga.“ M11I

Praėjus daug metų po karo, V10L stengiasi atleisti tiems, kurie jį skaudino. Požiūryje į žmones atsiskleidžia jo ryšys su Dievu. Galbūt tokioms jo pažiūroms turėjo įtakos katalikiškas auklėjimas vaikystėje, kai jis gyveno tarp Lietuvos kaimo gyventojų.

- „Buvo atvažiuavęs vokiečiai, klausė, kai šaudė, tik vienas vokiečiai buvo, kiti – lietuviai, klausė, ar nepykstu. Aš jam pasakiau: ką čia pykti po tiek metų, po tiek metų galima ir atleisti. Toks karas buvo, tokia politika.“ V10L

Ir V12I stengiasi nelaikyti pykčio, būti tolerantiškas.

- „Aš skaitau internete „Lietuvos rytą“ ir latvių „Dieną“, man netrukdo vokiečiai. Buva Vokietijoje, vaikščiojau kaip namie, neturiu prieš vokiečius, kaip tokius, nieko. Ką tu padarysi? (Juokiasi.) Kiekvienoj tautoj yra idiotų. Pykti čia visai nereikia, negalima pykti ant visos tautos.“ V12I

V18I svarbi žmonių sąžinė. Jis nenukreipia pykčio prieš visą tautą. Jo pasakojime išryškėja egzistencinis klausimas apie gėrio ir blogio santykį ir moralumo vertinimas.

- „V18I: Aš galvoju apie žmones, kurie padėjo.

Tyrėja: Ar jie atsveria tai, kas buvo bloga?

V18I: Jie neatsveria, nes blogumo buvo daugiau. Bet vis tiek mano atžvilgiu tas atsveria. Visumoje gal neatsveria, bet mano atžvilgiu – atsveria. Jie mane išgelbėjo. Išgelbėjo taip, kaip tikri žmonės turėjo elgtis. Aš jiems be galo dėkingas, aš juos be galo vertinu. Aš negaliu būti nacionalistu. Aš negaliu pykti prieš lietuvių tautą.“

V10L1 pasakoja apie dvejopą Holokausto poveikį jį išgyvenusiems žmonėms. Vieni žydų tautybės žmonės, po išvadavimo grįžę į savo tėvynę, turėjo stiprų bendrumo jausmą, kuris juos vieniavo kaip išlikusius. Kartu jie jautė priešišumą supančiam pasauliui. Kiti gi, taip pat ir V10L1, nenorėjo užsidaryti nuo aplinkinio pasaulio. Jie išgyveno savo tautos persekiojimą ir naikinimą, patys jautėsi nukentėję, todėl nenorėjo to paties kartoti kitų tautų atžvilgiu.

- „Įdomus dalykas, kad getai užliejo ant daugelio žmonių neapykantą visiems aplinkui, ir tai yra neigiamas dalykas visiems. Tie žmonės daugumoje yra įsitikinę, kad yra savi ir svetimi. Kad su kitais reikia elgtis kitaip. Kad yra savi ir svetimi. Ši patirtis man, kaip išgyvenusiam getą, yra labai skausminga. Aš, pavyzdžiui, nacionalistu būti tiesiog negaliu, ir ne tik aš, daugelis, kurie yra buvę getuose.“ V10L1

Holokaustas privertė žmones išgryninti vertybes. Materialūs dalykai tapo svarbūs tik tiek, kiek jie vertingi išsaugant gyvybę. Žmogaus gyvybės vertingumo suvokimas susti-

prino humaniškumą ir toleranciją. Trauminiai išgyvenimai sukūrė ne pykčio reakcijas į tragiškus įvykius, bet atvirksčiai – toleranciją ir meilę žmonėms.

3.2.3. Holokaustas pakeitė mano tikėjimą

Holokausto metu patirti sukrėtimai pakeitė tyrimo dalyvių santykį su Dievu. Iki karo jie turėjo įvairialypį santykį su religija – vieni buvo kilę iš tikinčių šeimų, palaikančių ortodoksines pažiūras, kiti – agnostikai. Holokaustas padėjo išgryninti santykį su Dievu, kuris buvo priimamas kaip aukštesnioji jėga, dariusi įtaką jų gyvenimams: nuo pagalbos išgyvenant karo metu iki stipraus palaikymo susidorojant su Holokausto padaryta trauma po karo.

3.2.3.1. Aš priėmiau Dievą

Tyrimo dalyviai priėmė Dievą kaip aukščiausiąją galią, kuri, viena vertus, nusprendė leisti atsitikti Holokaustui kaip bausmei už žmonių nuodėmes, antra vertus, gelbėjo žmones, patekusius į padėtį be išeities. Už pagalbą liko dėkingumas Dievui ir po karo.

M11I ieškojo prasmės Holokauste, norėjo suprasti, kodėl Dievas leido atsitikti šiam įvykiui. Karui prasidėjus, kaip ir dauguma kitų tyrimo dalyvių, ji buvo vaikas, todėl galėjo tik ribotai suvokti ir įvertinti aplink vykstančius procesus. Be to, M11I buvo kilusi iš mažo miestelio, todėl neturėjo pakankamai informacijos apie pasaulyje susiklosčiusią politinę situaciją. Ji nesigilino į politines Holokausto priežastis, bet suvokė jį kaip Dievo bausmę už žmonių padarytas nuodėmes. Dalį kaltės ji prisiima ir sau.

- „Matyt, žmonės buvo blogi, kad jis taip leido tiek daug žmonių išžudyti.“ M11I

M11I nesijaučia atsakinga už savo likimą, ji mano, kad kiekvienas turi iš aukščiau numatytą kelią, kurį turi nueiti. Anot jos, žmogus neturi galių pakeisti likimą.

- „Čia mūsų buvo likimas toks.“ M11I

M11I dėkinga Dievui už išlikimą, už visą likusį gyvenimą.

- „Aš dėkoju Dievui už kiekvieną daiktą kur turiu. Už kiekvieną dieną, už viską.“ M11I
- Išgyvenusieji Dievui priskiria ypatingą vaidmenį, suteikdami jam atsakomybę už išlikimą – tarytum Dievas supranta, kodėl žmogui reikia padėti išlikti, ir skiria jam tam tikrą misiją.

- „Septynis kartus iš viso man pavyko išvengti mirties. Matyt, man Dievas padėjo, jis saugojo visą laiką. Aš galvoju, kad tik Dievas man padėjo, kad likčiau vienas, kad galėčiau papasakoti žmonėms, kas įvyko.“ V10I

Dievas, anot išgyvenusiųjų, padėjo ne tik tikintiems žmonėms, uoliai vykdančioms visas religines priedermes, bet ir netikintiems. Tai tyrimo dalyviams leido mąstyti apie tikėjimo ir religijos subjektyvumą. Dievas, kaip aukštesnioji jėga, vienodai priėmė visus žmones, visiems buvo vienodai gailestingas arba ne, o tikėjimas Dievą labiau buvo reikalingas pačiam žmogui kaip paguodos ieškojimas.

- „Tai vat sakyk, kad yra Dievas ar nėra. Mane daugiau Dievas saugojo nei senesnius žmones, kurie meldėsi triskart į dieną.“ V19I

Dievas tapo reikšmingas tragiškomis aplinkybėmis, kai įvykių nebuvo galima paaiškinti sveiku protu ar logika. Dievas tapo artimas ir tikintiems, ir netikintiems žmonėms. Tyrimo dalyviai stengėsi įprasminti savo išgyvenimą, todėl savo patyrimu matė Dievo jiems sukur-

tą misiją. Dievo buvimo jausmas padėjo tyrimo dalyviams karo metu išgyventi, todėl dabar jie jaučia Dievą kaip palaikančią jėgą.

3.2.3.2. Aš praradau tikėjimą Dievu

Išgyvenus Holokausto baisumus, ne visiems išgyvenusiems liko pozityvus santykis su Dievu. Dalis tyrimo dalyvių priėmė Dievą su pykčiu arba apskritai jo atsisakė kaip jėgos, leidusios įvykti tokiai tragedijai.

Holokausto metu patirti sukrėtimai pakeitė M17I santykį su Dievu. Matydama karo baisumus ji suabejojo Dievo galia. M17I neprašė Dievo pagalbos sunkiose situacijose, nes parado tikėjimą Juo. Holokaustas, M17I manymu, paneigė Dievo egzistavimą.

- „*Niekas neprašė, kad Dievas padėtų. Jeigu jis galėjo žiūrėti, kaip... Aš mačiau tą dieną, kai vaikus ėmė. Jeigu rasdavo vaikus, visus ėmė. Jie norėjo žinoti slėptuves, bet J. neišdavė. Bet ne visi būdavo tose slėptuvėse. Aš mačiau, kaip ant motinos užleisdavo tuos didelius šunis, ji išsigąsdavo, tai tada jie ištraukdavo vaiką. Tai kažkas baisaus. Taip kad koks gali būti Dievas? Jeigu jis visą šitą matė, kur jis buvo? Kur jis buvo? Sušaudė vieną dieną 10 000 žmonių, kur Dievas buvo?*“ M17I

V19I pyksta ant Dievo, kad jis leido žudyti tikinčius žmones, kurie Juo tikėjo, ir nekalčius vaikus. Anot V19I, Dievas leido gyvuoti neteisybei, leidus žudyti žmones, buvusius arčiausiai Jo.

- „*Eidavo religingi žmonės, prašydavo Dievo, ir su tuo prašymu išėjo per kaminus. Vaikus nužudydavo. Vieną maldą šaukdavo – Dieve, žiūrėk, ką daro su mumis. Žiūrėk iš viršaus, ką su mum daro. Mes gi pasilikom kaip avių banda, mus pjauna, degina. Tu iš viršaus žiūri. Kasdien meldėsi žmonės. Tai kaip galima tikėti Dievą? Kur jisai pasidėjo? (Piktai.) Tai ką – jis nematė?*“ V19I

V18I įvykius, vykstančius pasaulyje, priskiria lemčiai, jis neigia Dievo dalyvavimą juose. Jis negali priimti minties, kad už žmonių žudymą atsakingas Dievas. Jis geriau pasirenka Dievo egzistavimo neigimą.

- „*Karas užtiko daugelį. Bet kad Dievas – niekuomet neatėjo į galvą. Prie ko čia Dievas? Jeigu taip – aš pats netikintis – jis turėjo mane pirmą nužudyti.*“ V18I
- „*Buvo vienas tikintis pas mane atėjęs ir sako: „Viskas – Dievo valia.“ Aš jam sakau: „Kad išžudė šešis milijonus – taip pat Dievo valia?“ Jis sako: „Taip.“*“ V18I
- „*Pas vokiečius ant sągų ir diržo sagčių buvo parašyta „Dievas su mumis.“ Jie žudė Dievo vardu. Koks gali būti Dievas?*“ V18I

Holokaustas padarė įtaką žmonių religingumui. Po Holokausto ir tie, kurie prieš karą buvo tikintys, ir tie, kurie tokie nebuvo, turėjo išgrynintą požiūrį į Dievo vaidmenį Holokauste ir jų asmeniniame gyvenime. Vieni Dievą priėmė, kiti nuo jo nusigręžė. Buvo ir tokių, kuriems Holokaustas įrodė Dievo nebuvimą.

3.2.4. Holokaustas man suteikė išskirtinumo

Išgyvenusieji Holokaustą vertino savo poziciją per santykį su aplinkiniais. Jie tuo pat metu jautėsi ir išskirtiniai, nes jiems pavyko išgyventi, kai dauguma žuvo. Kita vertus, jie

jautėsi priklausantys grupei išgyvenusius žmonių, su kuriais jautėsi susitapatinę ir turintys bendrumo.

3.2.4.1. Esu ypatingas

Santykių su aplinka tyrimo dalyviai, kuriems pavyko išgyventi, jautėsi išskirtiniai. Savo išgyvenimus M11I vertino pozityviai, lygindama juos su kitų žmonių patirtimi. Jai atrodo, kad jai pasisekė labiau nei daugumai.

- „Ir mes dar turėjom gerą likimą, kad likom gyvi. Ne visi gi grįžo atgal, ne visi gi liko gyvi. Gi labai mažai kas liko.“ M11I

V11L mato savo patyrimą pozityvumą, išskirtinumą.

- „Kiekvienas savo likimą turi. Reikia džiaugtis, kad tu išlikai ir turėjai galimybę gyvent.“ V11L

V7I vienintelis iš visos savo klasės liko gyvas. V7I nuolat jautė savo išskirtinumą. Pasaikodamas V7I visada nurodydavo, kiek žmonių sudarė pabėgusių iš geto ir besislapstančių grupę, kaip jų vis mažėdavo ir kaip jis likdavo tarp tų, kuriems pasisekė labiausiai.

- „Iš mūsų septynių mes likom trise.“ V7I

M19L jaučiasi ypatinga, nes iš visos šeimos išliko viena.

- „Aš vienintelė, kuri likau gyva. Visi kiti žuvo.“ M19L

Išlikusi vienintelė gyva M19L jautėsi įpareigota saugoti žuvusiųjų atmintį.

- „Aš surinkau mokyklinės nuotraukas. Aš likau Vilniuje viena, ir kas liko gyvas, kas turėjo nuotraukas – visi man atsiųsdavo.“ M19L

Ir V18I jaučia savo išskirtinę padėtį.

- „Tyrėja: Kaip jūs jautėtės, kai vėl grįžote į Lietuvą?

V18I: Aš galvojau, kad čia man dovanoti metai. Kad jau turėjau gulėt miręs. Aš nesi-jaučiau laimingas, aš galvojau, kad čia – dovanotas laikas. Visi mano bendraamžiai – žuvę, o aš čia vienas likęs.“

V10L1 pasakojo, kad jaučiasi išskirtinis, kaip ir visi, išgyvenę Holokaustą. Išgyvenusieji, anot V10L1, į aplinką reaguoja kitaip nei to nepatyrusieji.

- „Visi žmonės yra vienodi, normalūs, bet tie, kurie išgyveno konclagerius, pas juos psichiniai impulsai ir lokatoriai, kurie reaguoja į tai, kas vyksta aplink juos, veikia kitaip. Išgyvenę reaguoja visiškai kitaip nei jų anūikai, proanūikai ir t. t., jų asmeninė patirtis yra milžiniška.“ V10L1

Išlikimas gyviems ir įgyta Holokausto patirtis suteikia tyrimo dalyviams išskirtinumą. Viena vertus, jie jaučiasi ypatingi, nes sugebėjo išlikti, tačiau, kita vertus, jų išskirtinumas suteikia įsipareigojimą prieš žuvusiuosius, buvimas „išlikusių“ uždėjo spaudą visam liku-siam gyvenimui.

3.2.4.2. Priklausau išgyvenusiųjų grupei

Bendrumo jausmas su kitais išgyvenusiaisiais padėjo tyrimo dalyviams įprasminti savo patirtį. Jie jautė poreikį dalintis tarpusavyje savo istorijomis, prisiminimais, nes suvokia savo patirties bendrumą ir tarpusavio supratimą bei palaikymą. Jie jaučia poreikį priklausyti grupei žmonių, kurie juos supranta.

M17I pasakoja:

- „Po karo visų nuotaika buvo gera, kad jiems pavyko išgyventi.“

Ji tapatinosi su šia žmonių grupe – išgyvenusiujų Holokaustą.

V11L, tik sulaukęs garbaus amžiaus ir pradėjęs dirbti žydų organizacijoje, vėl pasijuto grįžęs prie savo šaknų, būdamas tarp tokių pat žmonių kaip jis, kurie išgyveno tą patį, ką ir jis, kurie jaučiasi žydais ir jį supranta. Be to, jis jaučia, kad vykdo misiją – padeda tokiems kaip jis.

- „Tyrėja: Jūsų darbas, tai, kad Jūs dirbate su geto kaliniais, verčia jus nuolat grįžti prie istorijos. Ar Jums tai nesunku?

V11L: Ne... Suprantu, kad jiems reik padėti. Ir tai yra uždavinys, ir tai yra tikslas, ir tai padeda gyventi.“

Spręsdamas kitų nukentėjusių nuo Holokausto problemas V11L nesąmoningai stengiasi išspręsti savo vidinius konfliktus, susijusius su Holokaustu.

V12I taip pat priskiria save išgyvenusią Holokaustą žmonių grupei. Jis laiko save išskirtiniu, nes jam teko patirti visas Holokausto baisybes. Jo išgyvenimus gali suprasti tik tie, kurie taip pat tai patyrė. Jam sunku dalintis prisiminimais su tais, kurie nesuvokia to, ką jam teko išgyventi.

- „Kiekvienais metais veža gimnazistus į Aušvicą, na, ir kas iš to? Mano anūkė buvo Aušvice, sugrįžta, sako: „Oi, koks siaubas.“ Ir viskas, ką jie gali tau pasakyti. Jie tenai nebuvo, jie nežino, jie nesupranta.“ V12I

M10L save tapatina su kitais žmonėmis, išgyvenusiais Holokaustą.

- „Tai vat toks gyvenimas. Galbūt ne pas mane vieną, pas kitus irgi.“ M10L

M10L atrodo, kad tik išgyvenusieji Holokaustą gali suprasti, kokių kančių ji patyrė.

- „Tai, ką mes išgyvenome, neįmanoma aprašyti knygų. Rašo, bet reikia patiems viską išgyventi.“ M10L

V7I priskiria save išgyvenusiujų grupei. Jis kalba ir išreiškia pyktį visų žuvusiųjų vardu dėl nepažymėtų vietų, kuriose buvo sušaudyti žydai. Ne tik tų, kurios aktualios jam.

- „Aš labai pykstu ant Lietuvos valdžios. Ta vieta, kur buvo nužudytos moterys ir vyrai, ten gi tūkstančiai žmonių – jokios lentelės nėra. Lietuvoj visi žino IX fortą ir Panerius, o knygų pažymėta 200–300 vietų. Ir jos nepažymėtos.“ V7I

V10L1 jaučia, kad Holokaustas paženklino visus išgyvenusiuosius žyme, kuri išskiria juos iš kitų žmonių ir vienija tarpusavyje.

- „Žmonės ypatingi: jie gali būti labai skirtingi, tačiau juos jungia šis vienintelis bruožas – ta Holokausto patirtis, kuri tarsi antspaudas ant gyvenimo mąstysenos ir psichinės sandaros. Likimas liepė man rasti tarp tų žmonių.“ V10L1

Išgyvenusieji jaučia, kad tik tokie pat, kaip jie, patyrę tą patį, gali juos suprasti. Kiti žmonės, kad ir kokią atjautą rodytų, negali suprasti visos išgyvenusiujų patirtos tragedijos.

3.2.4.3. Lietuva vs Izraelis

Gyvenamoji vieta po karo darė įtaką išgyvenusiujų psichinei savijautai. Grįžusius į Lietuvą vėl supo ta pati aplinka, kuri karo metu buvo priešiška. Čia viskas jiems priminė jų patirtus išgyvenimus. Net ir pasibaigus Holokaustui, išgyvenusieji negalėjo pradėti naujo

gyvenimo, kadangi buvo viską praradę ir turėjo kurti gyvenimą nuo nulio. Tas „gyvenimas be“ uždėjo antspaudą visam likusiam gyvenimui.

- „Ir kai atvažiuom į namus, o mus neįleido, ir kieme – kieme – išnešė (su nuoskauda) kibirą vandens, ir žibaltį, ir davė plaut galvą. Kad utėlių nebūtų. Tai dar ačiū Dievui, kad pašildė vandenį. O tai visiškai niekur negalėjom atsigult, nes lovų neturėjom. Kai mums davė tą kambariuką, tai neturėjom lovų, gulėjom ant grindų.“ M11I

Karas pakeitė M11I šeimos statusą, ir jo tėvas, atsakingas už šeimą, negalėjo su tuo susitaikyti. Jam buvo skaudu gyventi tame pačiame mieste, kur jis iki karo dirbdamas užgyveno turto, pilnė pagarbą, o grįžęs pamatė, kad visa tai perėjo jo pagalbiniam darbininkui.

- „Tai jis (M11I tėvas, – aut. past.) nebenorėjo Šiauliuose gyventi, nes visas priminė visą gyvenimą prieškarinį, ir viską atėmė iš mūsų, likom visiškai be nieko, be gyvenimo patalpų, be nieko. Jis mus išvežė į Vilnių, nes pasiliko mūsų namas, malūnas. Ir jam skaudėjo širdį žiūrėti į tai, nes viską atėmė iš mūsų.“ M11I

V18I, grįžęs po karo namo, taip pat pradėjo gyvenimą nuo pradžių. Nors ir gyvendama sunkioms sąlygomis, šeima stengėsi išsaugoti moralines vertybes. Tėvas norėjo, kad V18I tęstų mokslą universitete. Jam tai buvo svarbu, nes leido pajusti giminės tęstinumą, kurio Holokaustas nesugebėjo nutraukti.

- „Aš buvau kariuomenėj, buvau Vokietijoje, galėjau negrįžti. Bet aš grįžau namo. Ir radau tėvą labai blogoj padėty. Pas mus vanduo šalo namuos, nebuvo ko valgyti, kuo kūrenti. Tai aš norėjau eiti dirbti. Jis sako: „Ne, jeigu eisi dirbti, tai nieko pas tave neimsim ir turėsi išeiti iš namų. Turi mokytis. Turi baigti mokslus.“ V18I

V7I sako, kad karui pasibaigus, net negalėjo grįžti gyventi su mama, nes nebuvo kur gyventi.

- „Namas buvo užimtas armijos, kol mes normaliai pradėjom gyventi, praėjo kokie 2 metai. Kai mus išlaisvino, atėjo mama su Domicile ir negalėjo manęs pasiimt, nes nebuvo kur manęs dėti. Aš buvau pas tą ūkininką (pas kurį V7I slėpėsi karo metu, – aut. past.) gal dar pusmetį kokį.“ V7I

Po karo buvimas Lietuvoje neleido M17I išsivaduoti iš trauminės patirties. Naktimis jai sapnuodavosi košmarai. Ją traumavo supanti aplinka, pats buvimas Lietuvoje.

- „Aš vis sapnuodavau, kad aš mieste, o mano mama ir brolis gete. Kad getas apsuptas, kad aš nežinau, kaip juos iš ten ištraukti.“ M17I

Aplinka jai asocijavosi su pavojumi, nepaisant to, kad karas pasibaigė. Tik išvažiavusi gyventi į Izraelį M17I sugebėjo integruoti savo patyrimą. Ją nustojo kankinti naktiniai košmarai. Dabar ji dažnai atvažiuoja į Lietuvą, kur pagaliau jaučiasi saugi.

- „Kai tik atvažiavau į Izraelį – kaip ranka nuėmė. Man tie košmarai daugiau nesisapnuoja. Viskas kažkur dinga. Labai aplinka veikia.“ M17I

Kai V18I po karo grįžo namo į Lietuvą, susidūrė su priešišku požiūriu.

- „Tie, kas buvo okupacijoj, turėjo dėmę. Kaip jaustis nugalėtoju? Klausė: kodėl jūs likot gyvi? Galvojo, kad mes dirbom su vokiečiais.“ V18I

Vėliau, emigravus į Izraelį, V18I susidūrė su ten vyravusia nuomone, kad žydai karo metu buvo pasyvūs ir nepriešino naciams.

- „Kai atvažiavom į Izraelį, tai kalbėjo, kad ejom kaip avys į skerdyklą. Kad nespriešiom. Kaip tu gali laikytis nugalėtoju?“ V18I

Toks visuomenės požiūris pastūmėjo išgyvenusiuosius burtis į bendruomenę, kurioje jie jautėsi saugūs ir suprantantys tikrą Holokausto patirtį.

- „Izraely beveik visi tokie pat. Kai susirenka į minėjimus, tai visi tokie, kurie buvo stovyklose. Visi viską žino. Pasišnekam.“ M11I

Tyrimo dalyviai, likę gyventi Lietuvoje po karo, matė savo misiją skleisti toleranciją tarp tautų.

- „Tyrėja: Kodėl jūs po karo likote gyventi Lietuvoje?
V11L: Mano uždavinys yra rodyt, kad ne naciją reikia vertinti, reikia žmogų vertinti. Nacijoj visokių yra – ir tarp žydų, ir tarp lietuvių, ir tarp vokiečių, ir tarp rusų.“

Holokaustas paliko gilią traumą žmonių gyvenime todėl, kad aplinka, į kurią žmonės grįžo po karo, buvo ne palaikanti, bet traumuojanti. Grįžę į savo gimtuosius miestus tyrimo dalyviai pamatė, kad jų namai atimti, o visuomenė nėra pasiruošusi jų priimti. Jie juto ne visuomenės palaikymą, bet pyktį dėl to, kad jiems pavyko išgyventi. Gyvenant tokioje aplinkoje, išgyvenusiems sunkiai sekėsi integruoti savo trauminį patyrimą, nes jie buvo traumuoti pakartotinai. Daliai tyrimo dalyvių išvykus gyventi į Izraelį, jie pasijuto tarp tokių pat, kaip ir jie, suprantančių, ką reiškia būti „išgyvenusiam“, nors ir ten jie sulaukdavo žmonių, kurie patys to nepatyrė, kritikos už savo pasyvumą Holokausto metu.

3.2.5. Holokausto palikimas man

Faktas, kad Holokaustas įvyko daugiau nei prieš 70 metų, leidžia jį tyrinėti iš ilgalaikių traumų perspektyvos. Daug metų tyrinėjimai buvo nukreipti į išgyvenusiujų Holokausto traumą patologines charakteristikas. Tačiau pastaraisiais dešimtmečiais vis daugiau dėmesio pradėta skirti adaptyviai asmenybės natūrai pozityvios psichologijos rėmuose. Mokslininkai ėmė daugiau domėtis išgyvenusiais, kurie sugebėjo išgyventi traumą ir toliau sėkmingai save realizuoti.

Tyrimo dalyviai, pasakodami gyvenimo istorijas ir vertindami savo patirtį iš laiko perspektyvos, trauminiuose išgyvenimuose atranda stiprybės, nors tuo pat metu trauminiai prisiminimai ir potrauminės reakcijos kaip šleifas persekioja juos visą gyvenimą.

- „Nieko nepadarysi, vienus Holokaustas palaužia, kitus – ne.“ V12I

3.2.5.1. Tai, kas mūsų nenužudo, padaro mus stipresnius

Pastangos suvokti Holokausto išgyvenimus kaip teikiančius stiprybės suteikė trauminiais įvykiams prasmę. Buvo tyrimo dalyvių, savo trauminį patyrimą suvokusių kaip uni-
kalų, atlikusių ypatingą vaidmenį jų gyvenime.

- „Mane karas užgrūdino. Aš tapau laisvesnis, nesibijojau nieko ir dabar nesibijau. Blogiau, kaip buvo – nebus.“ V18I
- „Aš manau, kad (karas, – aut. past.) davė stiprybės. Aišku, aš manau, kad davė stiprybės.“ M17I
- „Žmonės skiriasi. Mano žmona visą laiką dreba, kas bus, kai baigsim dirbti, numirsim iš bado. Aš jai sakau – per karą nenumirėm, tai ir dabar nenumirsim.“ V12I

Karo pasekmės vertinamos per jo padarytą įtaką asmenybei. Moralinė žala vertinama kaip didesnė nei fizinė, todėl gebėjimas išlaikyti savo moralės principus, žmogiškąsias vertybes vertinamas kaip gebėjimas atsilaikyti prieš žlugdančias Holokausto pasekmes.

- „Kai kalbuosi su vokiečiais, būtinai apie tai kalbu. Kad žmogaus mumyse nesugebėjo užmušti. Taip, kad žmogumi mes likome. Aš nemanau, kad karas sugriovė mano gyvenimą.“ M19L

Tyrimo dalyviai, karo metu praradę šeimas, namus, visą savo ikikarinį gyvenimą, sugebėjo pozityviai vertinti karo patirtį. Nesąmoningas noras įprasminti trauminį patyrimą priverstė suvokti jį kaip teikiančią gyvenimiškos patirties, ne sugriovusį gyvenimą, bet atvirkščiai – davusį galimybę naujai pažinti save.

3.2.5.2. Karas sužlugdė mano gyvenimą

Dalis tyrimo dalyvių pasakoja, kad prasidėjęs Holokaustas kardinaliai pakeitė jų likimus, atėmė „normalų“ gyvenimą, buvusį iki karo, artimuosius, draugus – visą ikikarinį pasaulį.

- „Aš dažnai galvoju, kad man sugadino gyvenimą. Todėl, kad aš jau pradėjau mokytis Braitone. O man buvo kitas likimas. Aš dažnai galvoju, kad man sugadino gyvenimą.“ M17I
- „Karas daugiau sugriovė negu kad davė. Taip, būčiau kitaip gyvenęs, jei ne tie įvykiai visi.“ V10L
- „Asmenybės jis nesutriuškino, bet karas sugriovė buvusį pasaulį.“ V18I
- „Šitas karas sugriovė mūsų gyvenimus.“ M10L
- „Viskas po truputį nueina, bet širdy nemalonios nuosėdos liko. Kad iš manęs pavogė vaikystę... Šitas karas sugriovė mūsų gyvenimus.“ M10L

Karas paliko ne tik dvasinių žaizdų, bet ir sužeidė fiziškai. Po karo, nors nebegrėsė pavojus gyvybei, daugumos tiriamųjų gyvenimo kokybė nepagerėjo.

Karui pasibaigus, M10L buvo 14 metų, ji tikėjosi, kad gyvenimas normalizuosis, grįš į ankstesnes vėžes, bet vietoj to dėl karo pasekmių mama prarado sveikatą ir M10L turėjo savo gyvenimą skirti jos priežiūrai.

- „Mama gulėjo paralyžiuota trylika metų.“ M10L

Tai smarkiai sukrėtė M10L. Karo sukeltos ligos persekioja M10L iki šiol.

- „Mes visi iš ten išėjome ligoti. Ir iki šiol sergame. Aš nuo 16 metų nešioju protezus.“ M10L

V19I pasakoja, kad Holokausto sukeltas pasekmes jis jaučia visą gyvenimą.

- „Kas išėjo iš stovyklos (koncentracijos stovyklos, – aut. past.) gyvas, tas vis tiek nepilnavertis liko. Ar kokią ligą gavo, ar nervus. Aš taip ir sergu visą laiką.“ V19I

Dalis išgyvenusiųjų jaučia, kad Holokaustas sužlugdė jų gyvenimą. Jis sugriovė ankstesnį pasaulį, nutraukė stabilų gyvenimo tėkmę, priversdamas žmones atsisakyti savo ankstesnių planų ir kovoti už išlikimą. Holokaustas sužalojo žmones ne tik psichiškai, bet ir fiziškai. Daugelis taip ir neatsigavo po karo praėjus ne vienam dešimtmėčiui. Išgyvenusieji Holokaustą priėmė kaip traumą, atėmusią iš jų gyvenimo tęstinumo pojūtį.

4. DISKUSIJA

Šiame tyrime remiantis išgyvenusiujų Holokaustą gyvenimo istorijomis buvo analizuojamas ir atskleidžiamas tapatumo pokytis Holokausto metu ir ilgalaikės jo pasekmės tapatumui po karo. Pateikiant radinių interpretacijas, neatmetama galimybė, kad yra kitų būdų, kaip suprasti tyrimo radinius. Anot E. Mishler, kokybiniame tyrime visada egzistuoja subjektyvumo faktorius, kadangi savo gyvenimo istoriją tyrimo dalyvis kuria kartu su tyrėju (Mishler, 2005). Laikantis tokios nuostatos galima teigti, kad patiriantis asmuo niekada nėra laisvas nuo jį bandančio suprasti tyrėjo.

4.1. Tapatumo pokytis Holokausto metu

Atsakant į klausimą, kaip Holokausto sukelta trauma skatino keistis išgyvenusiujų tapatumą karo metu, atliktų interviu tekstų analizė padėjo suformuoti tyrimo dalyviams bendras temas, atspindinčias tapatumo pokyčius, kuriuos sukėlė Holokaustas: 1. Pakito mano padėtis visuomenėje, 2. Pakito mano žydiškas tautinis tapatumas, 3. Mano, kaip šeimos nario, vaidmuo pakito, 4. Pakito mano tikslai, 5. Ne tik nuo manęs viskas priklausė, 6. Keitėsi mano savęs vertinimas.

Holokaustas iš esmės pakeitė visą socialinę santykių sistemą. Pakitusios vertybės ir normos, suteikiančios galimybę orientuotis pasaulyje, suprasti aplinką, ir išskiriančios kriterijus atskirti gėrį nuo blogio, sukėlė radikalų savęs ir pasaulio suvokimo pokytį, kuris turėjo įtakos tapatumo kaitai.

Pakito mano padėtis visuomenėje. Karo pradžioje prasidėjus žydų persekiojimui, tyrimo dalyviai nesuvokė situacijos grėsmės, vadovavosi ankstesne savo tėvų patirtimi, kuri naujomis sąlygomis prarado aktualumą. Jie nesitikėjo, kad per kelias dienas gali taip radikaliai pasikeisti santykiai su aplinkiniais. Jie neturėjo laiko adaptuotis prie naujos situacijos. Staiga jie tapo žmonėmis už įstatymo ribų, pajuto pasikeitusią aplinkos vertybių sistemą, kai žydų tautybės žmonės nebebuvo laikomi visaverčiais žmonėmis, ir jų naikinimas tapo visuotinai priimtina norma, kuri buvo palaikoma ir skatinama valstybinės politikos. Tyrimo dalyviai pasakoja, kaip šokiravo pakitęs aplinkinių požiūris. Nuo pirmų karo dienų žydus pradėjo ne tik persekioti, morališkai niekinti, bet ir fiziškai naikinti. Prasidėjusios masinės žydų tautybės žmonių žudynės pakirto tyrimo dalyvių pasitikėjimą žmonėmis. Tyrimo dalyviai prarado artimuosius dar visai neseniai buvusių draugų ir kaimynų rankomis. Tai slėgė, kėlė įtampą, baimę, pasimetimą. Tyrimo dalyviai jautėsi užspeisti į kampą, buvo priversti nepasitikėti žmonėmis. Iki karo buvęs atvirumas galėjo kelti pavojų gyvybei. Kita vertus, aplinkinių žmonių pagalba buvo būtina sąlyga išgyventi, kai reikėjo rasti pastogę ir maisto. Tyrimo dalyviai suvokė, į kokią pavojingą padėtį patenka žmonės, pasiryžę jiems padėti ir rizikuojantys dėl jų savo gyvybe. Karo metu santykiai tarp žmonių tapo labai reikšmingi. Žmonės slėpdavo informaciją, suteikdavo jos, žmonės žudė ir žmonės padėjo, todėl santykiai su kitais Holokausto metu tapo labai svarbiu faktoriumi, darančiu įtaką tapatumo pokyčiams. Toks požiūris atskleidžiamas G. Breakwell tapatumo proceso teorijoje ir D. McAdams naratyvinio tapatumo teorijoje, kurios poreikį būti bendruomenės nariu išskiria kaip vieną tapatumo faktorių. Šios teorijos teigia, kad žmogui svarbu būti visuo-

menės dalimi, jausti vienybę, susietumą, priklausomumą žmonių grupei ir visai žmonijai. Holokausto metu galimybė būti savo gimtinės, kurioje tyrimo dalyviai gimė, užaugo, su kuria buvo susijusi jų protėvių istorija, bendruomenės nariu buvo sugriauta. Nors tyrimo dalyviai priklausė tautinei mažumai, puoselėjančiai savo kultūrą ir tradicijas, visgi žydai gyveno Lietuvoje ne vieną šimtmetį, per tą laiką integravosi į Lietuvos gyvenimą. Nors visais amžiais tarp lietuvių ir žydų buvo tam tikra trintis dėl kultūrų, tikėjimo skirtumų, tačiau kad ta trintis gali peraugti į žudynes, žydų tautybės žmonės negalėjo pagalvoti. Tas netikėtumo efektas karo pradžioje atliko svarbų vaidmenį aiškinant, kodėl žydai nepabėgo ir neišsigelbėjo. Jie negalėjo įsivaizduoti, kas įvyks.

Pakito mano tautinis tapatumas. Iki karo visi žydų tautybės žmonės turėjo skirtingą santykį su religija. Gyvenantieji mažesniuose miesteliuose labiau priklausė uždari žydų bendruomenei, kalbėjo jidiš kalba, vaikai mokėsi žydų mokyklose, šventė žydiškas šventes ir laikėsi visų papročių. Kiti, gyvenantys didmiesčiuose, buvo daugiau įsitraukę į Lietuvos visuomenės gyvenimą. Jie jautė žydišką sąmoningumą, tačiau jis buvo daugiau ideologinis, o ne buitinis. Nepriklausomai nuo to, kokį santykį su žydiškumu tyrimo dalyviai turėjo iki karo, jie visi pasijuto žydais prasidėjus Holokaustui. Apie tokį patyrimą rašo eseistas Jean Améry, pats išgyvenęs Holokaustą. Jis suvokė, kad yra žydas ne todėl, jog pats pasirinko būti žydu, o todėl, kad naciai matė jį tokį (Amery, 1980).

Šio tyrimo rezultatai parodė, kad tyrimo dalyviai, priešingai nei teigė S. Fisch (1978), iki karo puoselėję žydiškas tradicijas ir kultūrą, Holokausto metu neatsiribojo nuo ankstesnio tautinio žydiško tapatumo, bet tik dar labiau jį sustiprino. Jie stengėsi išsaugoti savo tradicijas netgi tada, kai gyvenimo sąlygos buvo nežmoniškos ir buitį turėtų užgožti dvasingumą. Visgi gete tyrimo dalyviai laikėsi žydiškų papročių, kiek tai buvo įmanoma tomis sąlygomis. Tuos tyrimo dalyvius, kurie iki karo nejautė stipraus ryšio su žydiškomis tradicijomis, Holokaustas privertė į jas atsigręžti ir priimti. Žmonės pasijuto žydais, kai juos žudė dėl buvimo žydu.

Svarbu pažymėti, kad Holokaustas pakeitė žmonių santykį su Dievu kaip aukščiausią jėgą, lemiančią jų likimą. Vieni liko su Dievu kaip išsigelbėjimo šaltiniu, kadangi kito nebuvo. Jie nepyko ant Dievo, priėmė Holokaustą kaip Dievo bausmę už nuodėmes. Toks pažiūris atitinka daugelio žydų rabinų, mąstytojų požiūrį (Rabino Meir Kahane, Rabino Avigdor Miller, Rabino Mordechai Atiya), kurie Holokaustą matė kaip Dievo bausmę už atitolimą nuo žydiškų šaknų. Todėl jų ryšys su Dievu išliko ir sustiprėjo. Tikėjimą Dievu jie išsaugojo viso Holokausto metu ir už savo išlikimą jie dėkingi aukščiausiąjai jėgai. Kiti nesugebėjo patikėti, kad Dievas galėjo leisti įvykti Holokaustui ir visiems jo baisumams, todėl pyko ant Dievo ir nustojo juo tikėti, kaip ir Rubenstein (1966), kurio manymu, Holokausto baisumai įrodė, kad Dievas neegzistuoja.

Karo metu kildavo situacijų, kai žydai privalėdavo slėpti savo žydiškumą, kad išliktų gyvi. Tie tyrimo dalyviai, kurie slapstėsi pas vietinius gyventojus ir slėpė savo tautybę, po karo jautėsi atitrūkę nuo žydiškų šaknų. Pradėję naują gyvenimą po karo jie jautėsi „nevisaverčiais žydais“, nes daugeliu atvejų jų ikikarinis žydiškumas dingo kartu su artimaisiais, su kuriais jis buvo siejamas.

Mano, kaip šeimos nario, vaidmuo pakito. Žydiškoje kultūroje šeima užima centrinį vaidmenį. Visos žydiškos tradicijos nukreiptos į artimų šeimos santykių palaikymą. Prasidė-

jus karui, kai situacija tapo grėsminga, iš karto išryškėjo šeimos narių tarpusavio santykių svarba. Karo pradžioje tyrimo dalyvių šeimų nariai turėjo galimybę evakuotis, tačiau liko Lietuvoje dėl savo artimųjų, kurių negalėjo palikti. Pavojaus metu šeimos tapdavo ypač susitelkusios, šeimos nariai aukojosi vieni dėl kitų. D. McAdams tai vadina „rūpesčiu“, kai žmonės vieni kitiems suteikia paramą, pagalbą, palaikymą. Tokią temą išskiria ir G. Breakwell, pavadindama ją „priklausomybe“, kuri apibrėžiama kaip poreikis būti artimu su kitais.

Holokausto metu tėvų išnykimas ir mirtis buvo nuolatinė reali grėsmė, kurią jautė tyrimo dalyviai. Traumuojantis tėvų praradimas įvykdavo staigą. Visiems tyrimo dalyviams karas prasidėjo artimų žmonių žūtimi. Kai kurie matė, kaip žudomi jų artimieji, kai kurie – ne. Tie, kurių artimieji pradingdavo nematant jų žūties, visą karą ir ilgus metus jam pasibaigus puoselėjo iliuzijas apie artimųjų grįžimą, ir sužinoję, kad jie mirę, jausdavosi praradę juos antrąkart.

Tyrimo dalyviai prisimena šeimos narių praradimą kaip skaudžiausią Holokausto patirtį. Tai tvirtina P. Chodoff (1963), H. Hafner (1968), P. Matussek (1975), E. Fogelman ir B. Savran (1979), E. E. Kuperstein (1981), A. L. Berger (1988), J. S. Kestenberg (1993) – šeimos praradimas laikomas svarbiausiu faktoriumi, darančiu įtaką išgyvenusiųjų Holokaustą ir jų vaikų pokariniam prisitaikymui. Tėvai formuodavo saugų vaikų prierašumą vaikystėje ir jų netektis sugriaudavo apsaugos nuo išorinio pasaulio iliuziją. Šeimos narių praradimas tokiomis baisiomis aplinkybėmis dažnai būdavo lydimas „išgyvenusiojo kaltės jausmo“ ir sunkumo gedėti, todėl laikomas išgyvenusiųjų traumos centru (Hafner, 1968).

Kai tyrimo dalyviai Holokausto metu būdavo su savo tėvais, šie tapdavo grėsmės amortizatoriumi. Įvykiai buvo interpretuojami tėvų ir perduodami vaikams, atsižvelgiant į jų gebėjimą tuos įvykius suvokti. Mokslininkai, rašę apie karo poveikį vaikams, padarė išvadą, kad visų amžiaus grupių vaikai stengėsi suprasti painius įvykius ir karo patirtis, tačiau naudodamiesi skirtingomis strategijomis, atitinkančiomis jų amžių ir gebėjimus (Sigal ir Weinfeld, 2001). Scheering ir Zeanah (2001) tvirtina, kad mažiau subrendę kognityviniai gebėjimai gali paskatinti vaikus nuvertinti arba nepripažinti kai kurių grėsmingų situacijų. Kita vertus, mažiau pavojingi įvykiai gali pasirodyti labai bauginantys vaikams, kuriems trūksta gebėjimo suvokti stimulų prasmę (Bender ir Frosch, 1942). Kalbant apie šio tyrimo dalyvių patirtis ir jų gebėjimą suvokti situaciją ir į ją atitinkamai reaguoti, jį galima lyginti su S. R. Suleiman (2002) tyrimo rezultatais, kurie parodė, kad vaikai buvo priversti priimti sprendimus ir atsakomybę daug ankstesniame amžiuje nei jie tai darytų normaliaame gyvenime. Tačiau S. R. Suleiman (2002) tyrime išryškėjo, kad 11–14 metų vaikai yra per maži prisiimti atsakomybę, o šiame tyrime vaikai, palikti vieni ir privalėję išgyventi, užėmę suaugusiojo vaidmenį, buvo 7 metų ir vyresni. Jie privalėjo užimti prarastų ar silpnų suaugusiųjų vietą. Stresas, kurį sukeldavo prisiimti vaidmenys, prisidėdavo prie trauminės situacijos. Kai tyrimo dalyviai galėjo pasidalinti savo jausmais, mintimis su kitais šeimos nariais, jie savo patirtį išgyveno lengviau. Tyrimo dalyviai jautėsi saugesni būdami kartu su šeima. Jie neturėjo kęsti vienatvės, kuri taip pat prisidėjo prie neigiamo Holokausto poveikio tapatumui.

Holokaustas suteikė labai mažai galimybių normaliam vaikų gyvenimui. Tyrimo dalyviai buvo išnaudojami, iš jų buvo atimta mokykla, žaidimai, draugystė su kitais vaikais ir ateities viltis. Jų tėvai atsidūrė tokioje situacijoje, kai negalėjo sukurti savo vaikams pati-

kimos aplinkos, kurios šie tikėjosi iš savo tėvų, pradedant fizinių poreikių patenkinimu, kaip pastogės, higienos ir maitinimo suteikimas, kurių taip pat labai trūko. Tyrimo dalyvių jaučiama baimė ir nerimas, kai tėvai negalėjo jų apginti, buvo labai intensyvūs. Naciams iš dalies pavyko iš tėvų atimti žmonių, teikiančių saugumą ir meilę vaikams, statusą, kaip nurodo J. S. Kestenberg ir M. Kestenberg (1990b).

Dauguma tyrimo dalyvių karo metu buvo prisirišę prie motinų, tik du tiriamieji karo metus leido su tėvais. Interviu visi tyrimo dalyviai pasakojo apie stiprias motinas, kurios jais pasirūpino ir padėjo išgyventi. Holokaustas suintensyvino ir taip intensyvius motinų jausmus. Kaip rodo ir J. T. Baumel (1999) tyrimo rezultatai, šiame tyrime paaiškėjo, kad motinos sugebėdavo užmegzti palaikančius santykius su aplinkiniais, kurie padėdavo išsigelbėti joms ir jų vaikams. Be to, kaip nurodo ir D. S. Ainsworth (1991), motinos sulaukdavo pagalbos ir palaikymo iš aplinkinių dėl buvimo „silpnąja lytimi“, kuri daugiau nei vyrai reikalauja rūpėsčio. Motinos mobilizuodavosi ir stengdavosi padaryti viską, kas būdavo jų jėgoms, kad apsaugotų savo vaikus. Tyrimo dalyviai jautė motinų rūpestį. Tai neatitinka D. Pines (1986) išsakytų minčių, kad vaikai, Holokausto metu buvę su motinomis, buvo labiau paveikti traumos nei būdami su tėvais, nes traumatizuota motina negali suteikti vaikams pamatinio saugumo jausmo. Motinų buvimas kartu su tyrimo dalyviais Holokausto metu išsaugojo saugaus prierašumo jausmą, svarbų tapatumo raidai. Tyrimo dalyviai, praradę motinas, visą gyvenimą jautė jų netektį ir tai darė įtaką jų tapatumui.

Apie savo tėvus tyrimo dalyviai pasakojo kaip apie pasimetusius, praradusius ankstesnę lyderio poziciją šeimoje. Šio tyrimo rezultatai atitinka J. T. Baumel (1999) ir Y. Danieli (1982) tyrimų rezultatus, kuriuose nurodoma, kad pasikeitusi tėvų pozicija šeimose turėjo įtakos vaikų tapatumo kaitai. Kai Holokausto metu tėvai suprasdavo, kad negali vaikams suteikti realios apsaugos, stengdavosi palaikyti juos bent morališkai. Tai buvo ypač svarbu tyrimo dalyviams paliekant šeimas ir bandant išsigelbėti. Vaikai jautėsi kalti palikdami tėvus. Todėl tėvai, suteikdami vaikams „palaiminimą“, leisdavo jiems be didelės sąžinės graužaties dėl paliktų artimųjų savarankiškai spręsti savo likimą.

Kalbant apie šio tyrimo dalyvius galima pastebėti tendenciją, kad berniukai, vaikinai sugebėdavo lengviau atsiskirti nuo artimų žmonių, kai jiems tekdavo pasirinkti buvimą su artimaisiais ar išgyvenimą. C. Gilligan (1984) tai aiškina tuo, kad vyrams brandūs santykiai sustiprina atsiskyrimo ir nepriklausomybės idėją, o moterys labiau vertina prisirišimą prie kitų. Tai dar vienas paaiškinimas, kodėl moterys sugebėdavo užmegzti santykius su kitais žmonėmis, reikalingus išgyventi, lengviau nei vyrai.

Pakito mano tikslai. Pagrindinis tikslas Holokausto metu buvo išgyventi. Nepaisant visų žiaurumų, kuriuos žmonėms teko iškęsti, kritinėmis akimirkomis vidinės jėgos jausmas padėdavo iškęsti ekstremalias situacijas. D. McAdams (1990) ir G. Breakwell (2015) išskiria „savikontrolę“ kaip faktorių, kuris padeda susidoroti su kritinėmis situacijomis, dėl kurio asmuo tobulėja, o tai keičia jo tapatumą.

Trauminis patyrimas sustiprino tyrimo dalyvių savikontrolės jausmą. Tie, kurie karo metu buvo paaugliai, turėjo kontroliuoti save, kai, pavydžiui, dėl išgyvenimo privalėjo įveikti didžiulius atstumus pėsčiomis, dieną dirbti, o naktį nemiegoti ir slapstyti, stengiantis išvengti rizikos būti išgabentiems į koncentracijos stovyklą arba būti nužudytiems. Būdami ligoniai jie vis vien turėjo eiti dirbti suprasdami, kad ligoniai neturi galimybių išgyventi, pas

vietinius gyventojus stengėsi prašyti maisto tik tada, kai buvo tinkamos oro sąlygos ir sniegas užpustydavo pėdsakus, nekreipdami dėmesio į kankinantį alkį. Tyrimo dalyviai, karo metu buvę vaikai, savikontrolės jausmą išsiugdė, kai buvo priversti badauti, tyliai sėdėti pasislėpę, miegoti tarp gyvulių ir kęsti šaltį, susitaikyti su mintimi, kad teks išsiskirti su šeima ir gyventi su svetimais žmonėmis. Visa tai mobilizavo tyrimo dalyvių vidines jėgas. Efektyvi savęs kontrolė ir atsakomybė už save padėjo sustiprinti didžiavimąsi savimi, vidinę savigontrolę ir saugumo jausmą nekontroliuojamoje situacijoje. D. McAdams (1990) tai vadina „savęs įgalinimu“ – gebėjimu pasiekti užsibrėžtų tikslų. G. Breakwell (2015) tai įvardija kaip „kontrolės jausmą“, kuris padeda susidoroti su situacija ir pasiekti tikslų.

Dauguma išgyvenusiųjų demonstravo į veiksmą orientuotą elgesį vengdami grėsmingų situacijų arba iš jų pabėgdami. Tam padėjo planuojamas problemų sprendimas. Norėdami pabėgti arba išvengti situacijų išgyvenusieji turėjo turėti planą. Kai kuriais atvejais planą sukurdamo jie patys, kitais – padėdavo artimieji. Vienais atvejais išgyvenusieji turėjo daug laiko apgalvoti savo veiksmus, visas plano detales, bet dažniausiai viskas vykdavo spontaniškai, pasitaikius palankioms aplinkybėms. Išgyvenusieji turėjo teisingai įvertinti situacijas, numatyti pasekmes, norėdami išvengti grėsmių. Svarbiausia – jie turėjo labai greitai priimti sprendimus. Teisingai priimti sprendimai, padėję išsigelbėti patiems ir išgelbėti artimuosius, darė įtaką pozityviam savęs vertinimui, savigarbai. Asmuo, atlikęs tokius veiksmus, pelnė artimųjų pagarbą, todėl apie reikšmingus sprendimų priėmimus ir atsakingumą buvo pasakojama visose istorijose, perduodamose kitoms kartoms, pabrėžiant atsakomybės ir saviveiksmingumo svarbą. D. McAdams (1990) tai vadino „pasiekimais“ ir „atsakomybe“ – išsikeltų tikslų pasiekimą, problemų sprendimą ir atsakomybės prisiėmimą.

Kalbėdama apie grėsmę tapatumui, G. Breakwell (1986) nurodo gyvenimo pokyčių kontrolės jausmo svarbą. Kai atsitinka taip, kad gebėjimas ar galimybė kontroliuoti įvykius, kartais ir savo veiksmus yra ribojami vidinių arba išorinių priežasčių, individas praranda saviveiksmingumą. Šie pokyčiai gali sutrukdyti asmens tapatumo tęstinumui. Kontrolės stoka mažina savigarbą, todėl asmuo, susidūręs su grėsme, siekia galios ir savarankiškumo ir taip koncentruojasi į veiksmus, kurie sustiprina jų savęs vertinimą.

Svarbu paminėti, kad tyrimo dalyviai kai kada patekdavo į tokias situacijas, kuriose, nepriklausomai nuo jų norų, jie negalėjo nieko kontroliuoti. Ypač ryškiai tai matėsi tyrimo dalyviams patekus į koncentracijos stovyklas. Koncentracijų stovyklų tikslas buvo galutinai sunaikinti žmogiškumą. Badas ir nežmoniškos gyvenimo sąlygos pavertė juos gyvais lavonais. G. Breakwell (1992) nurodomas „savivertės jausmas“ tyrimo dalyvių, papuolusių į koncentracijos stovyklas, buvo sunaikintas. Tyrimo dalyviai, negalėję kontroliuoti situacijos, jautėsi pasidavę likimui. D. McAdams (1990) situacijas, kuriose asmuo patiria savo asmenybės žlugimą, vadina „nuopuoliu“.

Ne tik nuo manęs viskas priklausė. Tyrimo dalyviai suvokė savo išskirtinį „statusą“, kaip nurodo D. McAdams (1990) – jie išgyveno, kai dauguma kitų artimųjų, šeimos narių, draugų žuvo. Viena vertus, tyrimo dalyviai jautėsi ypatingi, sėkmingi, turintys ypatingų gebėjimų, galių, padėjusių išgyventi. Kita vertus, jautė kaltę dėl to, kad liko gyvi, o kiti – ne. Irracionaliame lygmenyje šiuos asmenis iki šiol slegia jų privilegijuotas pabėgimas nuo mirties. Savo išlikimą tyrimo dalyviai vadina stebuklu, nes jautėsi balansavę ant gyvenimo ir mirties ribos.

Tyrimo dalyviai savo išlikimą vertino kaip sėkmingas aplinkybes. Kiti tyrėjai taip pat sutinka su sėkmės faktoriaus svarba (Eitinger, 1964; Matussek, 1975; Suedfeld, 2003; Tammeus ir Cukierkorn, 2009). Jų manymu, bet kokie pasirinkimai, kuriuos priėmė tyrimo dalyviai norėdami išgyventi, nebuvo jų pasirinkimai, bet tik tikėtina spėlionė, kad jų sprendimai bus teisingi. Atsitiktinumas ir lemtis, kaip išlikimo paaikškinimai, padėjo išgyvenusiems negalvoti apie kaltę prieš tuos, kurie neišgyveno, ir smerkimą tų, kurie išliko. Laimingos aplinkybės padėjo išgyvenusiems įprasminti savo patyrimą.

Keitėsi mano savęs vertinimas. Karo metu žlugdanti aplinka keitė žmonių savęs vertinimą. Naciai gana sėkmingai diegė dehumanizacijos politiką žydų atžvilgiu. Dehumanizacija pasireiškė mąstymo, emocijų ir elgesio lygmenyse. Šis reiškinys buvo įtvirtintas kalbos (pvz., įžeidimų ir propagandos), emocijų (pvz., pykčio, gailestingumo, abejingumo), ideologijos (pvz., nacių pseudomokslinių idėjų apie arijus kaip aukštesniųjų rasę ir žydus kaip antrarūšių žmones), psichologinio sąlygojimo (pvz., elgesio – mušimo), įstatymų (pvz., 1935 m. Niurnbergo įstatymai, ribojantys žydų teises Trečiojo Reicho teritorijoje). Getuose žydai turėjo nešioti šešiakampes žvaigždes kaip skiriamąjį ženklą. Koncentracijos, darbo ir naikinimo stovyklose iš žydų kalinių buvo konfiskuojami drabužiai, jų galvos buvo nuskutamos, o jiems skiriamas identifikacijos numeris, dažnai atvejais išstatuiuojamas ant rankos, kad liktų amžinai. Naciai privertė žydus išsiskirti iš kitų žmonių. Jie žydus vadino „maru“, „purvu“, „parazitais“, „krovinium“ ir „gabalais“, bet niekada „žmonėmis“ (Gilbert, 2000; David ir Pelly, 2003). Žydų tautybės žmonės buvo depersonalizuoti, žeminami, iš jų buvo atimamas tapatumas. Visa tai turėjo įtakos tyrimo dalyvių savęs vertinimui. Jie jautėsi nužmoginti, pažeminti iki kūniško lygmens. Naciai nevertino jų kaip asmenybių, jie sudarė visas sąlygas, kad tyrimo dalyviai prarastų žmogiškumą.

Ir visgi tie, kurie turėjo nors menkiausią galimybę, kovojo už savo, kaip asmenybės, išsaugojimą. Jie suprato, kad pasidavę žlugdančiai aplinkai lengvai praras visas vertybes, kuriomis jie gyveno ankstesniame „normaliame“ gyvenime, todėl darė viską, ką galėjo, kad išliktų žmonėmis ir išsaugotų savigarbą. Jie juto, kad jų pastangos išlaikyti savo vertybes daro juos geresniais, labiau pasitikinčiais savimi, savarankiškesniais, stipresniais žmonėmis, kurie sugeba atsakyti už save, savo artimuosius ir įgyja pakankamai patirties susidoro-roti su sunkumais, laukiančiais ateityje.

Apibendrinant tyrimo dalyvių tapatumo pokyčius Holokausto metu galima išskirti savo, kaip visuomenės nario, šeimos nario, žydų tautos nario vaidmenų pokyčius, taip pat tikslų ir vertybių pokyčius bei savęs vertinimo pokyčius.

4.2. Ilgalaikės Holokausto pasekmės tapatumui

Atsakant į klausimą, kokios buvo ilgalaikės Holokausto pasekmės tapatumui, atliktų interviu tekstų analizė padėjo suformuoti tyrimo dalyviams bendras temas: 1. Man Holokaustas nesibaigė, 2. Holokaustas padėjo suprasti, kas svarbu, 3. Holokaustas pakeitė mano tikėjimą, 4. Holokaustas man suteikė išskirtinumo, 5. Holokausto palikimas man.

Man Holokaustas nesibaigė. Nors po Holokausto praėjo daugiau nei pusė amžiaus, tyrimo dalyviai iki šiol jaučia traumos pasekmes: naktinius košmarus, pasikartojančius, įkyrius, jaudinančius, vis grįžtančius prisiminimus, padidėjusį jautrumą susidūrus su įvykiais, primenančiais Holokaustą.

Aptariant išgyvenusiųjų traumatizavimą, reikėtų atsižvelgti į tam tikrus faktorius, turėjusius jam įtakos – skirtingą tiriamųjų amžių ir aplinką Holokausto metu.

Šio tyrimo dalyviai Holokausto metu buvo vaikai arba paaugliai. Dėl jauno amžiaus jie buvo priversti slėpti skausmingus jausmus, nes negalėjo iki galo suprasti destruktivių gyvenimo įvykių. Tokios jausmų represijos sukėlė nuolatinį gilų skausmą, kurio tyrimo dalyviai negalėjo atsikratyti nei vaikystėje, nei suaugę. Jie neturėjo galimybių Holokausto metu gedėti žuvusių artimųjų, nes patys turėjo rūpintis savo išlikimu. Ir karui pasibaigus jie nesugebėjo to padaryti, nes dauguma labai ilgai tikėjosi, kad šeimos nariai vėl pasirodys. Kai kuriems tyrimo dalyviams, nesugebėjusiems iki galo integruoti trauminės patirties, asmeninėje gyvenimo istorijoje liko didžiulių spragų. Net ir šiandien ne vienam tyrimo dalyviui jų patyrimas liko inkapsuluotas, atskirtas nuo kasdienės realybės, o tai atitinka kitų tyrėjų tyrimo rezultatus (Kestenberg, 1972; Bettelheim, 1979).

Visų tyrimo dalyvių Holokausto patyrimas skirtingas. Holokaustas prasidėjo persekiojimu, izoliacija nuo visuomenės, kalinimu getuose, vėliau vieni tyrimo dalyviai pateko į koncentracijos stovyklas, kitiems pavyko pabėgti ir slapstytis pas vietinius gyventojus, buvo ir tokių, kurie prisijungė prie partizanų. Tyrėjai priėjo prie bendros išvados, kad labiausiai Holokausto paveikti yra kalėjusieji koncentracijos stovyklose. Tarp šios grupės tiriamųjų buvo daugiausia diagnozuotas PTSS (Jucovy, 1989; Yehuda, Kahana ir Southwick, 1994). Ir šiame tyrime daugiausia potrauminių simptomų ir sunkumą integruojant savo trauminę patirtį išryškėjo tyrimo dalyviams, buvusiems koncentracijos stovyklose. Tyrimo dalyviams, prisijungusiems prie partizanų ar pasipriešinimo grupių, psichologiškai padėjo supratimas, kad jie gali aktyviai priešintis ir kovoti su persekiotojais, kaip mini savo tyrimuose M. E. Jucovy (1989), A. Steinberg (1989), ir po karo jie patyrė mažiau trauminių pasekmių. Rosenbloom ir Williams (2010) teigia, kad išgyvenusieji, karo metu besislapstę pas vietinius gyventojus ar miškuose, pasižymėjo didžiausiu nerimastingumu, palyginti su visomis kitomis grupėmis. Šio tyrimo dalyviai, besislapstydami pas žmones, taip pat patyrė nuolatinę įtampą, baimę būti surastiems, o tai išprovokavo padidėjusį jautrumą. Dar vienas faktorius – izoliacija – darė įtaką besislapstančiųjų depresijai ir nerimui. Apie tai pasakoja šio tyrimo dalyviai, tai aptinkama W. W. Eaton ir kt. (1982) tyrime. Visi šie trauminiai simptomai buvo būdingi išgyvenusiems Holokaustą ir iš karto po karo, ir išliko praėjus daugeliui metų po jo. Nors atrodytų, kad jie yra skausmingi ir žalingi, visgi jie yra neatsiejama gyvenimo patirties dalis, ir, kaip rašė H. Krystal (1981), išgyvenusieji turi priimti niokojančias Holokausto pasekmes, nes tai reikalinga jų savirealizacijai. Nors prisiminimai gali būti skausmingai patvarūs ir įkūrūs, jie būtini, norint išlaikyti gyvenimo tęstinumo jausmą.

Visą laiką stengdamiesi nugalėti Holokausto pasekmes ir prisitaikyti prie pasikeitusio gyvenimo, sulaukę senyvo amžiaus tyrimo dalyviai yra priversti susidurti su vėl paastrėjusiomis Holokausto traumos pasekmėmis. Nors daugelis išgyvenusių asmenų parodė atsparumą traumai ir gebėjimą prisitaikyti, jie tampa ypač pažeidžiami pokyčių, susijusių su normaliais senėjimo procesais, nes buvusios traumos įveikos strategijos, tokios kaip sunkus darbas ar vaikų auginimas, daugiau neveikia.

Šio tyrimo rezultatai atitinka G. R. Leon, J. N. Butcher, M. Kleinman, A. Goldberg, M. Almagor (1981), A. Amir ir R. Lev-Wiesel (2003), C. B. Joffe, H. Brodaty, G. Luscombe, F.

Ehrlich (2003), B. Kahana, Z. Harel ir E. Kahana (2005) tyrimo rezultatus, kuriuose matomas trauminių simptomų sustiprėjimas sulaukus senyvo amžiaus. Tyrimo dalyviai – pagyvenę žmonės, jau kuris laikas išėję į pensiją, nebeturintys didelės fizinės, protinės apkrovos, turintys sveikatos problemų, kai kurie iš jų gyvena vieni. Visi šie faktoriai turi įtakos anksčiau veikusių gynybos mechanizmų, padedančių susidoroti su traumos pasekmėmis, efektyvumo sumažėjimui.

Remiantis E. Erikson (1995) teorija, svarbiausia vyresnio amžiaus raidos užduotis yra įgyti vientisumą, apibrėžiamą nuoseklumo ir tęstinumo jausmą, kai susiduriama su gyvenimo baigtimi. Vyresnio amžiaus žmonės pasiekia šią būseną peržvelgdami savo gyvenimą, taip prisimindami praeitį ir jos interpretacijas. Vyresni žmonės, siekdami pasakojimo vientisumo, stengiasi užbaigti neišspręstus dalykus, integruoti juos į gyvenimo istoriją, įkūnijančią tapatumą (McAdams, 1990).

Anot D. McAdams (1990), pasakodami savo gyvenimo istoriją žmonės kuria tapatumą, prasmę savo egzistencijai. Vienas veiksnių, padedančių susidoroti su trauma, buvo savo Holokausto istorijos pasakojimas. Tai suteikė tyrimo dalyviams jų patyrimo įprasminimo ir gyvenimo vientisumo jausmą, apie kurį kaip vieną esminių tapatumo faktorių kalba ir G. Breakwell (2015), ir D. McAdams (1996). Tyrimo dalyviai, pasakodami savo Holokausto istorijas, stengėsi apsaugoti save nuo skaudžių prisiminimų. Remiantis D. McAdams (1996) naratyvinio tapatumo teorija, jausmų slopinimas ir emocinis rigidiškumas gali būti perkeliama iš vaikystės į vėlesnį amžių. Pasakodami savo gyvenimo istorijas tyrimo dalyviai stengėsi palaikyti emocinį stabilumą. Emocijų slopinimas matomas, kai tyrimo dalyviai formuluoja situacijų įvertinimus ir reiškia jausmus, susijusius su jų turiniu. Vertinimo sistemos rigidiškumas gali reikšti stiprią koncentraciją į neigatyvius jausmus. Kai kurie tyrimo dalyviai pasakojo apie artimųjų netektį, beviltišką situaciją Holokausto metu be ašarų, netgi su humoru, tartum pašiepdami tragišką situaciją. Tyrimo dalyviai ne tik stengėsi užšaldyti emocijas, bet ir naudojo intelektualizavimą norėdami sumažinti skaudžius prisiminimus – pasakodami savo istorijas jie daug dėmesio skyrė istorinėms detalėms.

Pasakodami savo istorijas tyrimo dalyviai turėjo rekonstruoti įvykius. M. Hirsch (2012) teigia, kad rekonstruodami įvykius asmenys į juos įtraukia kitų žmonių prisiminimus. Dėl to, kaip teigia M. Hirsch, yra didelis skirtumas tarp asmeninio prisiminimo apie tam tikrą įvykį ir tikros to įvykio istorijos. To įvykio prisiminimai pereina ilgą rekonstrukcijos procesą. Per tą procesą jis tampa asmeniniu prisiminimu, kurio mažą dalį sudaro tikri faktai, didžiąją – individuali įvykio interpretacija (Hirsch, 2012).

Per tokią prizmę turi būti vertinami Holokaustą išgyvenusiujų prisiminimai ir pasakojimai. Šiuo metu apie Holokaustą žinoma gana daug – žinomi nužudytųjų skaičiai, žudymo aplinkybės. Todėl dabar visi tyrimo dalyviai gali rasti tikslus įrašus apie to meto įvykius.

Šio tyrimo dalyviai taip pat atliko šį tiriamąjį darbą apie karo laikotarpį, norėdami geriau paremti savo istorijas istoriniais faktais ir padaryti savo pasakojimą vienybę.

Istorijos pasakojimas apima asmeninio palikimo generavimą, darantį įtaką kitoms kartoms (McAdams, 1990). Tyrimo dalyviai jaučia poreikį pasidalinti su kitais savo Holokausto patirtimi. Istorijų pasakojimo tikslas yra ir privatus, ir visuomeninis. Asmeninį tikslą palaiko noras perduoti vaikams paveldą, kuris padėtų jiems geriau suprasti save ir savo tėvus. Istorijos pasakojimas apima poreikį sužinoti faktus apie šeimą bei kitus žmones ir

asmeniškai liudyti apie tai, kas nutiko, noras perduoti vaikams žinias apie dingusius gimi- nes, prisiminti žuvusius. Pasakojimas – būdas sujungti šeimų kartas. Visuomeninis asme- ninių istorijų pasakojimo tikslas – mokyti kitus nepakantumo kitoms tautoms prevencijos tikslais. Su amžiumi atsirandantis didesnis poreikis papasakoti savo istoriją suvokiant, kad greitai nebeliks gyvų išgyvenusiųjų ir jų patirtis dings kartu su jais.

Holokaustas padėjo suprasti, kas svarbu. Holokaustas privertė tyrimo dalyvius peržiūrėti ir išgryninti vertybių sistemą. Tai, kas iki karo atrodė svarbu, jo metu tapo nereikšminga. Ir atvirkščiai – tai, kas iki karo atrodė savaime suprantama, jo metu tapo gyvybiškai reikš- minga. Remiantis G. Breakwell (2015) teorija, kuri teigia, kad tapatumą sudaro turinio ir vertės dimensijos, galima teigti, jog tyrimo dalyvių tapatumo turinys, kurį apima asme- niniai tikslai, vaidmenys, sau priskiriami bruožai, įgyja tam tikrą vertę, priklausomą nuo socialinių aplinkybių. Holokaustas pakeitė vertybes, apimančias savęs suvokimą: iki karo buvę svarbūs asmenybės bruožai nublanko prieš savęs kovotojo, gebančio greitai orien- tuotis situacijoje ir priimti sprendimus, būti savarankiškam, atsakingam, ištvermingam, išlaikančiam moralės principus suvokimą.

Holokaustas pakeitė šeimos vertingumo suvokimą – šeimos tapo turtu, kuris užtikrina saugumą, palaikymą. Šeimos praradimą Holokausto metu tyrimo dalyviai jautė visą likusį gyvenimą, kaip ir jų vaikai bei anūkai. Šeimos narių praradimas reiškė išplėstinės šeimos praradimą, išgyvenusiųjų vaikų negalėjimą bendrauti su seneliais, dėdėmis, pusbroliais. Šeimos narių praradimas sugriovė kartų gyvenimo ciklą, kai dukra mokosi būti mama iš savo mamos, kai anūkai klausosi senelių istorijų, ir taip šeima įgauna tęstinumo jausmą. Išplėstinės šeimos nebuvimas verčia likusius šeimos narius palaikyti labai glaudžius san- tykius („rūpestis“, apie kurį rašo D. McAdams, ir „priklausomybė“, kurią nurodo G. Bre- akwell).

Holokaustas išugdė toleranciją, supratimą, kokia trapi yra žmogaus gyvybė ir kaip ją reikia branginti, nes ji lengvai prarandama. Holokaustas atskleidė tamsiąją žmonijos pusę, leido pamatyti, kokį mastą gali pasiekti žmonių žiaurumas. Holokaustas padėjo išgryninti gyvenimo tikslus – nešti gėrį ir dvasingumą.

Holokaustas pakeitė mano tikėjimą. Holokaustas turėjo didelės įtakos išgyvenusiųjų santykiui su Dievu ir religija. Prasidėjus karui, tyrimo dalyvių santykis su religija buvo su- kurtas ir jiems perduotas tėvų, patys jie aiškios nuostatos religijos klausimu neturėjo. Dau- guma namie šventė žydiškas šventes ir reguliariai su tėvais lankėsi sinagogoje. Holokaus- tas privertė iškristalizuoti santykį su Dievu. Vieni po Holokausto jautė aiškia priešpriešą Dievui, nes manė, kad Jis negalėjo leisti vykti tokiems baisiems dalykams. Kiti, atvirkščiai – atidavė savo likimą Dievo valiai, nes, jų manymu, tik Jis jiems padėjo išlikti. Visi tyrimo dalyviai uždavė sau klausimą, koks buvo Dievo vaidmuo Holokauste. Vieni šio tyrimo da- lyviai priėmė Holokaustą kaip Dievo bausmę už nuodėmes. Toks požiūris sutampa su judė- jų mąstytojų Rabino Meir Kahane, Rabino Avigdor Miller, Rabino Chaim Ozer Grodzinsky (pgl. Morgan, 2003) požiūriu, kurie Holokaustą taip pat vertina kaip Dievo bausmę. Kiti pyko ant Dievo ir neigė Jo buvimą, kaip ir E. Fackenheim (1990) bei R. Rubenstein (1966).

Holokaustas man suteikė išskirtinumą. Išgyvenusiųjų Holokaustą tapatumas kaip gyve- nimą istorija yra taip glaudžiai susijęs su praeities traumos patirtimi, kad jie negali atskirti savęs nuo buvimo „išgyvenusiais“ (Herman, 1992). Tyrimo dalyviai priskiria save „išgyve-

nusiųjų“ grupei. Jie gali atsiverti ir kalbėti apie savo praeitį su tais, kurie, kaip jiems atrodo, gali juos suprasti. Tarp išgyvenusiųjų Holokaustą susidaro stiprūs ryšiai todėl, kad jie gali suprasti vienas kito trauminę patirtį, kurios kiti suprasti negali. Jie turi bendrą praeitį, kuri juos vienija, ir jie gali netgi apie ją nekalbėti, nes ir taip vienas kitą supranta ir žino, kaip viskas buvo. Apie išgyvenusiųjų savęs suvokimą rašo ir kiti tyrėjai, teigdami, kad „išgyvenęs Holokaustą“ yra narystės kategorija, kuri įpareigoja (Bartesaghi ir Bowen-Perlmutter, 2009). Tyrimo dalyviai jaučiasi atsakingi už tai, kaip jie pasakoja įvykius, kurie yra neatsiejama visų „išgyvenusiųjų“ istorijos dalis. Apie priklausymą socialinėms kategorijoms rašo ir G. Breakwell (2015). Jos manymu, socialinė kategorija apima asmeninius elgesio, charakterio ypatumus. Antra vertus, asmeniui priskiriant sau tam tikrus bruožus, jis priskiria save prie žmonių kategorijos, turinčios tuos bruožus.

Buvimas „išgyvenusių“ buvo skirtingai vertinamas priklausomai nuo aplinkos, į kurią po karo papuolė tyrimo dalyviai. Į Lietuvą po karo grįžusiems žydams buvimas „išgyvenusių“ įgijo neigiamą atspalvį – grįžę žydai susidūrė su visuomenės tyla – ji nebuvo pasiruošusi kalbėti apie Holokaustą. Išgyvenusiųjų klausta ne „Kaip jūs išgyvenote?“, bet „Kodėl jūs išgyvenote?“ Tokios bendruomenės nuostatos privertė ilgam užšlopinti savo patirtį ir jausmus.

Panašus neigiamas požiūris į išgyvenusius Holokaustą iš karto po karo buvo ir kitose valstybėse. D. Brom, N. Durst ir G. Aghassy (2002) rašė apie siaubą, kurį pajuto žmonės, sužinoję, ką teko patirti išgyvenusiems Holokaustą. Po katastrofos visuomenė stengėsi pamiršti trauminius įvykius: naikino materialinius įrodymus (paminklus, kalėjimus, koncentracijos stovyklas), ignoravo liudininkų istorijas. Žmonės nenorėjo apie tai galvoti, todėl dažniausiai nutylėdavo šią temą, užuot reagavę ir suteikę išgyvenusiems paramą ir pagalbą atsigauti. Tai, kaip išgyvenusieji Holokaustą buvo priimti visuomenės, daugelio autorių apibūdinama kaip svarbus faktorius, darantis įtaką jų potrauminio prisitaikymui (McCann ir Pearlman, 1990; Kestenberg ir Kestenberg, 1990b; Bower, 1994; de Silva, 1999). M. Symonds (1980) kalba apie antrinį traumavimą, kai išgyvenusieji patenka į nepalaikančią ir kaltinančią aplinką. Tokia aplinka gali turėti tokį pat neigiamą poveikį, kaip ir pati trauma.

Su kitokia situacija susidūrė tyrimo dalyviai, išvykę gyventi į Izraelį. Nors Izraelyje pirmaisiais dešimtmečiais po Holokausto išgyvenusieji taip pat pajuto visuomenės nenorą priimti ir išgirsti jų istorijas, kadangi tuometė Izraelio politika buvo nukreipta į šviesią ateitį statant naują valstybę, o ne į tamsią praeitį, su kuria asocijavosi Holokaustas, tačiau po A. Eichmano teismo situacija Izraelyje pasikeitė. Išgyvenusieji Holokaustą buvo išgirsti, pagerbti. Jie turi galimybę gedėti savo žuvusių artimųjų per minėjimo dienas, gali burtis į draugijas ir kalbėti apie savo patirtis, jiems suteikiama speciali psichologinė, socialinė pagalba. Izraelyje šiuo metu jie turi palaikymą ir asmeniniu, ir valstybiniu lygmeniu.

Lietuvoje pastaraisiais dešimtmečiais visuomenė tampa atviresnė Holokausto temai. Yra įkurta Geto kalinių sąjunga, kurioje išgyvenusieji gali susitikti ir dalintis patirtimi su žmonėmis, išgyvenusiais tą patį, ką ir jie. Minimoms svarbios datos: Tarptautinė Holokausto aukų atminimo diena, Lietuvos žydų genocido diena – jų metu pagerbiami išgyvenusiųjų žuvę artimieji. Yra įrengtos Holokausto ekspozicijos muziejuose. Prezidentė skiria gelbėtojų valstybinius apdovanojimus. Visa tai vyksta valstybiniu lygmeniu. Buitiniu lygmeniu Holokaustas nėra integruotas į Lietuvos visuomenės sąmonę, kadangi jis nesuvokiamas kaip visos Lietuvos nelaimė.

Holokausto palikimas man. Nors visi tyrimo dalyviai sugebėjo susikurti gyvenimą ir sėkmingai realizuoti save, daugumą jų iki šiol persekioja trauminiai prisiminimai. Dauguma išgyvenusiųjų iki šiol sapnuoja košmarus apie Holokaustą, dažnai iškyla vaizdai ir mintys, susijusios su Holokaustu, kai juos sukelia koks nors išorinis dirgiklis: namai senamiestyje, praskrendančio lėktuvo garsas, duobės Paneriuose, prekinio traukinio stabdymo garsai. Vien mintis, kad Holokaustas gali pasikartoti, sukelia išgyvenusiems nerimą. Žiūrėdami pasaulio naujienas per televiziją jie vertina jas kaip galinčias sukelti naują Holokaustą arba ne.

Nors visos tyrimo dalyvių Holokausto istorijos persmeltos tragiškumo, daugumos jų juda nuo trauminių įvykių link pozityvios atomazgos.

Pasakodami gyvenimo istorijas tyrimo dalyviai yra priversti dar kartą įvertinti patirtas situacijas, priimtus sprendimus. Bendras konstruktyvus pakartotinis vaizdinių vertinimas yra laipsniškas judėjimas iš traumuojančių situacijų pereinant į emociškai ir psichologiškai teigiamą būseną. Sudėtinga patirtis, nors ir sukelianti skausmingus jausmus, nepanardina tyrimo dalyvių į neviltį. Konstruktyvus požiūris matomas ne tik pasakojimų sekose, bet ir sukurtoje vertinimo sistemoje. Gyvenimo istorijose D. McAdams (2001) pasakojimą, prasidedantį traumuojančiu įvykiu ir einantį link pozityvios pabaigos, vadina išpirkimu (angl. *redemption*). Jo manymu, tokio pobūdžio seka gali būti naudojama progresyviai asmens savęs suvokimui. Asmuo pasirodo kaip augantis, judantis į priekį. D. McAdams (2006) netgi siūlo terminą „atpirkėjas“ (angl. *the redemptive self*).

S. S. Tomkins (1987) apibūdino panašų procesą taikydamas apribojimo–atkūrimo scenarijus sąvoką. Šis scenarijus prasideda nuo neigiamos situacijos, kai asmuo tam tikru būdu kenčia. Laikui bėgant individas įveikia kančias, gerina probleminę situaciją ir juda link teigiamos būklės. Kalbėdamas apie tokią patirtį R. Janoff-Bulman rašo: „Interpretuodami ir vertindami situaciją, daugiausia dėmesio skirdami išmoktoms pamokoms ir įprasminimui, išgyvenusieji pabrėžia gerovę prieš blogybę, prasingumą prieš atsitiktinumą ir savigarbą prieš savęs pažeminimą“ (Janoff-Bulman, 1992, cit. pgl. McAdams ir Bowman, 2001).

Visi tyrimo dalyviai pasakojo apie karo pabaigą kaip apie svarbaus gyvenimo etapo baigtį. Ir nors dauguma jų į naują gyvenimą pradėjo kilti labai lėtai, vis dėlto daugumos pasakojimuose jaučiama pozityvi gyvenimo kryptis. Pozityvumas pasireiškė per atnaujintus santykius su artimaisiais, santykių užmezgimą, kitų žmonių pagalbą ir jos suteikimą kitiems, naujų gyvenimo galimybių atradimą, pasirinkimo laisvės buvimą, prasmės radimą patirtose kančiose kaip norą rasti reikšmę ir tikslą gyvenime po Holokausto, ir savo gyvenimo kaip vientiso ir nedalomo suvokimą.

Visgi reikia paminėti, kad ne visi tyrimo dalyviai pasiekė trauminės patirties įprasminimą. Kai kuriems Holokaustas sukėlė tokius stiprius neigiamus pokyčius vertinant save, iškraipė tikslus, sugriovė pamatines vertybes, kad jie nesugebėjo integruoti Holokausto, kuris suskaidė gyvenimą į prieš ir po, į savo tapatumą.

Apibendrinant svarbu pabrėžti, kad, nepriklausomai nuo to, kad vieniems tyrimo dalyviams sekasi sėkmingiau susidoroti su Holokausto padaryta trauma, kitiems – mažiau sėkmingai, jie visi iki šiol gyvena Holokaustu. Kaip asakė V10L1: „Žmonėms, kurie išgyveno Holokaustą, tai lieka visą gyvenimą, ir tai kaip antspaudas, atspindintis juos, ir tai įtakoja jų visą sekantį gyvenimą, nuo to negalima išsivaduoti. Visas gyvenimas eina lyg pro „tą“ prizmę.“

4.3. Tyrimo ribotumai

Tyrimo dalyvių patirtis Holokausto metu buvo skirtinga: įkalinimas gete ir/arba koncentracijos stovyklose, slapstymasis, dalyvavimas pasipriešinimo judėjime. Vieni Holokausto metu buvo su šeimos nariais, kitų šeimos išsiskyrė ir jie liko vieni. Be to, tiriamųjų amžius karo pradžioje svyravo nuo 7 iki 19 metų. Kai kuriems tyrimo dalyviams padėjo vietiniai gyventojai, o kiti juos persekiojo. Dalis tiriamųjų po karo emigravo į Izraelį, o kita dalis liko šalyje, kurioje jie išgyveno Holokaustą. Kiekviena individuali Holokausto patirtis galėjo turėti unikalios įtakos tapatumo kaitai. Platesnė analizė galėtų būti ateities tyrimų kryptis, nepamirštant, kad kiekvienais metais išgyvenusiujų Holokaustą lieka vis mažiau, ir tai gali apriboti tyrimų galimybes.

Dar vienas tyrimo ribotumas – mano asmeninis ryšys su šia tema. Mano seneliai išgyveno Holokaustą ir per stebuklą liko gyvi. Man, kaip trečios kartos išgyvenusiai, sudėtinga Holokausto temą vertinti nešališkai, kas galėjo turėti įtakos darbo objektyvumui. Nors, kita vertus, tai suteikė galimybę atskleisti Holokausto temą ne formaliai, bet jautriai ir giliai.

IŠVADOS

1. Holokausto sukelta trauma skatino keistis išgyvenusiųjų tapatumą karo metu: pakito išgyvenusiųjų savęs kaip visuomenės nario suvokimas dėl atskirties, susijusios su tautybe; pasitikėjimas žmonėmis buvo prarastas; pakito savo žydiškos kilmės suvokimas - persekiojimai privertė visus, nepriklausomai nuo jų santykio su judaizmu, buvusiu iki karo, suvokti savo žydiškumą; pakito savo vaidmens šeimoje suvokimas, šeimos narių praradimas sustiprino šeiminius ryšius tarp išlikusiųjų; pakito gyvenimo tikslai, pagrindiniu tikslu tapo išgyvenimas - priklausomai nuo aplinkybių jo buvo siekiama ugdant saviveiksmingumą, savarankiškumą, savikontrolę arba, pasidavus išoriniams veiksniams, pasyviai susitaikant; savęs vertinimo pokyčiams įtakos turėjo gebėjimas veikti, priimti atsakomybę už save ir artimuosius, išsaugoti moralumą.
2. Holokaustas sukėlė ilgalaikes pasekmes tapatumui: Holokaustas suformavo savęs kaip „išgyvenusiojo“ suvokimą, kuris įgijo skirtingą vertę Lietuvos ir Izraelio visuomenių kontekste. Išgyvenusieji save suvokia kaip vertinančius gyvybę, suprantančius materialių vertybių laikinumą. Jie suvokia save kaip priimančius Dievą arba kaip neigiančius jo egzistavimą. Išgyvenusieji atskleidžia dvejopą savo santykį su Holokaustu: save suvokia kaip pasisėmusius stiprybės, gyvenimiškos patirties, Holokauste atradusius prasmę arba kaip netekusius gyvenimo tęstinumo, neradusius prasmės trauminiuose išgyvenimuose.

LITERATŪRA

1. Ainsworth, D. S. (1991). Attachments and other affectional bonds across the life cycle. In C. Parkes, M. Stevenson-Hinde, J. Marris, Attachment across the Life Cycle (pp. 33–51). London: Routledge.
2. Aleksandrowicz, D. R. (1973). Children of concentration camp survivors. In E. Anthony, C. Kourpernik, The Child in his Family (Vol. 2: The Impact of Disease and Death, pp. 385–392). New York: John Wiley and Sons.
3. Alexander, G. (2016). My Holocaust Story: Hanna. Scholastic, Australia.
4. Amery, J. (1980). At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor of Auschwitz and Its Realities. S. Trans. & S. P. Rosenfeld. Bloomington: Indiana University Press.
5. Amir, M., and Lev-Wiesel, R. J. (2001). Does Everyone Have a Name? Psychological Distress and Quality of Life Among Child Holocaust Survivors with Lost Identity. *Trauma Stress*, 14, 859. [žiūrėta 2018 10 22]. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1023/A:1013010709789>.
6. Amir, M., and Lev-Wiesel, R. J. (2003). Time Does Not Heal All Wounds: Quality of Life and Psychological Distress of People Who Survived the Holocaust as Children. *Journal of Traumatic Stress*, 16, 295–299.
7. Andrews, M., Squire, C., and Tamboukou, M. (2008/2013). Doing Narrative Research. London: Sage.
8. Anthias, F. (1998). Evaluating 'Diaspora': Beyond ethnicity? *Sociology*, 32, 557–580.
9. Arnow, D. (1994). Toward a psychology of Jewish identity: A multidimensional approach. *Journal of Jewish Communal Service*, 71, 29–36.
10. Ashmore, R., Jussim, L., and Wilder, D. (2001). Social Identity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction. USA: Oxford University Press, 74–75.
11. Askénazi, L. (2005). L'identité d'un peuple. In L. Askénazi, & M. Goldman, La parole et l'écrit (pp. 141–149). *Penser la vie juive aujourd'hui*, Vol. 2. Paris: Albin Michel.
12. Atamukas, S. (1998). Lietuvos žydų kelias: nuo XIV a. iki XX a. pabaigos. Vilnius: Alma Littera, 14, 30, 292.
13. Atkins, K., and Mackenzie, C. (2008). Practical Identity and Narrative Agency. New York: Routledge.
14. Avakian, A. V. (2010). A different future? Armenian identity through the prism of trauma, nationalism and gender. *New Perspectives on Turkey*, 42, 203–214.
15. Ayalon, L. (2005). Challenges Associated with the Study of Resilience to Trauma in Holocaust Survivors. *Journal of Loss and Trauma*, 10, 4.
16. Baider, T., Peretz, A., and Kaplan, D. (1992). Effect of the Holocaust on coping with cancer. *Social Science Medicine*, 34, 11–15.
17. Bakan, D. (1966). The duality of human existence: Isolation and communion in Western man. Boston: Beacon Press.
18. Bamberg, M. G. (2011). The acquisition of narratives: Learning to use language. *Walter de Gruyter*, 49.
19. Bar-On, D., and Chaitin, J. (2001). Parenthood and the Holocaust. *Yad Vashem, Jerusalem*.

20. Bar-On, D., Eland, J., Kleber, R. J., Krell, R., Moore, Y., Sagi, A., Soriano, E., Suedenfeld, P., van der Velden, P. G., and Van IJzendoorn, M. H. (1998). Multigenerational Perspectives on Coping with the Holocaust Experience: An Attachment Perspective for Understanding the Developmental Sequelae of Trauma across Generations. *International Journal Behavioral Development*, 22(2), 315–338.
21. Barel, E., Van IJzendoorn, V., Sagi-Schwartz, A., and Bakermans-Kranenburg, A. (2010). Surviving the Holocaust: A meta-analysis of the long-term sequelae of a genocide. *Psychological Bulletin*, 136(5), 677–698.
22. Barocas, H. A., and Barocas, C. B. (1973). Manifestations of Concentration Camp Effects on the Second Generation. *American Journal Psychiatry*, 130(7), 820–821.
23. Bartesaghi, M., and Bowem - Perlmutter, S. (2009). The acquisition of memory by interview questioning: Holocaust re-memorizing as category-bound activity. *Discourse Studies*, 11(2), 223–243.
24. Barth, F. (1994). Enduring and emerging issues in the analysis of ethnicity. In H. Vermeulen, C. Govers, *The anthropology of ethnicity: Beyond ethnic groups and boundaries* (pp. 11–32). Apeldoorn, Netherlands: Het Spinhuis.
25. Bašinskas G. (2005). Lietuvių – žydų konfliktai sovietinės okupacijos pradžioje 1940 metų vasarą: tęstinumas ar lūžiai. Kai ksenofobija virsta prievarta. Lietuvių ir žydų santykių dinamika XIX a. – XX a. pirmojoje pusėje. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 197–213.
26. Baumel, J. T. (1999). Women's agency and survival strategies during the Holocaust. *Women's Studies International Forum*, 22(3), 329–347.
27. Bender, L., and Frosch, J. (1942). Children's reactions to the war. *American Journal of Orthopsychiatry*, 12, 571–586.
28. Bennett, M., and Sani, F. (2004). *The development of the social self*. Psychology Press.
29. Benson, A. (2003). Assessing participant learning in online environments. Special Issue: Facilitating Learning in Online Environments, 69–78.
30. Ben-Zur, H., and Zimmerman, M. (2005). Aging Holocaust survivors' well-being and adjustment: Associations with ambivalence over emotional expression. *Psychology and Aging*, 20(4), 710–713.
31. Berger, A. L. (1988). The long-term psychological consequences of the Holocaust on the survivors and their offspring In R. L. Braham, *The Psychological Perspectives of the Holocaust and of its Aftermath* (pp. 175–222). New York: Columbia University Press.
32. Berger, A. L. (2010). Unclaimed Experience: Trauma and Identity in Third Generation Writing about the Holocaust. *Shofar*, 28(3), 149.
33. Berger, A. P., and Lucman, T. (1999). *The Social Construction of Reality*. Vilnius: Pradai, 263.
34. Bergmann, M., and Jucovy, E. (1982). *Generations of the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 46–61.
35. Berkovits, E. (1973). *Faith after the Holocaust*. Ktav, New York, 180.
36. Bernal, M. (1993). *Ethnic identity: Formation and transmission among Hispanics and other minorities*. Albany: State University of New York Press.

37. Bernick, L., Grinberg, A., Holynaty, L., and Rodgers, M. (2001). Caring for survivors of the Holocaust. *The Canadian Nurse*, 97, 25–29.
38. Berry, J. (1984). Cultural relations in plural societies: Alternatives to segregation and their socio-psychological implications. In N. Miller & M. Brewer, *Groups in contact* (pp. 11–27). New York: Academic Press.
39. Berry, J. (1990). Psychology of acculturation: Understanding individuals moving between cultures. In R.W. Brislin, *Applied cross-cultural psychology* (pp. 232–253). Thousand Oaks, CA: Sage.
40. Bettelheim, B. (1943). Individual and Mass Behavior in Extreme Situations. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 38, 417–452.
41. Bettelheim, B. (1979). *Surviving and Other Essays*. New York: Knopf.
42. Bitinas, B., Rupšienė, L., ir Žydzūnaitė, V. (2008). *Kokybinių tyrimų metodologija*. Klaipėda: S. Jokužio leidykla-spaustuvė.
43. Bistriz, Y. (1988). „Transgenerational Pathology in Families of Holocaust Survivors.” In R.L. Braham (Ed.), *The Psychological Perspectives of the Holocaust and of Its Aftermath*. Boulder, CO: Social Science Monographs and NY: CUNY [Holocaust Studies Series], 129–144.
44. Blažytė-Baužienė, D., Tamošaitis, M., ir Truska, L. (2009). Lietuvos Seimo istorija: XX–XXI a. pradžia. Vilnius: Baltos lankos, 558.
45. Bower, H. (1994). The concentration camp syndrome. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 28(3), 391–397.
46. Brandes, S. (2004). Religion, ethnic identity, and the sense of belonging. *Proceedings from Institute for Advanced Studies: Dynamic Jewish Belonging: Shifting Jewish Identities and Collective Involvements in Comparative Perspective*. Jerusalem: Hebrew University.
47. Brandišauskas, V. (1996). Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09). Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 206.
48. Brandišauskas, V. (1999). Holokaustas Lietuvoje: istoriografinė situacija ir pagrindinės problemos. Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis, 14, Vilnius.
49. Brandišauskas, V. (2004). Lietuvos žydų turto likimas Antrojo pasaulinio karo metais. *Genocidas ir rezistencija*, 1(15), 86–107.
50. Brandišauskas, V. (2005). Holokaustas Kėdainių apskrityje. *Genocidas ir rezistencija*, 1(17), 87–99.
51. Brandišauskas, V. (2006). Mažeikių apskrities žydų likimas Antrojo pasaulinio karo metais. *Genocidas ir rezistencija*, 2(20), 7–30.
52. Brandstädter, J. (2006). Action perspectives on human development. In R. M. Lerner, *Theoretical models of human development. Handbook of child psychology* (6th ed.), Vol. 1. Hoboken, NJ: Wiley.
53. Braun, V., and Clarke, V. (2006). Using Thematic M10Llysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3, 77–101.
54. Brave Heart, M. Y. H., & DeBruyn, L. (1998). The American Indian Holocaust: Healing Historical Unresolved Grief. *American Indian and Alaska Native Mental Health Research*, 8, 60–82. <http://dx.doi.org/10.5820/aian.0802.1998.60>

55. Breakwell, G. M. (1986). Coping with threatened identities. London: Methuen.
56. Breakwell, G. M. (1992). Processes of self-evaluation: efficacy and estrangement. In G. M. Breakwell, Social psychology of identity and the self-concept (pp. 35–55). London: Academic Press/Surrey University Press.
57. Breakwell, G. M. (1993). Social representations and social identity. *Papers on Social Representations*, 2, 198–217.
58. Breakwell, G. M. (2001). Social representational constraints upon identity processes. In K. Deaux and G. Philogene, Representations of the social (pp. 271–284). Oxford.
59. Breakwell, G. M. (2012). Identity process theory: Clarifications and elaborations. *Identity Process Theory: Identity, Social Action and Social Change*, 20–38. doi: 10.1017/CBO9781139136983.004
60. Breakwell, G. M. (2015). Identity process theory. *The Cambridge Handbook of Social Representations*, 250–266. doi: 10.1017/CBO978110
61. Breiner, S. J. (1996). Children in and outside the concentration camp. *The Journal of Psychohistory*, 23(4), 415–426.
62. Breslau, N., Davis, G. C., Andreski, P., and Peterson, E. (1991). Traumatic events and posttraumatic stress disorder in an urban population of young adults. *Archives of General Psychiatry*, 48(3), 216–222.
63. Brewer, M. B. (1991). The social self: On being the same and different at the same time. *Personality and social psychology bulletin*, 17(5), 475–482.
64. Brody, M. V. (1999). An assessment of Nazi concentration camp survivors for post-traumatic stress disorder and neuropsychological concomitants. *Dissertation Abstracts International*, 60(2), 820.
65. Brom, D., Durst, N., and Aghassy, G. (2002). The Phenomenology of Posttraumatic Distress in Older Adult Holocaust Survivors. *Journal of Clinical Gerontopsychology*, 8, 3.
66. Brown, R., and Kulik, J. (1977). Flashbulb memories. *Cognition*, 5, 73–99. Reprinted in U. Neisser (1980). *Memory in its natural context*. San Francisco: W. H. Freeman ir Co.
67. Brubaker, R. (1998). Pilietybė ir tautiškumas Prancūzijoje ir Vokietijoje. Vilnius.
68. Brubaker, R., and Cooper, F. (2000). Beyond “identity”. *Theory and society*, 29(1), 1–47.
69. Bruner, E. (1996). Tourism in Ghana: The representation of slavery and the return of the Black diaspora. *American Anthropologist*, 98(2), 290–304.
70. Bruner, J. (1986). *Actual minds, possible worlds*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
71. Bruner, J. (1990). *Acts of meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
72. Bubnys, A. (1998). *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius.
73. Bubnys, A. (2004). Holocaust in Lithuania: An Outline of the Major Stages and Their Results. *The Vanished World of Lithuanian Jews*, Rodopi, 218–219.
74. Bubnys, A. (2011). *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
75. Bubnys, A. (2012). Antrasis pasaulinis karas ir Holokaustas. In *Lietuvos žydai. Istorinė studija* (p. 469). Sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Virbickienė. Vilnius: Baltos lankos.

76. Bubnys, A. Trumpa Holokausto Lietuvoje istorija, istoriografija ir bibliografija. [žiūrėta 2018 10 20]. Prieiga per internetą: <http://genocid.lt/centras/lt/891/a/>.
77. Budick, C. (1985). An investigation of the effect of Holocaust survivor parents on their children. Doctoral dissertation, University of Rhode Island.
78. Burnham, G., Lafta, R., Doocy, S., and Roberts, L. (2006). Mortality after the 2003 invasion of Iraq: a cross-sectional cluster sample survey. *Lancet*, 368, 1421–1428.
79. Burr, V. (2006). An introduction to social constructionism. Routledge.
80. Carmil, D., and Carel, R. (1986). Emotional distress and satisfaction in life among Holocaust survivors. *Psychological Medicine*, 16, 141–149.
81. Carmil, D., and Breznitz, S. (1991). Personal Trauma and World View: Are Extremely Stressful Experiences Related to Political Attitudes, Religious Beliefs and Future Orientation? *Journal of Traumatic Stress*, 4, 393–405.
82. Cassel, L., and Suedfeld, P. (2006). Salutogenesis and autobiographical disclosure among Holocaust survivors. *Journal of Positive Psychology*, 1, 212–225.
83. Cebulski, T. (2007). Conference „Legacy of the Holocaust”. Organized by the University of Northern Iowa and the Jagiellonian University in Cracow.
84. Chaitin, J., and Bar-On, D. (2002). Emotional memories of family relationships during the Holocaust. *Journal of Loss and Trauma*, 7(4), 299–326.
85. Charny, I. W. (1992b). The psychology of denial: A contribution to the psychology of denial of genocide – Denial as a celebration of destructiveness, an attempt to dominate the minds of men, and a „killing” of history. In *Genocide and Human Rights: Lessons from the Armenian Experience. A Special Issue of the Journal of Armenian Studies*, 4(1, 2), 289–306.
86. Chodoff, P. (1963). Late effects of the concentration camp syndrome. *Archives of General Psychiatry*, 8(4), 323–333.
87. Chodoff, P. (1986). Survivors of the Nazi Holocaust. In R. H. Moos, *Coping with life crises: An integrated approach* (pp. 407–415). New York, NY: Plenum Press.
88. Clandinin, D. J., and Rosiek, J. (2007). Mapping a landscape of narrative inquiry: Borderland spaces and tensions. In D. J. Clandinin, *Handbook of narrative inquiry: Mapping a methodology* (pp. 35–75). Thousand Oaks, CA: Sage.
89. Clarke, V., and Braun, V. (2013) *Successful qualitative research: A practical guide for beginners*. London: Sage
90. Cohen, A. (1981). *The Tremendum: A Theological Interpretation of the Holocaust*. New York: Crossroad.
91. Cohen, E., Dekel, R., Solomon, Z., and Lavie, T. (2003). Posttraumatic stress symptoms and fear of intimacy among treated and non-treated survivors who were children during the Holocaust. *Social Psychiatry Epidemiology*, 38, 611–617.
92. Cohen, M., Brom, D., and Dasberg, H. (2001). Child Survivors of the Holocaust: Symptoms and Coping after Fifty Years. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 38, 3–12.
93. Collins, C., Burazeri, G., Gofin, J., and Kark, J. D. (2004). Health status and mortality in Holocaust survivors living in Jerusalem 40–50 years later. *Journal of Traumatic Stress*, 17, 403–411.

94. Cooley, C. H. (1902). Looking-glass self. The production of reality: Essays and readings on social interaction, 6.
95. Creswell, J.W. (2007). Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications Inc.
96. Crossley, N. (2001). The phenomenological habitus and its construction. *Theory and society*, 30(1), 81–120.
97. Danieli, Y. (1981). The aging survivor of the Holocaust Discussion: On the achievement of integration in aging survivors of the Nazi Holocaust. *Journal of Geriatric Psychiatry*, 14(2), 191–210.
98. Danieli, Y. (1982). Families of survivors of the Nazi Holocaust: Some short-and long-term effects. *Stress and Anxiety*, 8, 405–421.
99. Danieli, Y. (1988). The use of mutual support approaches in the treatment of victims. *Grief and bereavement in contemporary society*, 3, 116–123.
100. Danieli, Y. (1988). The heterogeneity of postwar adaptation in families of Holocaust survivors. In R. L. Braham, *The Psychological Perspectives of the Holocaust and of its Aftermath* (pp. 109–128). New York: Columbia University Press.
101. Danieli, Y. (1988). Treating survivors and children of survivors of the Nazi Holocaust Posttraumatic therapy and victims of violence. M. Ochsberg. New York, Brunner/Mazel, 278–294.
102. Danieli, Y. (1998). Introduction: History and conceptual framework. International handbook of multigenerational legacies of trauma. New York: Plenum Press, 1–17.
103. Dasberg, H. (1987). A Review on Psychological Distress of Holocaust Survivors and Offspring in Israel, Forty Years Later. Unpublished paper, presented at the 1987 m. Conference on Survivors.
104. Dasberg, H. (2000). What is Myth? Echoes of the Holocaust, 6.
105. Dasberg, H. (2001). Adult child survivor syndrome on deprived childhoods of aging Holocaust survivors. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 38(1), 13–26.
106. Dashefsky, A., and Shapiro, H. (1974). Ethnic identification among American Jews: Socialization and social structure. Lexington, MA: Lexington Books.
107. David, E., and Pelly, S. (2003). Caring for Aging Holocaust Survivors: A Practice Manual. Toronto: Baycrest Centre for Geriatric Care.
108. Davidson, S. (1980a). The clinical effects of massive psychic trauma in families of Holocaust survivors. *Journal of Marital and Family Therapy*, 6(1), 11–21.
109. De Frederico de la Rúa, A. (2007). Networks and identifications: A relational approach to social identities. *International Sociology*, 22(6), 683–699.
110. De Fina, A., Schiffrin, D., and Bamberg, M. (2006). Discourse and identity. Cambridge: Cambridge University Press, 474.
111. De Graaf, T. (1975). Pathological patterns of identification in families of survivors of the Holocaust. *Israel Annals of Psychiatry*, 13, 335–363.
112. De Silva, P. (1999). Cultural aspects of post-traumatic stress disorder. In W. Yule, *Post-Traumatic Stress Disorders: Concepts and Therapy* (pp. 116–138). Chichester: John Wiley & Sons.
113. De Wind, E. (1995). Encounter with death. The Dutch annual of psychoanalysis: 1995–1996, 2, 25–39.

114. Denzin, N. K. (2008). Collecting and interpreting qualitative materials. Vol. 3, Sage.
115. DeRoos-Cassini, T. A., de St Aubin, E., Valvano, A., Hastings, J., and Horn, P. (2009). Psychological well-being after spinal cord injury: Perception of loss and meaning making. *Rehabilitation psychology*, 54(3), 306.
116. Dershowitz, A. (1997). The vanishing American Jew. New York: Little, Brown.
117. Dieckmann, Ch., ir Sužiedėlis, S. (2006). Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941m. vasarą ir rudenį. Vilnius, 212–215.
118. Dor-Shav, N. K. (1978). On the long-range effects of concentration camp internment of Nazi victims: 25 years later. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 46, 1–11.
119. Durrheim, K., and Wassenaar, D. (2002). Putting design into practice: Writing and evaluating research proposals. Cape Town: University of Cape Town Press.
120. Dwork, D. (1994). Lamed-Vovniks of twentieth-century Europe: Participants in Jewish child rescue. In M. Eyer & J. Boyer, Resistance against the Third Reich, 1933–1990 (pp. 89–118). Chicago, IL: University of Chicago Press.
121. Eaton, W. W., Sigal, J. J., and Weinfeld, M. (1982). Impairment in Holocaust survivors after 33 years: Data from an unbiased community sample. *American Journal of Psychiatry*, 139(6), 773–777.
122. Eidintas, A. (2002). Žydai, lietuviai ir holokaustas. Vilnius: Vaga, 58–59.
123. Eitinger, L. (1964). Concentration camp survivors in Norway and Israel. Oslo, Norway: Oslo University Press.
124. Eitinger, L. (1973). Concentration camp survivors in Norway and Israel. In C. Zwingmann ir M. Pfister-Ammende, *Uprooting and after...* (pp. 178–192). Berlin: Springer-Verla.
125. Eitinger, L., and Major, E. F. (1993). Stress of the Holocaust. In L. Golberger and S. Breznitz, *Handbook of Stress* (pp. 617–635). Theoretical and Clinical Aspects, 2nd, New York: The Free Press.
126. Erikson, E. H. (1959). Identity and the life cycle: Selected papers.
127. Erikson, E. H. (Ed.). (1963). Youth: Change and challenge. Basic books.
128. Erikson, E. H. (1968). On the nature of psycho-historical evidence: In search of Gandhi. *Daedalus*, 695–730.
129. Erikson, E. H. (1968). Identity: Youth and crisis [Tapatumas: jaunystė ir krizė]. New York: W. W. Norton & Company.
130. Erikson, E. (1995). Notes on Trauma and Community. In C. Caruth, *Trauma: Explorations in Memory* (pp. 183–199). Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
131. Erikson, E. (2004). Vaikystė ir visuomenė. Vilnius.
132. Fackenheim, E. (1990). The Jewish Bible after the Holocaust: A Re-Reading. Manchester: Manchester University Press, 71–73.
133. Faulkner, S. L., and Hecht, M. L. (2011). The negotiation of closetable identities: A narrative analysis of lesbian, gay, bisexual, transgendered queer Jewish identity. *Journal of Social and Personal Relationships*, 28(6), 829–847.
134. Featherstone, M. (1990). Global culture: Nationalism, globalization and modernity. London: Sage Publications.

135. Felsen, I. (1998). Transgenerational transmission of effects of the Holocaust: The north American research perspective. In Y. Danieli, *International Handbook of Multi-generational Legacies of Trauma* (pp. 43–68). New York: Plenum Press.
136. Fening, S., and Levav, I. (1991). Demoralization and social supports among Holocaust survivors. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 179, 167–172.
137. Fereday, J., and Muir-Cochrane, E. (2006). Demonstrating rigor using thematic analysis: A hybrid approach of inductive and deductive coding and theme development. *International Journal of Qualitative Methods*, 5(1), 7. [žiūrėta 2018 09 04]. Prieiga per internetą: http://www.ualberta.ca/~iiqm/backissues/5_1/html/fereday.htm.
138. Festinger, L. (1954). A Theory of Social Comparison Processes. *Human Relations*, 7(2), 117–140. [žiūrėta 2018 10 14]. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1177/001872675400700202>.
139. Fisch, H. (1978). The Zionist Revolution: A New Perspective. London: Weidenfeld and Nicolson, 86–87.
140. Fishbane, M. D. (1979). Children of Survivors of the Nazi Holocaust: A Psychological Inquiry. Doctoral Dissertation. Amherst, MA: University of Mass. Dissertation Abstracts International, 40, 4408.
141. Fishman, S. (1995). A Breath of Life: Feminism in the American Jewish Community. Lebanon, NH: University Press of New England, 320.
142. Fogelman, E., and Savran, B. (1979). Therapeutic groups for children of Holocaust Survivors. *International Journal of Group Psychotherapy*, 29(2), 211–235.
143. Frankl, V. (2013). Žmogus ieško prasmės. Vilnius: Katalikų pasaulis.
144. Freeman, C. (1995). The 'National System of Innovation' in historical perspective. *Cambridge Journal of economics*, 19(1), 5–24.
145. Freyberg, J. T. (1980). Difficulties in separation-individuation as experienced by offspring of Nazi Holocaust survivors. *American Journal of Orthopsychiatry*, 50(1), 87.
146. Fridman, A., Bakermans-Kranenburg, M. J., Sagi-Schwartz, A., and Van IJzendoorn, M. H. (2011). Coping in old age with extreme childhood trauma: Aging Holocaust survivors and their offspring facing new challenges. *Aging & Mental Health*, 15(2), 232–242.
147. Friedman, M. L., Friedlander, M. L., and Blustein, D. L. (2005). Toward an Understanding of Jewish Identity: A Phenomenological Study. *Journal of Counseling Psychology*, 52(1), 77.
148. Friedman, E. (1948). The Effects of Imprisonment. *Acta Medica Orientalia*, 7, 163–167.
149. Friedman, E. (1948). The Road Back for the D.P.s. *Commentary*, 6, 502–510.
150. Gailienė, D. (sud.) (2004). Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai. Vilnius: LGGRTC.
151. Garrett, M. T., & Pichette, E. F. (2000). Red as an apple: Native American acculturation and counseling with or without reservation. *Journal of Counseling & Development*, 78(1), 3–13.
152. Gee, J. P. (1991). A linguistic approach to narrative. *Journal of Narrative and Life History*, 1(1), 15–39.

153. Gergen, K. J. (2007). Saturated Self. *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. [žiūrėta 2018 10 12]. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbe-oss313.pub2>.
154. Gilbert, M. (1987). *The Holocaust: The Jewish Tragedy*. London: Fontana Press, 6–26.
155. Gilbert, M. (2000). Never again: A history of the Holocaust. New York: Universe Publishing, 192.
156. Gilligan, C. (1984). The conquistador and the dark continent: Reflections on the psychology of love. *Daedalus*, 75–95.
157. Girdzijauskienė, S. (2006). Kokybinis interviu: metodiniai nurodymai. Vilnius, 9–21.
158. Glicksman, A., and van Haitsma, M. (2002). The social context of adaptation to traumatic events: Soviet Jews and the Holocaust. *Journal of Clinical Gerontopsychology*, 8(3), 227–237.
159. Goffman, E. (1959). The presentation of self in everyday life. New York: Anchor Books, 259.
160. Goffman, E. (1961). Encounters: The studies in the sociology of interactions. New York: Bobbs-Merrill, 136.
161. Goldberg, D., and Krausz, M. (1993). Jewish identity. Philadelphia, PA: Temple University Press, 263–281.
162. Goldenberg, J. (2003). Explanations for survival by Jewish survivors of the Holocaust: Exploring the ‘hows’ and the ‘whys’ – The means and the meanings. In J. D. Steinert & I. Neber-Newth, *Proceedings of the International Conference on Beyond Camps and Forced Labour: Current international research on survivors of Nazi persecution*. Germany: Korber-Stiftung.
163. Gone, J. P., Miller, P. J., and Rappaport, J. (1999). Conceptual self as normatively oriented: The suitability of past personal narrative for the study of cultural identity. *Culture & Psychology*, 5(4), 371–398.
164. Gordon, M. (1964) Assimilation in American life: The role of race, religion and national origins. Oxford: Oxford University Press, 276.
165. Grauer, H. (1999). The Chronic Aspect of Post-Traumatic Stress Disorder. In E. David and J. Goldhar, *A Time to Heal; Caring for the Aging Holocaust Survivor. A Multidisciplinary Conference, Proceedings*. Toronto: Baycrest Centre.
166. Green, B. L., Wilson, J. P., and Lindy, J. D. (1985). Conceptualizing post-traumatic stress, A psychological framework. In C. Figley (ed.), *Trauma and its wake*. New York: Brunner/Mazel, 53–69.
167. Greenberg, Y. (1974). Interpreting the Holocaust for Future Generations. Third Annual Symposium, Memorial Foundation for Jewish Culture, Geneva, Switzerland, 2–26.
168. Greene, R., Graham, S., and Morano, C. (2010). Erikson's Healthy Personality, Societal Institutions, and Holocaust Survivors. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 20, 489–506.
169. Greenwald, B., Ben-Ari, O., Strous, R. D., & Laub, D. (2008). Psychiatry, testimony, and Shoah: Reconstructing the narratives of the muted. *Social Work in Mental Health*, 7(1-3), 241-254.

170. Grossman, D., Baumgarten, M., and Feldman, R. H. (2002). Holocaust, Storytelling, Memory, Identity: David Grossman in California. *Judaism*, 51(1), 42.
171. Grubrich-Simitis, I. (1981). Extreme traumatization as cumulative trauma: Psychoanalytic investigations of the effects of concentration camp experiences on survivors and their children. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 36, 415–450.
172. Guest, G., MacQueen, K., and Namey, E. (2012). Applied thematic analysis. Thousand Oaks, CA: Sage, 360. [žiūrėta 2018 10 23]. Prieiga per internetą: <http://dx.doi.org/10.4135/9781483384436>.
173. Guler, J. (2014). The relationship among previous exposure to war and conflict, acculturation, and identity formation among adolescent refugees. USA: University of Central Florida, 4–15.
174. Hafner, H. (1968). Psychological disturbances following prolonged persecution. *Social Psychiatry*, 3(3), 79–88.
175. Harel, Z. (1995). Serving Holocaust survivors and survivor families. *Marriage & Family Review*, 21, 29–49.
176. Harel, Z., Kahana, B., and Kahana, E. (1988). Psychological Well-Being among Holocaust Survivors and Immigrants to Israel. *Journal of Traumatic Stress Studies*, 1, 413–428.
177. Hartman, G. F. (1995). Learning from Survivors, the Yale-Testimony-Project. *Holocaust and Genocide Studies*, 9(2), 192–207.
178. Hass, A. (1995). *The Aftermath: Living with the Holocaust*. New York: Cambridge University Press.
179. Herman, J. L., and Harvey, M. R. (1997). Adult Memories of Childhood Trauma: A Naturalistic Clinical Study. *Journal of Traumatic Stress*, 10(4), 557–571.
180. Herman, J. L. (1992). Complex PTSD: A syndrome in survivors of prolonged and repeated trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 5(3), 377–391.
181. Herman, J. L. (2006). *Trauma ir išgyjimas: prievartos pasekmės – nuo buitinio smurto iki politinio teroro*. Vilnius: Vaga, 376.
182. Herman, S. (1962). American Jewish students in Israel: A social psychological study in cross-cultural education. *Jewish Social Studies*, 34, 3–29.
183. Herman, S. (1977). Criteria for Jewish identity. In M. Davis, *World Jewry and the State of Israel* (pp. 163–181). New York: Arno Press.
184. Herman, S. (1988). *Jewish Identity: A Social Psychological Perspective*, Transaction Publishers; 2 editions, 285.
185. Himmelfarb, H. (1980). The study of American Jewish identification: How it is defined, measured, obtained, sustained and lost. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 19, 48–60.
186. Himmelfarb, H. (1982). Research on American Jewish identity and identification: Progress, pitfalls and prospects. In M. Sklare, *Understanding American Jewry* (pp. 56–95). New Brunswick, NJ: Transaction Books.
187. Hirsch, M. (2012). *The Generation of Post memory: Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 320.

188. Hofman, J., & Fisherman, H. (1971). Language shift and maintenance in Israel. *International Migration Review*, 5, 204-226.
189. Hollander-Goldfein, B., Isserman, N., and Goldenberg, J. (2012). Transcending Trauma: Survival, Resilience, and Clinical Implications in Survivor Families. New York: Routledge, 342.
190. Hunt, N., and McHale, S. (2008). Memory and meaning: Individual and social aspects of memory narratives. *Journal of Loss and Trauma*, 13, 42-58.
191. Hyer, L., and Sohnle, S. (2014). Trauma Among Older People: Issues and Treatment. London: Routledge, 369.
192. Inman, A. G., and Yeh, C. J. (2007). Asian American Stress and Coping. In F. T. L. Leong, A. Ebreo, L. Kinoshita, A. G. Inman, L. H. Yang, & M. Fu, *Handbook of Asian American psychology* (pp. 323-339). Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc.
193. Janoff-Bulman, R. (1992). Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma. New York: Free Press.
194. Jaspal, R., and Yampolsky, M. (2011). Social representations of the Holocaust and Jewish Israeli identity construction: insights from identity process theory. Social Identities, *Journal for the Study of Race, Nation and Culture*, 17(2), 201-224.
195. Joffe, C. B., Brodaty, H., Luscombe, G., and Ehrlich, F. (2003). The Sydney Holocaust Study; Posttraumatic Stress Disorder and Other Psychosocial Morbidity in an Aged Community Sample. *Journal of Traumatic Stress*, 16(1), 39-47.
196. Joffe, H., Joffe, C., and Brodaty, H. (1996). Ageing Jewish Holocaust survivors: anxieties in dealing with health professionals. *Medical Journal*, 4, 165(9), 517-20.
197. Johnson, P. (1995). *A History of the Jews*. London: Phoenix.
198. Jonutytyė, J. (2014). Kaltė anapus kaltinimų, arba bendruomeninės Holokausto atmintys Lietuvoje. *Darbai ir dienos*, 62, 127-138.
199. Jucovy, M. E. (1989). Therapeutic Work with Survivors and their Children: Recurrent themes and Problems. In P. Marcus & A. Rosenberg, *Healing Their Wounds: Psychotherapy with Holocaust Survivors and Their Families* (pp. 51-66). NY: Praeger.
200. Jucovy, M. E. (1992). Psychoanalytic contributions to Holocaust studies. *The International Journal of Psychoanalysis*, 73, 267-282
201. Juni, S. (2016). Survivor guilt: A critical review from the lens of the Holocaust. *International Review of Victimology*, 22(3), 321-337.
202. Kadushin, A. (1976). Adopting older children: Summary and implications. In A. M. Clarke & A. D. B. Clarke, *Early experience: Myth and evidence*. New York, NY: Free Press.
203. Kahana, B., Harel, Z., and Kahana, E. (2005). Holocaust Survivors and Immigrants: Late Life Adaptations. New York: Springer.
204. Kahana, E., Kahana, B., Harel, Z., and Rosner, T. (1988). Predictors of survivor well-being among survivors of the Holocaust. In J. P. Wilson, Z. Harel, and B. Kahana, *Human adaptation to extreme stress: From the Holocaust to Vietnam* (pp. 171-192). New York: Plenum Press.
205. Keilson, H., and Sarphatie, H. R. (1992). Sequential Traumatization in Children: A Clinical and Statistical Follow-up on the Fate of the Jewish War Orphans in the

- Netherlands (Y. Bearne, H. Coleman & D. Winter, Trans.). Jerusalem, Israel: Magnes Press.
206. Keinan-Boker, L., Vin-Raviv, N., Liphshitz, I., Linn, S., and Barchana, M. (2009). Cancer incidence in Israeli Jewish survivors of World War II. *Journal of National Cancer Institute*, 101(21), 489–500. doi: 10.1093/jnci/djp327
 207. Kellermann, N. P. F. (2001). Transmission of Holocaust trauma-An integrative view. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 64(3), 256–267.
 208. Kellermann, N. P. F. (2001a). The long-term psychological effects and treatment of Holocaust trauma. *Journal of Loss and Trauma*, 6(3), 197–218.
 209. Kellermann, N. P. F. (2009). *Holocaust Trauma: psychological effects and treatment*. Bloomington, IN.: iUniverse. Google books.
 210. Kellermann, N. P. F. (2018). No Geiger-Counter for Holocaust Radioactivity: Possible or Impossible Biomarkers of Holocaust Traumatization? *Israel Journal of Psychiatry*. Accepted for publication.
 211. Kestenberg, J. S. (1972). Psychoanalytic contributions to the problem of survivors from Nazi persecution. *Israeli Annals of Psychiatry and Related Disciplines*, 10, 311–325.
 212. Kestenberg, J. S. (1980). Psychoanalyses of children of survivors from the Holocaust: Case presentations and assessment. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 25(4), 775–804.
 213. Kestenberg, J. S. (1985). Editorial: Child survivors of the Holocaust – 40 years later: Reflections and commentary. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 24(4), 408–412.
 214. Kestenberg, J. S. (1993). What a psychoanalyst learned from the Holocaust and Genocide. *International Journal of Psycho-Analysis*, 74(6), 1117–1129.
 215. Levin, D. (2000). *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*. Vilnius, 208.
 216. Lev-Wiesel, R. J., and Amir, M. (2001). Does Everyone Have a Name? Psychological Distress and Quality of Life Among Child Holocaust Survivors with Lost Identity. *Trauma Stress*, 14, 859. [žiūrėta 2018 09 20]. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1023/A:1013010709789>.
 217. Lev-Wiesel, R., and Amir, A. (2000). Posttraumatic stress disorder symptoms, psychological distress, personal resources, and quality of life in four groups of Holocaust child survivors. *Family Process*, 39(4), 445–59.
 218. Lewin, K. (1947). Frontiers in group dynamics: Concept, method, and reality in social science: Social equilibria and social change. *Human Relations*, 1, 5–41.
 219. Lichtman, H. (1983). Children of survivors of the Nazi Holocaust: A personality study. *Dissertation Abstracts International*, 44(11), 3532B.
 220. *Lietuvių kalbos žodynas (t. I–XX, 1941–2002)*. (2005). G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. [žiūrėta 2018 09 03]. Prieiga per internetą: www.lkz.lt.
 221. *Lietuvos žydai. Istorinė studija*. (2012). Sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas, J. Šiaučiūnaitė-Virbickienė. Vilnius: Baltos lankos, 41.
 222. Lincoln, Y. S., and Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.

223. Lyotard, F. (2010). Postmodernus būvis: ataskaita apie žinojimą. Iš prancūzų k. vertė M. Daškus. Vilnius: Baltos lankos, 142.
224. Lomranz, J. (1995). Endurance and Living: Long-Term Effects of the Holocaust. In S. E. Hobfoll and M. W. de Vries, *Extreme Stress and Communities: Impact and Intervention* (pp. 325–352). Amsterdam: Kluwer Academic.
225. London, P., & Chazan, B. (1990). *Psychology and Jewish identity education*. New York: American Jewish Committee.
226. Lopata, R. (2012). Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 494.
227. Luna, A. (2015). The Components of Dehumanization. *Peace and Conflict Studies*, 22, 18.
228. Lurie-Beck, J. K. (2007). The differential impact of Holocaust trauma across three generations. Doctoral dissertation. Queensland University of Technology, 2–60.
229. Macksoud, M. S., Dyregrov, A., and Raundalen, M. (1993). Traumatic war experiences and their effects on children. In J. P. Wilson & B. Raphael, *International Handbook of Traumatic Stress Syndromes* (pp. 625–633). New York: Plenum Press.
230. Marcia, J. E., Waterman, A. S., Matteson, D. R., Archer, S. L., and Orlofsky, J. L. (1993). Ego identity: A handbook for psychosocial research. New York: Springer-Verlag, 3–21.
231. Mason, J. (2017). Qualitative researching. Sage, 232.
232. Masten, A. S., and Coatsworth, J. D. (1998). Development of Competence in Favorable and Unfavorable Environments: Lessons from Research on Successful Children. *American Psychologist*, 53(2), 205.
233. Matussek, P. (1975). Internment in Concentration Camps and its Consequences. Springer-Verlag: New York, 269.
234. Maybaum, I. (1965). The Face of God after Auschwitz. Amsterdam: Polak & Van Genep.
235. McAdams, D. P. (1990). The person: An introduction to personality psychology. San Diego, CA, US: Harcourt Brace Jovanovich.
236. McAdams, D. P. (1990). Unity and purpose in human lives: The emergence of identity as a life story. In A. I. Rabin, R. A. Zucker, R. A. Emmons, & S. Frank (Eds.), *Studying persons and lives* (pp. 148–200). New York, NY, US: Springer Publishing Co.
237. McAdams, D. P. (1993). The stories we live by: Personal myths and the making of the self. New York: William Morrow, 11.
238. McAdams, D. P. (1995). What we know when we know a person. *Journal of Personality*, 63(3), 365–396.
239. McAdams, D. P. (1996). Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons. *Psychological Inquiry*, 7, 295–321.
240. McAdams, D. P. (2001). The psychology of life stories. *Review of General Psychology*, 5(2), 100–122.
241. McAdams, D. P. (2004). The generative society: An introduction. In *The generative society*, Washington, D.C.: American Psychological Association Press, 235–257.
242. McAdams, D. P. (2006). The problem of narrative coherence. *Journal of constructivist psychology*, 19(2), 109–125.

243. McAdams, D. P. (2011). Narrative identity. In *Handbook of identity theory and research*. Springer, New York, NY, 99–115.
244. McAdams, D. P., and Bowman, P. J. (2001). Narrating life's turning points: Redemption and contamination: Narrative studies of lives in transition. In D. P. McAdams, R. Josselson, & A. Lieblich, *Turns in the road: Narrative studies of lives in transition*. Washington, D.C.: American Psychological Association Press (pp. 3–34). [žiūrėta 2018 09 16]. Prieiga per internetą: <http://dx.doi.org/10.1037/10410-001>.
245. McAdams, D. P., and Pals, J. (2006). A new Big Five: Fundamental principles for an integrative science of personality. *American Psychologist*, 61(3), 204–217. doi: 10.1037/0003-066X.61.3.204
246. McAdams, D. P., Hoffman, B. J., Mansfield, E.D., and Day, R. (1996). Themes of agency and communion in significant autobiographical scenes. *Journal of Personality*, 64, 339–378.
247. McCabe, A., Capron, E., and Peterson, C. (1991). The voice of experience: The recall of early childhood and adolescent memories by young adults. In A. McCabe & C. Peterson, *Developing narrative structure* (pp. 137–173). Hillsdale, NJ, US: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
248. McCall, G. J., and Simmons, J. L. (1966). *Identities and interactions*. New York, NY, US: Free Press.
249. McCall, G. J. and Simmons, J. L. (1978). *Identities and interactions: an examination of human associations in everyday life*. New York, Free Press, 288.
250. McCann, I. L., and Pearlman, L. A. (1990). *Psychological Trauma and the Adult Survivor: Theory, Therapy and Transformation*. New York: Brunner/Mazel, 360.
251. McGuire, W. J., McGuire, C. V., Child, P., and Fujioka, T. (1978). Salience of ethnicity in the spontaneous self-concept as a function of one's ethnic distinctiveness in the social environment. *Journal of personality and social psychology*, 36(5), 511.
252. Mead, G. (1934). *Mind, self, and society*. Chicago: University of Chicago Press.
253. Merriam, S. B. (1998). *Qualitative Research and Case Study Applications in Education*. Revised and Expanded from „Case Study Research in Education”. Jossey-Bass Publishers, 304.
254. Merriam, S. B. (2002). *Qualitative research in practice: Examples for discussion and analysis*. San Francisco: Jossey-Bass, 464.
255. Miyamoto, S. F., and Dornbusch, S. M. (1956). A test of interactionist hypotheses of self-conception. *American Journal of Sociology*, 61, 399–403.
256. Miles, M. B., and Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*. Beverly Hills: Sage Publications, 338.
257. Miller, J. E. (1996). *Coping strategies and adaptation mechanisms utilized by female Holocaust survivors from the Auschwitz Concentration Camp*. Doctoral Dissertation, Walden University Scholar Works, 14–20.
258. Miller, P. J., Hoogstra, L., Mintz, J., Fung, H., and Williams, K. (1993). Troubles in the garden and how they get resolved: A young child's transformation of his favorite story. In C. A. Nelson (Ed.), *Memory and affect in development: The Minnesota Symposia*

- on Child Psychology (Vol. 76, pp. 87–114). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
259. Miller, R. L., and Brewer, J. D. (2003). *The AZ of social research: a dictionary of key social science research concepts*. Sage, 362.
 260. Mishler, E. G. (2005). Patient stories, narratives of resistance and the ethics of humane care: a la recherche du temps perdu. *Health*, 9(4), 431–451.
 261. Morgan, L. (2003). *Beyond Auschwitz: Post-Holocaust Jewish Thought in America*. Morgan Print publication date: 2001. ISBN–13:9780195148626, Published to Oxford Scholarship Online. doi: 10.1093/0195148622.001.0001
 262. Morgan, D. L., and Krueger, R. A. (1998). *Analyzing and reporting focus group results*. Vol. 6, Sage.
 263. Moustakas, C. (1994). *Phenomenological research methods*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 208. [žiūrėta 2018 10 21]. Prieiga per internetą: <http://dx.doi.org/10.4135/9781412995658>.
 264. Nadler, A., and Ben-Shushan, D. (1989). Forty Years Later: Long-term Consequences of Massive Traumatization as Manifested by Holocaust Survivors from the City and the Kibbutz. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 57, 287–293.
 265. Nadler, A., Kav-Venaki, S., and Gleitman, B. (1985). Transgenerational effects of the holocaust: Externalization of aggression in second generation of holocaust survivors. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53(3), 365–369. [žiūrėta 2018 10 25]. Prieiga per internetą: <http://dx.doi.org/10.1037/0022-006X.53.3.365>.
 266. Nathan, T. S., Eitinger, L., and Winnik, H. Z. (1964). A psychiatric study of survivors of the Nazi Holocaust: A study in hospitalized patients. *The Israel Annals of Psychiatry and Related Disciplines*, 2(1), 47–80.
 267. Nevo, N., and Olshtain, E. (2007). *The Hebrew language in the era of globalization*. Jerusalem: Magnes Press.
 268. Niederland, W. G. (1968). Clinical Observations on the „Survivor Syndrome”. *International Journal of Psychoanalysis*, 49, 313–315.
 269. Novak, M. (1972). *The rise of the unmeltable ethnics: Politics and culture in the seventies*. New York: MacMillan.
 270. Ornstein, A. (1981). The effects of the Holocaust on life-cycle experiences: The creation and recreation of families. *Journal of Geriatric Psychiatry*, 14(2), 135–154.
 271. Peleg, M., Lev-Wiesel, R., & Yaniv, D. (2014). Reconstruction of self-identity of Holocaust child survivors who participated in “Testimony Theater”. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 6(4), 411.
 272. Peräkylä, A., and Ruusuvuori, J. (2008). Analyzing talk and text. *Collecting and interpreting qualitative materials*, 3, 351–374.
 273. Phinney, J. (1989). Stages of ethnic identity development in minority group adolescents. *The Journal of Early Adolescence*, 9, 34–49.
 274. Phinney, J. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin*, 108, 499–514.
 275. Piaget, J. (2002). Vaiko kalba ir mąstymas: vaiko logikos tyrinėjimai. Vilnius, 327.

276. Pines, D. (1986). Working with women survivors of the Holocaust: Affective experiences in transference and countertransference. *The International Journal of Psychoanalysis*, 67(3), 295–307.
277. Polkinghorne, D. (1988). Narrative knowing and the human sciences. New York: State University of New York Press, 232.
278. Polkinghorne, D. E. (1996). Transformative narratives: From victim to agentic life plots. *American Journal of Occupational Therapy*, 50(4), 299–305.
279. Polkinghorne, D. E. (2005). Language and meaning: Data collection in qualitative research. *Journal of Counseling Psychology*, 52(2), 137–145.
280. Polonsky, A. (2009). The Jews in Poland-Lithuania and Russia 1350 to the present day. Vol. 1, 1350–1881. Oxford: Littman Library of Jewish Civilization.
281. Polonsky, A. (2012). No simple stories: Jewish-Lithuanian relations between coexistence and violence. *Tiltas: Journal of the British-Lithuanian Society*, 11(2), 6–8.
282. Porat, D. (1994) The Holocaust in Lithuania: Some Unique Aspects. The Final Solution: Origins and Implementation. David Cesarani, London: Routledge, 159–74.
283. Porter, J. N. (1981). Is there a survivor's syndrome? Psychological and socio-political implications. *Journal of Psychology and Judaism*, 6(1), 33–52.
284. Prot, K. (2012). Strength of Holocaust survivors. *Journal of Loss and Trauma*, 17(2), 173–186.
285. Quarantelli, E. L., and J. Cooper. (1966). Self-Conceptions and Others: A Further Test of Median Hypotheses. *Sociological Quarterly*, 7, 281–297.
286. Rakoff, V., Sigal, J. J., and Epstein, N. B. (1966). Children and families of concentration camp survivors. *Canadian Mental Health*, 14, 24–26.
287. Rapolienė, G. (2012). Ar senatvė yra stigma? Senėjimo tapatumas Lietuvoje. Doktoro disertacija. Vilniaus universitetas, 18–29.
288. Ravitsky, A. (1996). Messianism, Zionism and Jewish religious Radicalism, Chicago Studies in the History of Judaism. Press; 1 edition, 304.
289. Reijzer, H. M. (1995). On having been in hiding. In H. Groen-Prakken, A. Ladan and A. Stufkens, *The Dutch Annual of Psychoanalysis: Traumatization and War* (Vol. 2, pp. 96–117). Lisse: Swets and Zeitlinger.
290. Ricoeur, P. (1991). From Text to Action. Essays in Hermeneutics II. Trans. John B. Thompson. Evanston: Northwestern University Press, 346.
291. Robinson, S., and Winnik, H. Z. (1981). Second Generation of the Holocaust. Holocaust Survivors' Communication of Experience to their Children and its Effects. *Israel Journal Psychiatry and Related Sciences*, 18(2), 99–107.
292. Robinson, S., Hemmendinger, J., Netanel, R., Rapaport, M., Zilberman, L. and Gal, A. (1994). Retraumatization of Holocaust Survivors during the Gulf War and SCUD Missile Attacks on Israel. *British Journal of Medical Psychology*, 67, 353–362.
293. Robinson, W. P., and Tajfel, H. (1996). Social Groups and Identities. Developing the legacy of Henri Tajfel. Oxford: Routledge, 386. ISBN 0-750-63083-3; ISBN 978-0-750-63083-2.
294. Roediger, H. L., McDermott, K. B., and Goff, L. M. (1997). Recovery of true and false memories: Paradoxical effects of repeated testing. In M. A. Conway, *Debates in*

- psychology. Recovered memories and false memories* (pp. 118–149). New York, NY, US: Oxford University Press.
295. Rosen, S. (1995). Jewish identity and identity development. New York: American Jewish Committee.
 296. Rosen, E. J., and Weltman, S. F. (1996). Jewish families: An overview. In M. McGoldrick, J. Giordano, & J. K. Pearce, *Ethnicity and family therapy* (pp. 611–630). New York, NY, US: Guilford Press.
 297. Rosenbloom, D., and Williams, M. B. (2010). Life After Trauma. Second Edition: A Workbook for Healing, 295.
 298. Rosenbloom, M. (1985). The Holocaust Survivor in Late Life. *Gerontological Social Work Practice in the Community*, 181–190.
 299. Rosenfeld, S. N. (2001). Nurses who care for survivors of the Holocaust: Is special education necessary? *Journal of Gerontological Nursing*, 27(6), 5–7.
 300. Rosenthal, G. (1993). Reconstruction of life stories: principles of selection in generating stories for narrative biographical interviews. *The narrative study of lives*, 1(1), 59–91.
 301. Rosenthal, G., and Fischer-Rosenthal, W. (2004). The Analysis of Narrative-biographical Interviews. In U. Flick, E. von Kardorff, I. Steinke, A Companion to Qualitative Research (pp. 259–265). London: Sage.
 302. Rosenthal, G. (2004). Biographical research. In C. Seale, G. Gobo, J. F. Gubrium and D. Silverman, *Qualitative research practice* (pp. 48–64). London: Sage. ISBN 0-7619-4776-0.
 303. Roshwald, M. (1997). Ghetto, shtetl, or polis?: the Jewish community in the writings of Karl Emil Franzos, Sholom Aleichem, and Shmuel Yosef Agnon, Wildside Press LLC, 192.
 304. Rubenstein, R. (1966). After Auschwitz. Indianapolis: Bobbs-Merrill, pp. 70.
 305. Ryn, Z. (1990). Between life and death: Experiences of concentration camp mus-sulmen during the Holocaust. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 116(1), 5-19.
 306. Safford, F. (1995). Aging Stressors for Holocaust Survivors and their Families. *The Journal of Gerontological Social Work*, 24(1–2), 131–153.
 307. Sagi-Schwartz, A., Van IJzendoorn, M. H., and Bakermans–Kranenburg, M. J. (2003). Are Children of Holocaust Survivors Less Well–Adapted? A Meta–Analytic Investigation of Secondary Traumatization. *Journal of Traumatic Stress*, 16, 459–469.
 308. Sagi-Schwartz, A., Van IJzendoorn, M. H., Grossman, K. E., Joels, T., Grossman, K., Scharf, M., and Alkalay, S. (2003). Attachment and Traumatic Stress in Female Holocaust Child Survivors and Their Daughters. *American Journal of Psychiatry*, 160, 1086–1092.
 309. Sahliyyeh, E. (1990). Religious resurgence and politics in the contemporary world. Albany: State University of New York Press, 374.
 310. Schachter, E. (2002). Identity constraints: The perceived structural requirements of a ‘good’ identity. *Human Development*, 45(6), 416–433.

311. Schachter, E., and Ventura, J. (2008). Identity agents: Parents as active and reflective participants in their children's identity formation. *Journal of Research on Adolescence*, 18(3), 449–476.
312. Scharf, M. (2007). Long-term effects of trauma: Psychosocial functioning of the second and third generation of Holocaust survivors. *Development and psychopathology*, 19(2), 603–622.
313. Scheeringa, M. S., and Zeanah, C. H. (2001). *Journal of Trauma Stress*, 14, 799. <https://doi.org/10.1023/A:1013002507972>.
314. Schwartzman, R. (2015). Sutured identities in Jewish Holocaust survivor testimonies. *Journal of Social Issues*, 71(2), 279–293.
315. Scott, S. (2015). *Negotiating Identity: Symbolic Interactionist Approaches to Social Identity*. Malden, MA: Polity Press, 4–5.
316. Segev, T. (2000). *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*. New York: Holt Paperbacks.
317. Shenton, A. K. (2004). Strategies for ensuring trustworthiness in qualitative research projects. *Education for Information*, 22, 63–75.
318. Shmotkin, D., and Barilan, Y. (2002). Expressions of Holocaust experience and their relationship to mental symptoms and physical morbidity among Holocaust survivor patients. *Journal of Behavioral Medicine*, 25(2), 115–134.
319. Shmotkin, D., Shrira, A., Goldberg, S. C., and Palgi, Y. (2011). Resilience and vulnerability among aging Holocaust survivors and their families: An intergenerational overview. *Journal of Intergenerational Relationships*, 9(1), 7–21.
320. Shrauger, J. S., and Schoeneman, T. J. (1979). Symbolic interactionist view of self-concept: Through the looking glass darkly. *Psychological Bulletin*, 86(3), 549–573.
321. Shrira, A., Palgi, Y., Ben-Ezra, M., and Shmotkin, D. (2011). Functioning and mortality of Holocaust survivors: Physical resilience and psychosocial vulnerabilities. *Journal of Loss and Trauma*, 16, 67–83.
322. Sideris, E. B. (2003). War, gender and culture: Mozambican women refugees. *Social Science Medicine*, 56(4), 713–24.
323. Sigal, J. J., and Weinfeld, M. (2001). Do children cope better than adults with potentially traumatic stress? A 40-year follow-up of Holocaust survivors. *Psychiatry*, 64(1), 69–80.
324. Sigal, J. J. (1998). Long-term effects of the Holocaust: Empirical evidence for resilience in the first, second, and third generation. *Psychoanalytic Review*, 55(4), 579–585.
325. Sikron, M. (1957). *Immigration to Israel from 1948 to 1953*. Jerusalem: Falk center.
326. Silberstein, L. (1993). *Jewish fundamentalism in comparative perspective: Religion, ideology, and the crisis of modernity*. New York: New York University Press, 258.
327. Skipitis, R. (1961). Nepriklausomą Lietuvą statant. *Atsiminimai*. Terra, Chicago, 111, 440.
328. Skjelsbaek, I. (2006). Victim and survivor: Narrated social identities of women who experienced rape during the war in Bosnia-Herzegovina. *Feminism & Psychology*, 16(4), 373–403.

329. Sklare, M., and Greenblum, J. (1967). Jewish identity on the suburban frontier: A study of group survival in the open society. Chicago: University of Chicago Press, 437.
330. Slesinger, Z. (1979). Education for Jewish identity and Jewish continuity in the open society. *Judaism*, 28(2), 225–235.
331. Snyder, T. (2012). Kruvinos žemės: Europa tarp Hitlerio ir Stalino. Vilnius: Tyto alba, 566.
332. Solkoff, N. (1992). Children of survivors of the Nazi Holocaust: A critical review of the literature. *American Journal of Orthopsychiatry*, 62(3), 342–358.
333. Solnit, A., and Kris, M. (1967). Trauma and infantile experiences: a longitudinal perspective. In S. S. Furst (ed.), *Psychic Trauma* (pp. 175–220). New York: Basic Books.
334. Solomon, Z. (1998). Transgenerational transmission of effects of the Holocaust: The Israeli research perspective. In Y. Danieli, *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma* (pp. 69–84). New York: Plenum Press.
335. Solomon, Z., and Prager, E. (1992). Elderly Israeli Holocaust survivors during the Persian Gulf War: A study of psychological distress. *The American Journal of Psychiatry*, 149, 1707–1710.
336. Spicer, E. (1971). Persistent cultural systems: A comparative study of identity systems that can adapt to contrasting environments. *Science*, 174, 795–800.
337. Steinberg, A. (1989). Holocaust survivors and their children: A review of the clinical literature. In P. Marcus & A. Rosenberg, *Healing their Wounds: Psychotherapy with Holocaust Survivors and their Families* (pp. 23–48). New York: Praeger.
338. Sternberg, M., and Rosenbloom, M. (2000). 'Lost Childhood': Lessons from the Holocaust: Implications for adult adjustment. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 77(1), 5–17.
339. Svarauskas, A. (2018). Lietuvos politinės dešinės radikalizacija XX a. ketvirtajame dešimtmetyje. [žiūrėta 2018 12 14]. Prieiga per internetą: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr777_politika_svarauskas.htm
340. Patton, M. Q. (2002). Two decades of developments in qualitative inquiry: A personal, experiential perspective. *Qualitative social work*, 1(3), 261–283.
341. Stryker, S. (1987). The vitalization of symbolic interactionism. *Social Psychology Quarterly*, 50(1), 83–94.
342. Stryker, S. (2007). Identity theory and personality theory: Mutual relevance. *Journal of personality*, 75(6), 1083–1102.
343. Suedfeld, P. (2003). Specific and general attributional patterns of Holocaust survivors. *Canadian Journal of Behavioral Science / Revue Canadienne des sciences du comportement*, 35(2), 133–141.
344. Suleiman, S. R. (2002). The 1.5 generation: Thinking about child survivors and the Holocaust. *American Imago*, 59(3), 277–295.
345. Sullivan, J. (2015). Racial Identity and Intergroup Attitudes: A Multiracial Youth Analysis. *Social Science Quarterly*, 96(1), 261–272.
346. Symonds, M. (1980). The „second injury” to victims. In L. Kivens, *Evaluation and Change: Services for Survivors* (pp. 36–38). Minneapolis, MN: Minneapolis Medical Research Foundation.

347. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, J., ir Lempertienė, L. (2009). Žydai Lietuvoje. R. Paknio leidykla, 312.
348. Šutinienė I. (2004). Žydai ir Holokaustas Lietuvos miestelių kolektyvinėje atmintyje. Lokalios bendrijos tarpdalykinių požiūriu, Vilnius, 59–68.
349. Tajfel, H. (1982). Instrumentality, Identity and Social Comparison. *Annual Review of Psychology*, 33, 1–3.
350. Tammeus, B., and Cukierkorn, J. (2009). They were just people: Stories of rescue in Poland during the Holocaust. Columbia: University of Missouri Press, 256.
351. Tannen, D. (1994). Gender and Discourse. Oxford: Oxford University Press, 639–654.
352. Tapp, N., and Lee, G. (2004). The Hmong of Australia: Culture and diaspora. Canberra, Australia: Pandanus Books, 25–57.
353. Tas, L. M. (1995). Going into permanent hiding as a way of postponing mourning. *The Dutch Annual of Psychoanalysis*, 118–125.
354. The New Encyclopedia Britannica, Propodea: Outline of Knowledge and Guide to the Britannica. 15th edition, 2010.
355. Tomkins, S. S. (1987). Shame. In D. L. Nathanson, The many faces of shame (pp. 133–161). New York, US.
356. Trappler, B., Braunstein, J. W., Moskowicz, G., and Friedman, S. (2002). Holocaust survivors in a primary care setting: Fifty years later. *Psychological Reports*, 91, 545–552.
357. Truska, L. (2005). Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Vilnius, 322.
358. Vaičenonis, J. (2003). Prisiekę Adonojo vardą. Žydai Pirmosios Lietuvos Respublikos kariuomenėje. Darbai ir dienos, 34, 273–283.
359. Van der Kolk, B. A., Roth, S., Pelcovitz, D., Sunday, S., and Spinazzola, J. (2005). Disorder of extreme stress: The empirical foundation of a complex adaptation to trauma. *Journal of Trauma Stress*, 18(5), 389–399.
360. Van IJzendoorn, M. H., Bakermans-Kranenburg, M. J., Sagi-Schwartz, A. (2003). Are children of Holocaust survivors less well-adapted? A meta-analytic investigation of secondary traumatization. *Journal of Traumatic Stress*, 16(5), 459–469.
361. Van Manen, M. (1997). From meaning to method. *Qualitative Health Research*, 7, 345–369.
362. VanVorent, R. (2011). Neįsisavinta praeitis: Holokaustas Lietuvoje. VDU, 32.
363. Vaskelienė, I. (2012). Politinių represijų Lietuvoje ilgalaikės psichologinės pasekmės antrajai kartai. Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas.
364. Vignoles, V. L., Chryssochoou, X., and Breakwell, G. M. (2002). Evaluating models of identity motivation: Self-esteem is not the whole story. *Self and Identity*, 1(3), 201–218.
365. Vignoles, V. L., Regalia, C., Manzi, C., Gollledge, J., and Scabini, E. (2006). Beyond self-esteem: influence of multiple motives on identity construction. *Journal of personality and social psychology*, 90(2), 308.
366. Volkan, V. D. (2017). Immigrants and Refugees: Trauma, Perennial Mourning, Prejudice, and Border Psychology. London, England: Karnac Books Ltd., 118.
367. Waites, E. A. (1997). Memory quest: trauma and the search for personal history. New York: Norton ir Company, Inc., 322.

368. Walker, L. E. (2016). The battered woman syndrome. Springer publishing company.
369. Wardi, D. (1990). Memorial Candles. Jerusalem: Keter (in Hebrew).
370. Weber, M. [1922] (1968). Economy and society: An outline of interpretive sociology. New York: Bedminster Press, 3–62.
371. Weinger, S., & Lev-Wiesel, R. (2011). Hell Within Hell: Sexually Abused Child Holocaust Survivors: The Comorbidity of the Traumata.
372. Weisz, G., and Albury, W. R. (2012). Osteoporosis in survivors of early life starvation. *Australian Journal of Primary Health*, 19, 3–6.
373. Wiesel, E. (1978). A Jew Today. New York: Random House, 264.
374. Wyatt-Brown, A. M. (2000). Holocaust survival stories: change over time. *Journal of Aging and Identity*, 5(2), 91–108.
375. Woodward, K. (2004). Questioning identity: Gender, class, ethnicity. London: Taylor & Francis, 170.
376. Yardley, L. (2000). Dilemmas in Qualitative Health Research. *Psychology and Health*, 15(2), 215–228.
377. Yehuda, R., Kahana, B., and Southwick, S. M. (1994). Trauma Stress. 7, 699. [žiūrėta 2018 10 02]. Prieiga per internetą: <https://doi.org/10.1007/BF02103016>.
378. Zolno, M., and Basch, D. (2000). Where do we belong? Feeling a part of or apart from our communities [Electronic Version]. *If not Now E-journal*, 1(2). [žiūrėta 2018 09 15]. Prieiga per internetą: http://www.baycrest.org/If_Not_Now/Volume_1_Fall_2000/7151_7380.asp.
379. Žukauskienė, R. (1996). Raidos psichologija. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 79–86.

Ruth Reches

HOLOKAUSTĄ PATYRUSIŲ ASMENŲ TAPATUMO IŠGYVENIMAS

Daktaro disertacijos santrauka
Socialiniai mokslai, psichologija (06 S)

Vilnius, 2019

Daktaro disertacija rengta 2011–2018 metais, ginama Mykolo Romerio universitete pagal Vytauto Didžiojo universitetui su Mykolo Romerio universitetu Lietuvos Respublikos švietimo, mokslo ir sporto ministro 2019 m. vasario 22 d. įsakymu Nr. V-160 suteiktą doktorantūros teisę.

Mokslinė vadovė:

Prof. dr. Jolanta Sondaitė (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, psichologija 06S)

Daktaro disertacija ginama Mykolo Romerio universiteto ir Vytauto Didžiojo universiteto psichologijos mokslo krypties taryboje:

Pirmininkė:

prof. dr. Rita Bandzevičienė (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, psichologija – 06S).

Nariai:

prof. dr. Aistė Diržytė (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, psichologija – 06S);

doc. dr. Ulpukka Isopahkala-Bouret (Turku universitetas, Suomija, socialiniai mokslai, edukologija – 07S);

doc. dr. Rūta Pukinskaitė (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, psichologija – 06S);

prof. dr. Vilma Žydžiūnaitė (Vytauto Didžiojo universitetas, socialiniai mokslai, edukologija – 07S).

Daktaro disertacija bus ginama viešame psichologijos mokslo krypties tarybos posėdyje 2019 m. gegužės 27 d. 13 val. (Mykolo Romerio universitete, I-414 aud.).

Adresas: Ateities g. 20, LT- 08303, Vilnius, Lietuva.

Daktaro disertacijos santrauka išsiųsta 2019 m. balandžio 26 d.

Daktaro disertaciją galima peržiūrėti Lietuvos Martyno Mažvydo nacionalinėje bibliotekoje bei Mykolo Romerio universiteto ir Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekose.

Asmens tapatumo fenomenas tiek gyvenime, tiek kaip mokslinio tyrimo objektas – tarsi nesibaigianti dëlionė, sujungianti daug tarpusavyje susijusių socialinio ir individualaus pobūdžio sudedamųjų dalių bei procesų. Aplinka, supanti asmenį, daro įtaką tapatumo kaitai. Jei aplinka saugi, asmuo saugiai ir stabiliai formuoja savo tapatumą. Kai aplinka traumuoja, ji nutraukia stabilų individo gyvenimo tėkmę, pakeičia prisimtus vaidmenis, nusistovėjusias vertybes, gyvenimo tikslus, savęs vertinimą. Asmuo, tapatindamasis su tam tikrais santykių vaidmenimis (pvz., žmonos, motinos), gali būti priverstas iš naujo juos įvertinti netekus santykių partnerių (vyro, vaikų), ypač jei jų netektis netikėta, smurtinė, skausminga. Gyvenimo tikslai gali pasikeisti, kai ilgai siekta karjera ar uždirbtas turtas sugriaujami. Vertybės ir įsitikinimai apie pasaulį gali būti sužlugdyti įvykių, leidžiančių suabejoti žmonių gerumu ar pasaulio saugumu. Savęs vertinimas gali nukentėti nuo savo bejėgiškumo suvokimo.

Holokaustas buvo trauma, sutrikdžiusi žmonių kasdienį gyvenimą, privertusi iš naujo įvertinti save ir aplinką (Kellermann, 2001, 2018; Ayalon, 2005; Knobler, Knobler, Cohen ir Abramowitz, 2016). Holokaustas netgi vadinamas „masyvia psichine trauma“ (Krystal, 1968), laikoma viena reikšmingiausių žydų tautos istorijoje ir žmonijos istorijoje apskritai (Langer, 1991; Zeidner ir Aharoni-David, 2015; Alexander, 2016). Išgyvenę Holokaustą asmenys patyrė traumuojančių įvykių: badą, ligas, fizinį, psichologinį smurtą, artimųjų netektis. Po karo išgyvenusieji turėjo susidoroti su trauminiais prisiminimais, susitaikyti su artimų žmonių praradimu. Visa tai sukeldavo fizinį ir psichinį sveikatos problemų. Šiems žmonėms buvo reikalinga pagalba. Su jais pradėjo dirbti medikai, psichologai ir psichiatrai, siekdami išsiaiškinti, kokių padarinių turėjo Holokausto trauma. Dauguma pirmųjų psichologinių tyrimų, atliktų su išgyvenusiais Holokaustą, buvo fokusuojami į patologines pasekmes. W. G. Niederland (1968) apibrėžė „išgyvenusiojo sindromą“, kuris, praėjus dvidešimčiai metų po karo, buvo daugelio studijų dėmesio centre. Tuomečiuose tyrimuose buvo fiksuojami Holokaustą išgyvenusiujų depresijos simptomai, kognityvinės ir atminties problemos, kaltės jausmas (Chodoff, 1963, 1997), žema psichologinė gerovė ir problemos, susijusios su emocijų raiška (Nadler ir Ben-Shushan, 1989; Amir ir Lev-Wiesel, 2003), asmenybės slopinimu (Dor-Shav, 1978) ir tarpasmeninių santykių sunkumais (Danieli, 1981). H. Krystal (pgl. Lev-Wiesel ir Amir, 2000) teigė, kad Holokaustas atliko ypač svarbų vaidmenį nustatant potrauminio streso sutrikimo (PTSS) diagnozę. Be to, buvo ištirtos fizinės sveikatos problemos, galimai susijusios su Holokaustu, tokios kaip sergamumas vėžiu (Keinan-Boker, Vin-Raviv, Liphitsz, Linn ir Barchana, 2009), osteoporozė (Weisz ir Albury, 2012).

Priešingai nei tyrimuose, kuriuose buvo nagrinėjami patologiniai Holokausto padariniai ir neadaptyvus išgyvenusiujų atsakas į traumą, pastaraisiais dešimtmečiais daugiau dėmesio pradėta kreipti į psichologinį prisitaikymą ir sėkmingą savirealizaciją išgyvenus Holokaustą (Ayalon, 2005; Barel, Van IJzendoorn, Sagi-Schwartz ir Bakermans-Kranenburg, 2010; Prot, 2012).

Nesvarbu, iš kurios pozicijos mokslininkai tyrinėtų Holokausto pasekmes (ar kaip sukeliančias patologiją, ar kaip suteikiančias galimybę tobulėti ir augti), visi vienareikšmiškai sutinka, kad Holokaustas buvo trauma, sukėjusi asmenybės pokyčius. Kadangi Holokaustas iš esmės pakeitė žmonių gyvenimą (jų savęs vertinimą, vaidmenis, vertybes, tikslus, religingumą), galima teigti, kad jis keitė žmonių tapatumą.

Lietuvoje tik pastaraisiais dešimtmečiais pasirodė tyrimų Holokausto tema, bet beveik visi jie nagrinėja Holokaustą tik iš istorinės perspektyvos (Polonsky, 2009, 2012; Brandišauskas, 1999, 2004, 2005, 2006; Levin, 2000; Eidintas, 2002; Truska, 2005; Dieckmann ir Sužiedėlis, 2006; Bubnys, 2011; Snyder, 2012), yra sociologinių tyrimų apie Holokausto traumą ir kolektyvinę atmintį (Šutinienė, 2004; Jonutytė, 2014). Psichologinių Holokausto tyrimų yra nedaug. Yra tyrimų apie išgyvenusiujų sovietų ir nacių represijas psichologinius padarinius (*Sunkių traumų psichologija: Politinių represijų padariniai*. Sud. D. Gailienė. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004), sovietų ir nacių okupacijų metu vykdytų represijų psichologinius padarinius antrajai kartai (tyrimai, atlikti VU traumų tyrimų grupės projekto „Totalitarizmo tarpgeneracinių padarinių psichologinės analizės“ rėmuose, projekto vadovė D. Gailienė (2009 - 2010), I. Vaskelienės disertacijos darbas, 2012). Lietuvoje tyrimų apie Holokausto traumos įtaką išgyvenusiujų tapatumui neaptinkama.

Kiekvienais metais likusių gyvų Holokausto liudininkų lieka vis mažiau. Jų istorijos kuo toliau, tuo labiau apipinamos mitais. Šiandien vis dar yra unikali galimybė išgirsti gyvą liudininko balsą, iš pirmų lūpų sužinoti, kaip tokio masto trauma darė įtaką išgyvenusiujų tapatumo pokyčiams karo metu ir kaip keitė jį tolesniame gyvenime.

Ši tema aktuali ir bendra socialine prasme. Nors kalbant apie Holokaustą dažnai girdimas šūkis „Daugiau niekada!“, atrodo, kad žmonija vis nepasimoko ir karai tebevyksta iki šiol. Pastaruosius dešimtmečius pasaulyje vykę karai ir genocidai nusinešė milijonus gyvybių ir sukėlė sunkių traumų išlikusiems žmonėms (Danieli, 1998; Burnham, Lafta, Doocy ir Roberts, 2006). Holokausto ilgalaikio poveikio tyrimai galėtų padėti geriau suprasti masinių traumų poveikį žmonių tapatumui.

Analizuodami traumos įtaką tapatumo kaitai, mokslininkai atliko tyrimus diagnostinių tyrimų srityje (Herman, 1992; van der Kolk, Ruth, Pelcovitz, Sunday ir Spinazzola, 2005), yra tyrimų apie įvairių genocidų (armėnų, Amerikos indėnų, Jugoslavijos musulmonų ir krikščionių) sukeltų traumų įtaką tapatumui (Brave Heart ir Debruyn, 1998; Garrett ir Pichette, 2000; Skjelsbaek, 2006; Avakian, 2010), trauminės pabėgėlių patirties įtaką tapatumo formavimuisi (Sideris, 2003; Guler, 2014; Volkan, 2017). Šiame darbe bus nagrinėjami Holokausto traumos sukelti tapatumo pokyčiai.

Kalbant apie Holokausto įtaką tapatumui, svarbu pažymėti, kad visi tyrimai, kuriuose figūravo tapatumas, yra fragmentiški, jie apsiribojo tik tam tikrų tapatumo konstrukto ryšių su Holokausto sukelta trauma analize. Yra atlikta tyrimų apie Holokausto įtaką žydiškam tautiniam tapatumui (Jaspal ir Yampolsky, 2011; Schwartzman, 2015), Holokausto įtaką tapatumo raidai, išgyvenant E. Erikson aprašytas aštuonias psichosocialines raidos krizes (Greene, Graham ir Morano, 2010), Holokausto paveikto tapatumo perdavimą antrajai kartai (Lichtman, 1983; Berger, 2010; Juni, 2016), prarastą asmens tapatumą, kai išgyvenusieji per karą slėpėsi katalikiškose institucijose ir prarado savo šeimos tapatumą (t. y. nežinojo biologinių tėvų vardų) (Lev-Wiesel ir Amir, 2001), apie tapatumo rekonstrukciją istorijų pasakojimo pagalba (Peleg, Lev-Wiesel ir Yaniv, 2014).

Šiuose tyrimuose tapatumas suvokiamas kaip kintantis dėl Holokausto sukeltos traumos. Pastaraisiais dešimtmečiais atliekamuose tyrimuose daugiausia nagrinėjamos ilgalaikės Holokausto traumos pasekmės tapatumui tiriant išgyvenusiujų gebėjimą prisitaikyti

(Ben-Zur ir Zimmerman, 2005; Greenwald, Ben-Ari, Strous ir Laub, 2008; Shmotkin, Shrira, Goldberg ir Palgi, 2011) ir potrauminių simptomų pasireiškimą praėjus daug laiko po traumos (Amir ir Lev-Wiesel, 2001; Dasberg, 2001; Cohen, Dekel, Solomon ir Lavie, 2003; Barel, Van IJzendoorn, Sagi-Schwartz ir Bakermans-Kranenburg, 2010; Lev-Wiesel ir Weinger, 2011).

Literatūros apžvalga apie išgyvenusiųjų Holokaustą tapatumo tyrimus atskleidė tyrimų apie tapatumą, kaip daugiaplanį, dinamišką reiškinių, apimančių asmeninius ir socialinius faktorius, spragą. Šiame darbe tyrimo objektu laikomas asmens tapatumas, o Holokaustas yra kontekstas, kuris darė įtaką tapatumo kaitai. Darbe bus nagrinėjami Holokausto sukelti pokyčiai tapatumui Holokausto metu ir praėjus daugiau nei pusei amžiaus po jo.

Tyrimo tikslas – išanalizuoti išgyvenusiųjų Holokaustą gyvenimo istorijose atspindintį Holokausto traumos poveikį asmens tapatumui. Darbe siekiama atsakyti į šiuos **tyrimo klausimus**: kaip Holokausto sukelta trauma skatino keistis išgyvenusiųjų tapatumą karo metu? Kokios yra ilgalaikės Holokausto pasekmės tapatumui?

Tiriamųjų imtį sudarė keturios moterys ir septyni vyrai. Tuo metu, kai buvo atliekamas interviu, tiriamųjų amžius varijavo nuo 83 iki 92 metų. Kiekvienas apklaustasis II pasaulinio karo metu buvo kalinamas gete arba koncentracijos stovykloje, būdami 7–19 metų amžiaus. 6 interviu buvo atlikti Izraelyje, 5 – Lietuvoje.

Tyrimo rezultatai atskleidė, kad:

1. Holokausto sukelta trauma skatino keistis išgyvenusiųjų tapatumą karo metu:

pakito išgyvenusiųjų savęs kaip visuomenės nario suvokimas dėl atskirties, susijusios su tautybe; pasitikėjimas žmonėmis buvo prarastas; pakito savo žydiškos kilmės suvokimas - persekiojimai privertė visus, nepriklausomai nuo jų santykio su judaizmu, buvusių iki karo, suvokti savo žydiškumą; pakito savo vaidmens šeimoje suvokimas, šeimos narių praradimas sustiprino šeiminius ryšius tarp išlikusiųjų; pakito gyvenimo tikslai, pagrindiniu tikslu tapo išgyvenimas - priklausomai nuo aplinkybių jo buvo siekiama ugdant saviveiksmingumą, savarankiškumą, savikontrolę arba, pasidavus išoriniams veiksniams, pasyviai susitaikant; savęs vertinimo pokyčiams įtakos turėjo gebėjimas veikti, priimti atsakomybę už save ir artimuosius, išsaugoti moralumą.

2. Holokaustas sukėlė ilgalaikes pasekmes tapatumui: Holokaustas suformavo savęs kaip „išgyvenusiojo“ suvokimą, kuris įgijo skirtingą vertę Lietuvos ir Izraelio visuomenių kontekste. Išgyvenusieji save suvokia kaip vertinančius gyvybę, suprantančius materialių vertybių laikinumą. Jie suvokia save kaip priimančius Dievą arba kaip neigiančius jo egzistavimą. Išgyvenusieji atskleidžia dvejopą savo santykį su Holokaustu: save suvokia kaip pasisėmusius stiprybės, gyvenimiškos patirties, Holokauste atradusius prasmę arba kaip netekusius gyvenimo tęstinumo, neradusius prasmės trauminiuose išgyvenimuose.

Straipsniai leidiniuose, įtrauktuose į tarptautines duomenų bazines:

1. Reches, R., and Sondaitė, J. (2017). Resilience to trauma by Holocaust survivors: factors in surviving, coping and thriving. *Holocaust Study and Research: Institutul National pentru Studierea Holocaustului din Romania ELIE WIESEL*, vol. 9, iss. 1, 211–226. [CEEOL – Central and Eastern European Online Library] [m.kr.: 06S]. ISSN 2065–6602.
2. Reches, R., ir Sondaitė, J. (2014). Atsparumo psichologinei traumai vidinių veiksmų teorinė analizė. *Socialinis darbas: mokslo darbai*, 13(2), 267–279. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas. [SocINDEX with Full Text; Social Work Abstracts; Central ir Eastern European Academic Source] [m.kr. 06S]. ISSN 1648–4789.
3. Reches, R., ir Sondaitė, J. (2013). Traumuojančių Holokausto prisiminimų įtaka tapatumo patirčiai: kokybinė analizė. *Gerontologija*, 14(2), 71–76. Vilnius: Lietuvos gerontologų ir geriatrų draugija. [IndexCopernicus] [m.kr. 06S]. ISSN 1392–9062.
4. Reches, R., and Sondaitė, J. (2012). Traumatic memories of Holocaust survivors' and their effect on the experience of identity. *Jaunųjų mokslininkų darbai*, 2(35), 83–85. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla. [CEEOL – Central and Eastern European Online Library; IndexCopernicus] [m.kr.: 06S]. ISSN 1648–8776.

Tezės recenzuojamoje konferencijų medžiagoje:

1. Reches, R., ir Sondaitė, J. (2013). *Traumuojančių Holokausto prisiminimų įtaka tapatumo patirčiai. Psichologija sveikatai ir gerovei*. Lietuvos psichologų kongresas 2013, 2013 m. balandžio 25–27 d., Vilnius. Kongreso pranešimų santraukų leidinys, 52. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. [m.kr. 06S]. ISBN 9786094591945.
2. Reches, R., and Sondaitė, J. *Holocaust survivor's resilience to psychological trauma 24th Biennial meeting of the international society of behavioral development*. July 10–14, 2016. Vilnius. ISSBD. P1.

Pranešimai konferencijose:

1. Reches, R., ir Sondaitė, J. Jaunųjų mokslininkų konferencija. Pranešimas „Traumatic memories of Holocaust survivors and their effect on the experience of identity“, 2012 m. gegužės 10–11 d., Šiauliai.
2. Reches, R., ir Sondaitė, J. Lietuvos psichologų kongresas. Pranešimas „Traumuojančių Holokausto prisiminimų įtaka tapatumo patirčiai“, 2013 m. balandžio 25–27 d., Vilnius.
3. Reches, R. IV pasaulio litvakų kongresas. Pranešimas „Išgyvenę Holokaustą ir jų prisiminimai“, 2013 m. rugsėjo 22 d., Vilnius.
4. Reches, R., ir Sondaitė, J. 24th Biennial Meeting of the International Society for the Study of Behavioral Development (ISSBD 2016). Pranešimas „Holocaust Survivors resilience to psychological trauma“, 2016 m. liepos 10–14 d., Vilnius.

APIE AUTORIŲ

Ruth Reches gimė 1975 m. sausio 28 d. Vilniuje. 1991 m. baigė Vilniaus 9-ąją vidurinę mokyklą. 1996 m. įgijo visuomeninių mokslų – sociologijos, psichologijos, kriminologijos bakalauro kvalifikacinį laipsnį Bar Ilan universitete Izraelyje, 1998 m. – psichologijos bakalauro laipsnį, 2001 m. psichologijos magistro kvalifikacinį laipsnį (klinikinė psichologija) Vilniaus universitete. 2011–2019 m. studijavo Mykolo Romerio universiteto, Vytauto Didžiojo universiteto ir Kordobos universiteto jungtinėje Psichologijos krypties doktorantūroje. Moksliniai interesai: tapatumas, trauma, Holokaustas.

Ruth Reches

HOLOCAUST SURVIVORS' EXPERIENCE OF IDENTITY

Summary of Doctoral Thesis
Social Sciences, Psychology (06 S)

Vilnius, 2019

The present doctoral thesis was prepared in 2011-2018, defended at Mykolas Romeris University under the doctoral program right conferred to the Vytautas Magnus University and Mykolas Romeris University on February 22, 2019 by the Order No. V-160 of the Minister of Education, Science and Sport of the Republic of Lithuania.

Scientific supervisor:

Prof. Dr. Jolanta Sondaitė (Mykolas Romeris University, Social Sciences, Psychology – 06 S).

The doctoral thesis is defended in the Psychology Science Council of Mykolas Romeris University and Vytautas Magnus University:

Chairman:

Prof. Dr. Rita Bandzevičienė (Mykolas Romeris University, Social Sciences, Psychology – 06 S).

Members:

Prof. Dr. Aistė Diržytė (Mykolas Romeris University, Social Sciences, Psychology – 06 S);
Assoc. Prof. Dr. Ulpukka Isopahkala-Bouret (University of Turku, Finland, Social Sciences, Education Science – 07 S);

Assoc. Prof. Dr. Rūta Pukinskaitė (Mykolas Romeris University, Social Sciences, Psychology – 06 S);

Prof. Dr. Vilma Žydžiūnaitė (Vytautas Magnus University, Social Sciences, Education Science – 07 S).

The doctoral thesis will be defended in the public meeting of the Psychology Science Council at 13.00 PM on 27th of May, 2019 (Mykolas Romeris University, Room I-414).

Address: Ateities str. 20, LT- 08303, Vilnius, Lithuania.

Summary of doctoral thesis sent on 26th of April 2019.

Doctoral thesis may be reviewed at Martynas Mažvydas National Library of Lithuania and libraries of Mykolas Romeris University and Vytautas Magnus University.

TABLE OF CONTENTS

1. Relevance of the study	149
2. Scientific problem of the study	150
3. Research problems	151
4. Research subject	151
5. Research goal	151
6. Practical significance	151
7. Identity - Theoretical Attitudes	152
8. Exceptionality of Holocaust Trauma	153
8.1. Duration of traumatic event.....	154
8.2. Active and passive roles during traumatic events	154
8.3. Rationalization of traumatic event.....	154
8.4. The Holocaust and higher powers.....	155
8.5. Features of early trauma	155
8.6. Effects of early trauma on aging	156
8.7. Post-traumatic environment.....	156
9. Structure of the dissertation	156
10. Methodology	157
10.1. Choice of research strategy	157
10.2. Performance of the study and data analysis methods	157
10.3. Study participants.....	157
10.4. Reflections of the researcher on the interviews with study participants.....	158
10.5. Choice of research topic	158
11. Results.....	160
11.1. Changes to identity during the war.....	160
11.2. Long-term effects of the Holocaust on identity.....	160
12. Discussion	160
12.1. Changes to identity during the war.....	160
12.2. Long-term effects of the Holocaust on identity.....	167
13. Limitations of the study and future directions of research.....	173
14. Conclusion	173
References.....	174
Approbation of study results	179
Information About the Author	181

1. Relevance of the study

The phenomenon of personal identity, both in life and as a subject of academic inquiry, is like an endless puzzle, tying together many interconnected social and personal pieces and processes. The environment around the individual influences' changes in identity. If that environment is secure, then the person forms their identity safely and stably. When the environment is traumatic, it causes interruptions in the flow of life of the individual, forcing changes to the roles previously assumed, accepted values, life goals and the assessment of self. The person who identifies themselves with certain relationship roles (wife, mother) might be forced to reassess those roles following the loss of relationship partners (husband, children), especially when their loss is unexpected, painful and violent. Life goals can change when a long-sought-after career or accumulated wealth is destroyed. Values and beliefs about the world may be ruined by events, which compel doubts about the goodness of humanity and security in the world. Assessment of self can suffer from a realization of personal helplessness.

The academic literature contains works about the connection between trauma and identity in the field of diagnostic research (Herman, 1992; van der Kolk, Ruth, Pelcovitz, Sunday and Spinazzola, 2005), there are studies on the influence trauma has on identity in different genocides (Armenian, Native American, Yugoslavian Muslims and Christians) (O'Neil, 1996; Skjelsbaek, 2006; Avakian, 2010) and the influence trauma has on the formation of identity among refugees (Sideris, 2003; Guler, 2014; Volkan, 2017). This work addresses transformations in identity caused by the Holocaust.

The Holocaust was a trauma, which disrupted people's daily life and forced a reassessment of self and environment (Kellermann, 2001, 2018; Ayalon, 2005; Knobler, Knobler, Cohen and Abramowitz, 2016). The Holocaust has been called a „mass psychological trauma“ (Krystal, 1968) and is considered one of the most significant events in Jewish history and human history in general (Langer, 1991; Zeidner and Aharoni-David, 2015; Alexander, 2016). People who experienced the trauma of the Holocaust and survived are called „Holocaust survivors“ (Wyatt-Brown, 2000; Bernick, Grinberg, Holynaty and Rodgers, 2001). Holocaust survivors experienced a number of traumatic events: starvation, disease, physical and psychological violence and the loss of loved ones. After the war, survivors had to deal with traumatic memories and the loss of spouses, children and relatives. All of this led to physical and mental health problems. These people needed help. Doctors, psychologists and psychiatrists treated them, trying to discover what effects the trauma of the Holocaust had induced. The majority of the early psychological studies involving Holocaust survivors focused on the pathological effects. W. G. Niederland (1968) defined „survivor's syndrome,“ which remained the central theme of many studies for 20 years after the war. Research during this period found Holocaust survivors suffered from symptoms of depression, cognitive and memory problems, a sense of guilt (Chodoff, 1963, 1997), low mental fitness, problems associated with expressing emotion (Nadler and Ben-Shushan, 1989; Amir and Lev-Wiesel, 2003), suppression of the personality (Dor-Shav, 1978) and difficulties in inter-personal relationships (Danieli, 1981). H. Krystal (ex Lev-Wiesel and Amir, 2000) said the Holocaust played a very large role in the formulation of the diagnosis of post-traumatic stress syndrome. In addition, physical health problems connected with

the Holocaust were researched, for example, cancer (Keinan-Boker, Vin-Raviv, Liphitsz, Linn and Barchana, 2009) and osteoporosis (Weisc and Albury, 2012).

Unlike earlier studies where the pathological effects of the Holocaust and the non-adaptive responses by survivors were studied, in recent decades research has begun to look at psychological adaptation and successful self-realization among survivors (Ayalon, 2005; Barel, Van IJzendoorn, Sagi-Schwartz, Bakermans-Kranenburg, 2010; Prot, 2012).

Regardless of the aspect of Holocaust effects scholars investigate (whether as pathology or as an opportunity for improvement and growth), all agree the Holocaust was a trauma which led to personality changes. Because the Holocaust fundamentally changed people's lives (assessment of self, roles, values, goals, religiosity), it can be stated confidently it changed people's identities.

Research on the Holocaust has only appeared in Lithuania in the last few decades, and almost all of it considers the Holocaust exclusively from the historical perspective (Brandišauskas, 1999, 2004, 2005, 2006; Levin, 2000; Eidintas, 2002; Truska, 2005; Dieckmann and Sužiedėlis, 2006; Polonsky, 2009, 2012; Bubnys, 2011; Snyder, 2016), although there are sociological studies of Holocaust trauma and collective memory (Štutinienė, 2002; Jonutytė, 2014). There are very few psychological studies of the Holocaust. There is research on the psychological effects of Soviet and Nazi oppression on survivors (*Sunkių traumų psichologija: Politinių represijų padariniai*. D. Gailienė, ed. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004) and the psychological effects of the Soviet and Nazi occupations on the second generation (research conducted within the framework of the Vilnius University trauma research group's project „Psychological Examination of Inter-Generational Effects of Totalitarianism,” project leader D. Gailienė (2009) and I. Vaskelienė's doctoral dissertation, 2012). No Lithuanian research on the influence of Holocaust trauma on the identity of survivors has been found.

The number of Holocaust witnesses diminishes with every passing year. As time passes, their stories become ever more intertwined with myth from books and films made about their stories. At the present time there is still the unique opportunity to hear the voices of living witnesses, to learn from them directly what influence this trauma of such a large scope had on the transformation of the survivors' identities during the war, and how it affected identity in later life.

2. Scientific problem of the study

Studying the influence of trauma on transformations in identity, researchers have done diagnostic studies (Herman, 1992; van der Kolk, Ruth, Pelcovitz, Sunday and Spinazzola, 2005), and there are studies of the influence of trauma caused by different genocides on identity (the Armenian, Native American, Yugoslavian Christian and Muslim genocides; O'Neill, 1996; Skjelsbaek, 2006; Avakian, 2010) and the effects of traumatic experiences by refugees on the formation of identity (Sideris, 2003; Guler, 2014; Volkan, 2017). This work will examine changes in identity caused by Holocaust trauma.

In discussing the influence of the Holocaust on identity, it's important to note that all studies in which identity figures are fragmentary, they are limited exclusively to the

examination of the connection between specific constructs of identity and trauma induced by the Holocaust. There have been studies about the effects the Holocaust had on Jewish ethnic identity (Jaspal and Yampolsky, 2011; Schwartzman, 2015; Harari, 2016), the Holocaust's influence on the development of identity according to the eight crises of psycho-social development described by Erikson (Greene, Graham and Morano, 2010), the passing down of a Holocaust-affected identity to the next generation (Lichtman, 1983; Berger, 2010; Juni, 2016), the loss of personal identity when survivors had taken shelter at Catholic institutions and lost their family identities (i.e., they didn't know the names of their biological parents) (Lev-Wiesel and Amir, 2001) and on the re-creation of identity with the help of stories told (Peleg, Lev-Wiesel and Yaniv, 2014).

In these studies, identity is understood as shifting due to trauma caused by the Holocaust. In recent decades studies performed have examined mostly the long-term effects of Holocaust trauma on identity by looking at survivors' ability to adapt (Ben-Zur and Zimmerman, 2005; Greenwald, Ben-Ari, Strous and Laub, 2008; Shmotkin, Shrira, Goldberg and Palgi, 2011) and the presentation of post-trauma symptoms long after the traumatic experience (Amir and Lev-Wiesel, 2001; Dasberg, 2001; Cohen, Dekel, Solomon and Lavie, 2003; Barel, Van IJzendoorn, Sagi-Schwartz and Bakermans-Kranenburg, 2010; Lev-Wiesel and Weinger, 2011).

A survey of the literature on Holocaust survivor identity revealed a lack of studies of identity as a multi-layered, dynamic phenomenon including personal and social aspects. The subject of this study is personal identity, while the Holocaust is the context which influenced changes in identity. This work will examine changes in identity caused by the Holocaust during the Holocaust and more than fifty years later.

3. Research problems

- How did trauma caused by the Holocaust stimulate changes in identity among survivors during the war?
- What are the long-term effects of the Holocaust on identity?

4. Research subject

Changes in identity of people who survived the Holocaust

5. Research goal

To analyze the effect of Holocaust trauma as reflected in the life stories of Holocaust survivors.

6. Practical significance

This work will help in generating ideas in the creation of programs and the mobilization of community resources for helping people to survive the trauma caused by the Holocaust.

Various organizations and institutions such as the Jewish communities of different cities and countries, synagogues and rabbinate can provide support to Holocaust survivors, for example, discussion groups, psychological consultation, support groups and lessons.

The academic literature indicates the difficulties arising for specialists--aid provides--in work with Holocaust survivors; survivors often do not trust the specialists who are trying to help them (Joffe, Joffe and Brodaty, 1996; Rosenfeld, 2001). Knowledge of the traumatic experience of Holocaust survivors and an understanding of their reactions and needs could be useful for increasing trust and connections with survivors, providing specialists an opportunity to help them integrate the traumatic experience into their lives and realize themselves more effectively (Johnson, 1995; Rosenfeld, 2001).

By increasing our knowledge of those who experienced Holocaust trauma at a young age and the effects of that trauma on personal identity, we can find parallels with other ethnic groups who were the victims of genocide and improve methods for helping these people.

The study can also be significant in performing an educational function. As the Holocaust recedes into the past, the younger generation take less interest in this part of history, and information about the trauma left in the Holocaust's wake becomes mere statistics. Findings from the analysis of interviews with living eyewitnesses encourage a more personal and deeper view of the Holocaust and facilitates the realization that the entire history of the Holocaust happened in real life and affected real people.

The study holds additional value in encouraging Lithuanian society to examine the psychological aspects of Holocaust trauma, to discuss it and the survivors as well as their rescuers, thus integrating the historical experience of the Holocaust in the social context. More openness in society would allow for more effectively integrating the Holocaust experience in the lives of Holocaust survivors, their children and grandchildren.

7. Identity - Theoretical Attitudes

This examination of the Holocaust's influence on identity will make use of Breakwell's identity process theory and McAdams's narrative identity theory.

Identity process theory (IPT) posits the structure of identity is to be understood as having two dimensions: content and values. Content includes the features which give rise to identity, by which the individual can define himself as unique, and which are constituted of personal (goals, values, self-assessment) and social (roles, membership in a social group) identities. The dimension of values is the secondary axis of the structure of identity. Each element along the dimension of content corresponds to a value. This value can be positive or negative and depends upon social convictions corresponding to the system of social values. It must be noted that no component has a permanent value. The values assigned often change depending on social circumstances. This means that the structure of identity is not a stable construction, but a constantly shifting one.

This study makes use as well of narrative identity theory to examine change in the identity of Holocaust survivors. The Holocaust happened more than 50 years ago, and therefore discussion of the Holocaust today only takes place from the perspective of time. McAdams, who invented narrative identity theory, says the telling of life stories always

includes several perspectives: the current one of the teller and the perspective of the past, when the event being retold happened. McAdams (1998) says that the life story is personal identity. People imbue life with a sense of continuity and meaning by creating stories which characterize them and which perform the function of identification, or identity. Survivors construct identity through the telling of their story. Looking back to the past and imagining the future, they create a life as a meaningful story in which events are inseparable from one another, providing a continuity to life.

Looking to identity process theory and narrative identity theory, in this study identity will be defined as a dynamic, mutable process expressed through the retelling of life stories, and whose content is made up of personal identity (self-assessment, values, goals) and social identity (roles, membership in an ethnic, social and/or religious group) which are judged and change according to changes in the social context.

What happens when the surrounding environment becomes dangerous, how does that change identity, and how do individuals integrate these changes into their life stories?

According to identity process theory, personal and social identity structures change depending on their value within the social context. In this study the Holocaust, as a dangerous environment, is considered the social context, which has influenced shifts in personal and social identity.

Under the processes of assimilation and accommodation, where the individual incorporates traumatic information from the environment and applies existing information to it, danger to identity arises, because the motives for this process change in a threatening environment: the individual's life loses its sense of continuity, his ability to act is limited, self-respect suffers, his exceptionality acquires a negative value, dependence and the need to be close to others are deformed, while the desire to make sense of the traumatic experiences becomes very important. A threatening environment creates a conflict between the individual's needs and social expectations, forcing him to change the former contents of personal identity and to assess it differently in response to the changed social situation (Breakwell, 1986).

Narrative identity theory holds that when a person comes up against a traumatic experience, that experience changes his understanding of self and the world, and these changes are reflected in the life story. People who have experienced trauma need to restructure their images of self and world, reflected in their stories.

8. Exceptionality of Holocaust Trauma

B. L. Green, J. P. Wilson and J. D. Lindy (1985) discuss the factors, which make trauma caused by the Holocaust different from other traumas. These are:

- duration;
- role in trauma: active or passive;
- rationalization of traumatic event;
- post-traumatic environment.

To these factors the special role played God in the Holocaust needs to be added.

In terms of this study specifically, it must be noted the subjects who participated in it were between the ages of 7 and 19 during the Holocaust, so it is important to look at the features of early trauma and its effect on senescence, since the informants are now all older than 80.

8.1. Duration of traumatic event

Holocaust trauma continued over a long period of time. Y. Bistriz (1988) says even the most difficult experience can be overcome if what is happening is „guessable and possibly limited in time.” In other words, if the individual can foresee the end of his suffering, he has more ability to deal with the trauma. The nature of the events of the Holocaust was such that every day brought undefined and unforeseen life-threatening events. For this reason survivors were not able to protect themselves psychologically.

8.2. Active and passive roles during traumatic events

During trauma people assume active and passive roles. Most Holocaust survivors (except for those who were part of resistance movements (Warsaw ghetto uprising, uprisings at Sobibor and Treblinka concentration camps or other situations allowing for independent struggle) performed passive roles (Lurie-Beck, 2007). Passivity had a negative impact on their later adaptation.

The question is often raised of why Jews didn't resist more when, for example, only several guards escorted thousands of people to their deaths. In surveying the literature and speaking with survivors, there were different opinions regarding this:

- Jews experienced shock because of the suddenly changed environment in which they were unable to orient themselves very well at all at the beginning of the war. The hostile environment was all-surrounding and there was no safe haven to which they could flee;
- Jews had very close ties with their families. To leave one's children, parents, husband or wife for the sake of self-preservation contradicted Jewish traditions and life-style;
- a large number of Jews were religious and accepted the Holocaust as God's punishment for the sin of life in the Diaspora.¹⁴ They believed in and relied upon God's aid and so passively waited for a sign from above, believing „God will help.”
- learned helplessness is one explanation for Jewish passivity during the Holocaust. Initially this idea was much criticized for stigmatizing the victims, but L. E. Walker later explained how learned helplessness shouldn't be confused with simply being helpless, where people were unable to control the situation (Walker, 2016).

8.3. Rationalization of traumatic event

L. M. Tas (1995) examined the ability of Holocaust survivors and soldiers from the armed forces to rationalize their traumatic experiences. Comparing the experiences of Holocaust survivors and of members of armed forces, it becomes clear soldiers were able to find more reasons for their suffering than Holocaust survivors could. Military personnel have a clear mission and a defined final goal which compels them to believe their actions and suffering are valid. They participate in the battle against „the enemy” which perhaps poses a threat to their country or their way of life. There is clear cause and effect between

¹⁴ Diaspora means Jews living outside of Israel. <https://en.oxforddictionaries.com>

their actions and their experience. Even prisoners of war, who are not in control of what is happening to them as much as they would be in battle, can at least understand the reason for their imprisonment. They can rationalize they were captured and held because they are enemies and are fighting their captors (Tas, 1995).

Holocaust survivors were persecuted just because of their ethnicity, not for any crime, and thus were unable to justify their suffering (Lurie-Beck, 2007). The persecution of Jews was aimed at the total destruction of their race, based on the belief they belonged to a lower social group and were not deserving of equal rights or even of life itself. It was very difficult for survivors to understand this truth and this prevented them from making sense of their suffering.

8.4. The Holocaust and higher powers

The history of the Jewish people is inseparable from their faith. Whether or not Jews consider themselves religious, all sense a certain relationship with God (through celebrations of holidays, performing religious rituals, bestowing Jewish names on children).

The Holocaust raised many questions about God's role in it. Jewish thinkers who have tried to deal with this question have expressed different views on the problem. One group sees the Holocaust as God's punishment. There are a few variations on this theme. The primary take sees the Holocaust as punishment for the sin of Jews who have strayed from their faith and roots (Rabbi Meir Kahane, Rabbi Avigdor Miller (Morgan, 2003). The second variation is that the Holocaust was a consequence of the appearance and spread of Reform and other non-Orthodox forms of Judaism (Rabbi Chaim Ozer Grodzinsky). A third take claims Zionism was the sin which caused the Holocaust because Jews were supposed to wait for the Messiah instead of actively trying to create a Jewish state in Palestine (Ravitsky, 1996). A fourth position is that of Menachem Herten and Rabbi Mordechai Atiya, who say the Holocaust was the consequence of sinful assimilation with other peoples.

To the contrary, some Jewish thinkers say people have free will to act and therefore God did not cause the Holocaust, people did. R. Rubenstein (1966) says the punishments of the Holocaust prove God cannot exist. E. Fackenheim (1990) believes people must discover a new revelation of God in the Holocaust. He believes one cannot reject God because of the Holocaust, because that would mean surrendering to Hitler.

8.5. Features of early trauma

Since this study is based on survivors who were from 7 to 19 during the war, it's important to survey the special features of Holocaust trauma characteristic of the participants' young ages.

Some studies emphasize that the experience of the war by children and by adults was completely different from the psychological perspective. N. P. F. Kellermann (2001) says the younger the child was during the traumatic experience, the greater the damage done to his development; in other words, children survivors should be at greater risk than adults. Other researchers stress children's potential ability to recover (Kadushin, 1976). P. Chodoff (1963),

H. Hafner (1968), P. Matussek (1975), E. Fogelman and B. Savran (1979), E. E. Kuperstein (1981), A. L. Berger (1988) and E. Kestenberg (1993) say the loss of family had more long-term traumatic consequences for young survivors than for older people. N. P. F. Kellermann (2001a) believes children are simultaneously more subject to harm and more adaptable than adults. C. Budick (1985) says the group most subject to harm is adolescents because of the special characteristics of adolescence. The emotional revolutions and increased sensitive during adolescence make them more sensitive to changes in the surrounding environment.

8.6. Effects of early trauma on aging

The majority of researchers agree the elderly can face increased health risks because of trauma experienced as a child or teenager. Clinical studies show trauma can accelerate the normal processes of aging, including increasing frequency of illness, weakness, dependence, isolation, institutionalization, the loss of significant others and the onset of death. This experience can resonate with traumatic memories along similar lines and hinder adapting to old age (Kahana, Harel and Kahana, 2005; Fridman, Bakermans-Kranenburg, Sagi-Schwartz and IJzendoorn, 2011; Shmotkin, Shrira, Goldberg and Palgi, 2011; Shrira, Palgi, Ben-Ezra and Shmotkin, 2011). Other researchers have found the ability to overcome trauma decreases in senescence (Kahana, Harel and Kahana, 2005; Hyer, Sohnle, 2014).

8.7. Post-traumatic environment

The environment to which survivors returned was of great importance in their ability to recover from trauma. When that environment was unsupportive and accusing, as M. Symonds shows (1980), survivors experienced a „secondary traumatization.” It appears that this non-acceptance by the surrounding environment might have been almost as harmful as the trauma itself.

While survivors from European countries such as France, Belgium and the Netherlands were accepted with good will in their own homes, they managed without great difficulty to reintegrate with society, but survivors from Eastern Europe were not able to do this. The majority found animosity at home rather than joy over their survival (Berger, 1988; Johnson, 1995). The Jews of Bulgaria, Hungary, Romania, Poland and Lithuania were met with anti-Semitic sentiments accompanied by hostile actions. In post-war Poland, for example, 350 Jews were murdered over seven months after the war as the result of anti-Semitic activities (Gilbert, 1987; Johnson, 1995).

9. Structure of the dissertation

The dissertation contains theoretical and empirical sections. The theoretical section covers three chapters. The empirical part includes a description of the research methods, research results, a discussion, the conclusion and a description of the limitations of the study.

The dissertation contains 2 tables and 2 figures. The list of references contains 379 sources.

10. Methodology

10.1. Choice of research strategy

This dissertation employs the philosophical paradigm of social constructivism. According to G. Rosenthal, W. Fischer-Rosenthal (2004) and D. Polkinghorne (2005), social constructivism casts doubts on a direct understanding of reality and instead claims people understand their experiences through the models they construct, which are influenced by society. The narrative which the study participant tells corresponds in its form and content to the identity constructed by the individual. Thus the method of narrative interview is based on the understanding of the person's life story as a social construct which includes the subjective experiences of the person as much as it does the social reality.

10.2. Performance of the study and data analysis methods

Data were analyzed according to the thematic analysis method (Braun and Clarke, 2006), differentiating the themes of changes in identity during the war and long-term consequences of the Holocaust on identity.

Discussions were held with Professor J. Sondaité for formulating themes and grouping them in larger sets. The researcher and the director of research independently from one another read the interviews and formulated themes and subtopics. Later the themes and subtopics arrived at were compared, discussed and following discussion the themes were defined finally by general consensus.

10.3. Study participants

Participants for the study were selected according to specific criteria. During the study interviews from 11 people were conducted, based on the idea this number of interviews would help produce sufficiently much significant information for the study (Lincoln and Guba, 1985; Mason, 2017). I also came up against difficulties in finding possible participants because there were few people still alive who met the criteria.

The following criteria were applied in selecting research participants: 1) prisoners of a ghetto or concentration camp during the Holocaust; 2) not younger than seven during the Holocaust in order to be able to remember events experienced; 3) able to reflect, verbalize their experience; 4) no diagnoses of memory problems; 5) the language of participants is understandable and it's possible to record and transcribe.

Four women and seven men comprised the entire sample group. During the time of the interviews ages varied from 83 to 92. Everyone interviewed had been incarcerated in a ghetto or concentration camp during World War II and had been between 7 and 19 years old then. Six of the informants now live in Israel and five in Lithuania. Interviewee M11I died two years after her interview. All were married with children.

A loosely-structured biographical narrative interview was the format selected for collecting data (Rosenthal, 2004).

Each interview took from 2 to 4 hours. Interviews were conducted in the homes of participants. Ten interviews were conducted in Lithuanian and one in Russian, which was later translated.

The research subjects were asked to tell their story of the war and were then presented with questions to elicit greater detail.

10.4. Reflections of the researcher on the interviews with study participants

Qualitative research cannot be completely separate from the person performing the research (Inman and Yeh, 2007), and so the researcher's inner assumptions before the study and insights gained during the interviews are presented here. The researcher took notes throughout the research.

Every study participant presented their individual stories and personalities. The researcher also had her own personality, experience and system of values. Each interview was filtered through the unique and subjective time both spent together. The distinct perspective presented by each participant's narrative allowed for the building of new relationships between researcher and subject, to set new borders and to come to new understandings.

This text is written in the first person in order to describe openly the researcher's interest in selecting this research topic and to document reflections experienced while communicating with informants and the phenomenon under investigation.

10.5. Choice of research topic

Throughout my life my Jewish name and surname caused problems. At school I had to repeat them several times, since no one understood right away. And everyone used to ask, what sort of surname is that? It took me endless effort to force the word „Jewish” from my lips. Then I used to feel different from everyone else. That distinctiveness, that difference compelled me to always think of myself as Jewish. That sense of being different also included what my grandparents used to tell me.

I remember when my grandmother or grandfather used to put me to bed, instead of telling me children's fairy tales to put me to sleep, they told me stories of the war. My grandmother told me about being in the ghetto and later a concentration camp, about how her sister died on the day of liberation. My grandfather told me about hiding in a hole in the woods for three years. In my childhood I was wholly convinced that when I turned 11 war would break out (because that's how old my grandmother and grandfather were when the war began). Although I awaited my eleventh birthday in horror, war did not come. Nonetheless, this fear accompanied me as I grew up. When I used to go to pick mushrooms, as I walked through the forest I always thought about the same thing: am I walking where the corpses of the people who were shot are buried? Whenever I descended into a dell or depression in the forest, I always had the same vision of women with children, people like me. My entire body felt the horror they experienced.

To this day I am afraid to walk in the Old Town in Vilnius. Those small streets and enclosed courtyards remind me of black-and-white photos I've seen, made before the war. Looking at them I wanted to believe that the people in them were from another world,

they were dressed differently and had different haircuts. That's why what happened could happen to Them, and not to Us.

Only now have I begun to realize, conducting interviews with Holocaust survivors, listening to their stories, that they were the same kind of people as we are.

I listened to many stories as I conducted the interviews and wrote the dissertation. I let each story enter into me. I heard it the first time from the lips of study participants, then a second time as I transcribed it into text. I had to listen to and read them over and over again, analyzing the data. Each time I did so, I thought again about those people, and about how they are the same kind of people as we are.

My children don't know anything about the war. When my son learned about the Jewish genocide in history lessons in the 6th grade, his teacher contacted me and asked: „Aren't you Jewish? Why do your children know nothing about the Holocaust?“ It was because I had wanted to protect my children. I always thought I would tell them about it when they were older, but now I realize I will never be able to do this. This year I took my daughter to the Auschwitz concentration camp and when I saw a pile of shoes from the people who had perished, I couldn't tell her anything about it.

I never had anyone with whom I could talk about my fear of war, just as these elderly people who survived the Holocaust didn't. They want to talk about their experiences, but they know they can never explain it to those who didn't experience it, they can't explain how they felt then and how they still feel now.

Once I participated in a focus group whose topic was „Anti-Semitism in Lithuania.“ The group was made up of people my own age. We discussed our experience of Holocaust experiences, and I was very surprised to learn that the other young people, third-generation survivors, felt exactly as I did. The fear, coming from our grandparents, hadn't gone away.

It would probably have been logical, taking into account the depth of my own Holocaust trauma, that I write about the transfer of Holocaust trauma to the third generation. Nonetheless, I believe it is more important to understand the emotions and thoughts of the survivors themselves, because they will be gone soon and we will only be able to interpret what they leave behind. I have often thought about how the war changed the lives of my grandparents, about what they would have become if not for the war, and who I would have been. I didn't understand before why my grandparents' refrigerator was always full. I used to get angry at them for hoarding supplies. Only recently I read that most Holocaust survivors do this. My grandfather used to yell at us if we threw food away. Now I realize that all survivors hold food dear in exactly the same way. As I conducted interviews with survivors, I relived all my grandparents' stories and I felt them hundreds of times more intensely. I understood that even after 70 years following the war, they are all still „living in the Holocaust.“ Their identity is infused by the Holocaust, it has become part of their lives, and it forced them to change themselves during the war and for the rest of their lives.

I understand that I identify myself with Holocaust survivors, and my grandmother with whom I was very close had a great influence in this.

Now, however, as I write this academic work, I have to distance myself from personal emotions, to examine and assess the interviews objectively, without prejudice. I have kept a journal for this purpose.

11. Results

Two meta-theses were formulated during the qualitative research, revealing:

1. how identity changed during the Holocaust;
2. what the long-term consequences of the Holocaust were for identity.

11.1. Changes to identity during the war

The Holocaust caused changes of social context which influenced personal and social identity. The changes caused by the Holocaust were so great that they posed a threat to personal identity, since the individual was no longer able to rely upon earlier life strategies and principles necessary for maintaining personal identity. During the Holocaust people had to learn to assess a threatening environment and to make changes at the personal level in order to adapt to circumstances and survive. During the Holocaust survivors changed the positions and roles they previously held, their understanding of ethnicity and religiosity, and familial and interpersonal relationships (Scharf, 2007). As interpersonal relationships changed, so did personal values, positions, roles and self-assessment, which in turn again affected the environment.

11.2. Long-term effects of the Holocaust on identity

Trauma caused by the Holocaust during the war changed people's identity: the fight for survival forced them to re-evaluate their goals, assume new roles, develop new abilities and strengths and to doubt traditional and accepted values. Although the Holocaust caused different changes in identity depending on the person, all who survived identify themselves as belonging to the „survivors” group, and they live out their lives with the identity of „survivors.” Today there is still the opportunity not just to discover changes in identity during the Holocaust, but also to trace the long-term effects the Holocaust has had on identity, now that a long period of time has passed in the human lifespan of its victims.

12. Discussion

This study based on the life stories of Holocaust survivors examined and disclosed changes in identity during the Holocaust and the long-term effects the Holocaust had on identity following the war. In presenting interpretations of the findings, other possible interpretations have not been rejected. According to E. Mishler, the subjective factor is always present in qualitative research, because the study participant creates his life story in concert with the researcher (Mishler, 2005). Based on that idea, the experiencer is never completely independent of the researcher attempting to understand him.

12.1. Changes to identity during the war

In answering the question of how trauma caused by the Holocaust stimulated survivors to change their identity during the war, an analysis of the texts of interviews helped to

formulate shared themes for the participants about changes in identity caused by the Holocaust: 1. my status in society changed; 2. my Jewish ethnic identity changed; 3. my role as a member of my family changed; 4. my goals changed; 5. I wasn't completely in control of things; 6. my assessment of myself changed.

The Holocaust fundamentally changed the entire system of social relations. Values and standards changed which had allowed one to orient oneself in the world, understand the environment and to differentiate criteria for judging good and evil, leading to a radical change in the understanding of self and world, which had an influence on shift in identity.

My status in society changed. When the persecution of Jews began at the beginning of the war, study participants didn't understand the danger of the situation based on the experience of their parents, which was no longer relevant to the new situation. They couldn't believe that their relationships with others could change so radically over the course of only several days. They didn't have time to adapt themselves to the new situation. Suddenly they became outlaws and experienced a changed value-system around them by which people of Jewish ethnicity were no longer considered fully-fledged people, and their destruction was a universally accepted matter supported and encouraged by state policy. Study participants said the changed attitude of others around them was shocking. From the first days of the war, Jews were not just persecuted and scorned, but physically annihilated. The mass murder of people of Jewish ethnicity which began then damaged the study participants' sense of trust in humanity. Study participants lost family members at the hands of people who had just recently been their friends and neighbors. This was deeply troubling and caused anxiety, fear and confusion. Study participants felt they had been cornered and were forced not trust in people. The former openness which prevailed until the war could now be dangerous to one's life. On the other hand, the aid of surrounding people was a prerequisite for survival when shelter and food needed to be found. The participants in this study understood the dangerous situation people who were ready to help them placed themselves, and that they were risking their own lives. Personal relationships became extremely important during the war. People both hid and provided information, both helped and murdered others, so relationships during the Holocaust became a very significant factor influencing changes in identity. This view is revealed in Breakwell's identity process theory and McAdams's narrative identity theory, which both define the need to be a member of the community as one of the factors of identity. These theories say it is important for a person to be a part of society, to feel unity with, connection with and membership in a group of people or in the human race in general. During the Holocaust the ability to be a member of the community of one's home town, where the study participants were born and grew up and which was connected with the history of their ancestors, was destroyed. Although the participants belonged to an ethnic minority with its own culture and traditions, Jews had lived in Lithuania for many centuries, and over that time had integrated into Lithuanian life. Although there had always been a certain amount of friction between Jews and Lithuanians due to differences of culture and religion, people of Jewish ethnicity were unable to conceive this friction could grow into mass murder. This incredulity effect played an important role in the beginning of the war and explains why Jews neither fled nor saved themselves. They simply couldn't imagine what would and did happen.

My ethnic identity changed. Before the war all people of Jewish ethnicity had a separate relationship with religion. Those living in smaller towns belonged more to a closed Jewish community, spoke Yiddish, their children went to Jewish schools, they celebrated the Jewish holy days and kept all the traditions. Others living in the larger cities were more involved in the social life of Lithuania. They had a Jewish consciousness, but it was more ideological than domestic and a part of daily life. No matter what relationship study participants had with Jewishness before the war, they all felt themselves to be Jews after the Holocaust began. The essayist Jean Améry, himself a Holocaust survivor, writes about this experience. He understood he was a Jew not by choice, but because the Nazis saw him as such (Améry, 1980).

The results of this study showed that participants, contrary to what Fisch (1978) says, maintained Jewish traditions and culture before the war, and during the Holocaust they did not separate themselves from this earlier Jewish identity, but instead strengthened it even more. They strove to preserve their traditions even when living conditions were inhuman and the worries of daily life should have eclipsed spirituality. In the ghetto the study participants adhered to Jewish traditions and customs to the extent that was possible under conditions there. The Holocaust forced those study participants who hadn't felt a strong connection with Jewish traditions before the war to reconsider and accept them. People felt they were Jewish when they were murdered for being Jews.

It's important to note the Holocaust changed people's relationship with God as the highest power, responsible for their fate. Some remained faithful to God as the source of salvation and accepted the Holocaust as God's punishment for sin. This view corresponds to the position of many Jewish rabbis and thinkers (Rabbi Meir Kahane, Rabbi Avigdor Miller, Rabbi Mordechai Atiya) who see the Holocaust as God's punishment on Jews who strayed from their Jewish roots. Their connection with God was therefore maintained and strengthened. They preserved their faith in God throughout the Holocaust and give thanks to the supreme power for their survival. Others found it unbelievable God could allow the Holocaust and all of its horrors to happen, and therefore were angered with God and stopped believing in Him, as was the case with Rubenstein (1966), who says the horrors of the Holocaust prove God doesn't exist.

Situations arose during the war when Jews were forced to hide their Jewishness in order to survive. Study participants who hid with local residents and hid their ethnicity felt, after the war, they had become distanced from their Jewish roots. Starting new lives after the war, they felt they were „not full-fledged” Jews, since, in many cases, their pre-war Jewishness had disappeared along with their family members with whom it had been associated.

My role as a family member changed. The family occupies a central role in Jewish culture. All Jewish traditions are aimed at maintaining family relationships. After the war began and the situation became dangerous, the importance of relationships between family members immediately became clear. At the beginning of the war the members of the families of study participants had an opportunity to flee but remained in Lithuania because of their loved ones whom they couldn't leave. In times of danger the family huddled together and became extremely close, and family members sacrificed themselves for one another. McAdams calls this „caring,” when people provide one another support and help. Breakwell also deals with this topic, calling it „belonging,” which is defined as the need to be close to others.

The disappearance and death of parents in the Holocaust was a constant and real danger which study participants felt. The traumatic loss of parents happened suddenly. The war began for all interviewees with the death of loved ones. Some saw their family members murdered while others did not. Those whose loved ones disappeared without them seeing their deaths harbored illusions throughout the war and many years afterwards about their relatives returning, and when they learned they really had died, they felt as if they had lost them a second time.

Study participants remembered the loss of family members as the most painful experience of the Holocaust. This was also found by Chodoff (1963), Hafner (1968), Matussek (1975), Fogelman ir Savran (1979), Kuperstein (1981), Berger (1988) and Kestenberg (1993): the loss of family is considered the main factor influencing the post-war adaptation of Holocaust survivors and their children. Parents provided their children a sense of safe attachment during childhood and their loss destroyed the illusion of safety from the outside world. The loss of family members under such horrible circumstances was often accompanied by „survivor’s guilt” and difficulty grieving, and is thus thought to be the central trauma among survivors (Hafner, 1968).

In cases where study participants were with their parents during the Holocaust, the parents acted as buffers against danger. Events were interpreted by the parents and passed on to children to the extent the latter were able to understand those events. Researchers who have written about the effects of war on children have found that children of all age groups try to understand the confusing events and experience of war, but use different strategies corresponding to their age and ability (Sigal and Weinfeld, 2001). Scheering and Zeanah (2001) say less mature cognitive faculties can lead children to dismiss or to fail to recognize some dangerous situations. Likewise, less dangerous events can appear extremely frightening to children who lack the ability to understand the significance of stimuli (Bender, Frosch, 1942). Concerning the experience of participants in this study and their ability to understand respond appropriately to a given situation, this can be compared with S. R. Suleiman’s study (2002) which showed children were forced to take responsibility and make decisions at a much younger age than they would have in normal life. Suleiman’s study found children aged 11 to 14 were too young to take responsibility, whereas the children in this study left on their own and forced to survive by undertaking an adult role were aged 7 and older. Proponents of cognitive theory have written about this, stating the child’s ability to sort through and understand existentially dangerous situations is limited. As children grow older, their ability to understand the situation increases (Sigal and Weinfeld, 2001). The participants in this study, as with the results of S. R. Suleiman’s study (2002), were forced to take responsibility and make decisions at a much younger age than they would have in normal life. The difference is Suleiman singled out children between the ages of 11 and 14 who had to take responsibility too early, while the children in this study who were left alone and had to survive by assuming an adult role ranged in age starting at the age of 7. They had to take the place of lost or weak adults. The stress involved in taking on these roles only added to an already traumatic situation. Where study participants were able to share their thoughts and feelings with other family members, it was easier for them to survive their experience. Study participants felt safer with their

families. They weren't forced to suffer solitude, which in other cases contributed to the Holocaust's negative effect on identity.

The Holocaust provided very few opportunities for a normal childhood. Study participants were exploited and they were deprived of school, games, friendships with other children and hope for the future. Their parents found themselves in a situation where they couldn't provide a stable environment for their children as their children expected of them, starting with the provision of physical needs such as shelter, hygiene and food, which were all severely lacking. The fear and anxiety the participants felt when their parents were unable to defend them were extremely intense. The Nazis partially succeeded in depriving parents of their status as providers of security and love for their children, as J. S. Kestenberg and M. Kestenberg (1990b) point out.

Most of the study participants were attached to their mothers and only two spent the war with their fathers. All interviewees spoke of strong women who took care of them and helped them survive. The Holocaust served to strengthen already strong maternal instincts. J. T. Baumel's research (Baumel, 1999) shows, and this study also found, that mothers were able to form support contacts with others who helped them and their children to survive. Furthermore, as D. S. Ainsworth (1991) indicates, mothers received help and support from others because they were perceived as „the weaker sex” who required greater care than men. Mothers mobilized and strove to everything possible within their power to protect their children. Study participants reported they felt the love of mothers. This contradicts the thoughts expressed by D. Piner (1986) who says children who spent the Holocaust with their mothers were more affected by trauma than children who spent it with their fathers, arguing the traumatized mother was unable to provide children a basic sense of security. Mothers being together with study participants during the Holocaust preserved the sense of safe attachment, important in the development of identity. Study participants who had lost their mothers felt that loss throughout their lives and that affected their identity as well.

Study participants spoke of their parents as having felt lost and having lost their former status as the head of family. The findings of this study agree with the findings of studies by J. T. Baumel (1999) and Y. Danieli (1982) which show the change in position of parents within the family had an influence on children's changes of identity. When during the Holocaust parents realized they were not able to provide real safety for the children, they tried to at least keep their morale high. This was extremely important when study participants left their families and tried to save themselves. The children felt guilty about leaving their parents behind. Thus parents who gave their „blessing” to children allowed them to decide their own fate independently without greater pangs of conscience over family members left behind.

Concerning the participants in the study, it was observed there was a tendency among boys and young men whereby they found it easier to separate from loved ones when they were faced with the choice of staying with them or surviving. C. Gilligan (1984) explains this by saying that for men, mature relationships emphasize the idea of going it alone and independence, whereas women place greater value in connections with others. This is another explanation for why women were able to form contacts with others whom they needed in order to survive more easily than men were.

My goals changed. The main goal during the Holocaust was to survive. Despite all the atrocities people had to suffer, at critical moments a sense of inner strength helped the victims get through extreme situations. McAdams (1990) and Breakwell (2015) distinguish „self-control” as a factor which helped in dealing with critical situations and which improved the individual, changing his identity.

Traumatic experienced increased study participants’ sense of self-control. Those who were adolescents during the war were forced to control themselves when, for example, in order to survive they had to travel great distances on foot, to work during the day and not sleep at night but instead hide, in order to decrease the risk of being seized and sent to a concentration camp or murdered. When they were ill they nonetheless had to go to work, knowing sick people wouldn’t survive, and they tried to go to outside local residents to ask for food only when the weather was right and the snow would cover their tracks, without regard to how hungry they were. Study participants who were children during the war taught themselves self-control when they were forced to go hungry, to sit quietly in hiding, to sleep with livestock and to suffer the cold, and when they were forced to come to terms with the idea of leaving their families to live with strangers. All of this mobilized the inner strengths of the study participants. Effective self-control and responsibility for oneself helped increase self-respect and pride in oneself, inner self-control and a sense of security in an uncontrollable situation. McAdams (1990) calls this „self-empowerment,” the ability to achieve self-set goals. Breakwell (2015) calls this „self-efficacy” which allows for dealing with a situation and achieving goals.

The majority of survivors demonstrated action-oriented behavior in avoiding or fleeing from threatening situations. Planned problem-solving aided in this. Wanting to flee or avoid situations, survivors had to have a plan. In some cases, they created the plan themselves, in others they were helped by relatives. In one set of cases survivors had a long time for planning their actions and all the details of a plan, but most often everything happened spontaneously, when favorable opportunities arose. Survivors had to judge situations correctly and foresee consequences in order to avoid danger. Most importantly, they had to make decisions very quickly. Decisions made correctly which helped survivors to save themselves and family members had a positive effect on self-assessment and self-respect. An individual who performed these kinds of actions earned the respect of their family members, and all the stories related spoke of making important decisions and taking responsibility; these stories were also passed on to the second generation, emphasizing the importance of responsibility and self-efficacy. McAdams (1990) calls this „achievement” and „responsibility,” the achievement of goals set for oneself, problem-solving and taking responsibility for one’s actions.

Discussing the threat to identity, Breakwell (1986) explained the importance of a sense of control over changes in one’s life. When the ability or opportunity to control events, and sometimes one’s own actions, are limited by inner or outer causes, the individual loses self-efficacy. These changes can disrupt the continuity of personal identity. The lack of control leads to reduced self-esteem, and therefore the person facing the threat seeks power and independence, and concentrates on actions which strengthen his assessment of self.

It's important to note that study participants sometimes encountered situations in which, despite their desire, they were not able to control anything. This is especially marked in cases where study participants were sent to concentration camps. The goal of the concentration camps was to fully destroy the sense of being human. Starvation and inhumane living conditions turned them into walking corpses. Breakwell (1992) says the „self-esteem“ of her study participants who were placed in concentration camps was destroyed. Study participants were unable to control the situation and felt they had surrendered to their fate. McAdams (1990) calls situations where the individual experiences the destruction of his personality „contamination.”

I wasn't in control of everything. Study participants understood their exceptional „status,” as McAdams calls it (1990): they survived while many other family members, relatives and friends died. On the one hand, study participants felt special, lucky, in possession of special abilities which helped them survive. On the other hand, they felt guilty that they remained alive and others did not. At an irrational level their privileged escape from death weighs upon them until the present time. Study participants called their survival a miracle, saying they felt they had been at the threshold between life and death.

Study participants attributed their survival to lucky circumstances. Other researchers have also encountered the importance of the luck factor (Eitinger, 1964; Matussek, 1975; Suedfeld, 2003; Tammeus and Cukierkorn, 2009). Any of the choices the study participants made to survive were not really choices by them, but only educated guesses that these decisions were the right ones. Coincidence and fate as explanations for survival helped survivors dispel thoughts about their guilt towards those who did not survive and about the condemnation of those who did. Lucky circumstances helped survivors make sense of their experience.

My assessment of self changed. The destructive environment during the war changed people's assessment of self. The Nazis rather successfully instituted a policy of dehumanization vis-à-vis the Jews. Dehumanization was implemented at the mental, emotional and behavioral level. It was supported by speech (e.g., insults and propaganda), emotions (anger, pity, apathy), ideology (Nazi pseudo-scientific notions of Aryans as the master race and Jews as subhumans), psychological conditioning (behavior/corporal punishment) and law (e.g., the 1935 Nuremberg laws limiting the rights of Jews within the Third Reich). In the ghettos Jews were made to wear a six-pointed star on their chests and backs as a distinguishing mark. At the concentration camps--labor and death camps--the clothes of Jewish prisoners were confiscated, their heads were shaved and they were assigned identification numbers, often tattooed on their forearms permanently. People lost their names. The Nazis forced the Jews to be different and stand out from other people. The Nazis called Jews „a plague,” „filth,” „parasites,” „cargo” and „pieces,” but never „people” (Gilbert, 2000; David and Pelly, 2003). People of Jewish ethnicity were depersonalized and degraded and they were deprived of identity. All of this had an effect on the study participants' assessment of self. They felt deprived of their humanity and degraded, debased and reduced to the carnal level. The Nazis did not see them as individuals and created all the conditions necessary so that study participants would lose their sense of being human.

Despite all that, those who had even the slightest opportunity did fight for their own preservation as personalities. They realized that if they surrendered to the destructive environment, they would lose all the values by which they had lived in the earlier „normal” life they led. So, they did everything they could to remain human and preserve self-respect. They felt their efforts to maintain their values made them better people, more self-confident, more independent and stronger people who were able to take responsibility for themselves and their loved ones and who had acquired sufficient experience to be able to deal with the difficulties awaiting them in the future.

Summarizing the identity changes of study participants during the Holocaust, we can differentiate changes of self as a member of the community, a family member, a member of the Jewish people and changes in roles, changes in goals and values and changes in assessment of self.

12.2. Long-term effects of the Holocaust on identity

On the question of what long-term effects the Holocaust had on identity, examination of the texts of interviews performed helped formulate several shared themes among study participants: 1. the Holocaust never ended for me, 2. the Holocaust helped me understand what's important, 3. the Holocaust changed my religious beliefs, 4. the Holocaust made me exceptional and 5. the legacy of the Holocaust for me.

The Holocaust never ended for me. Although more than half a century has passed since the Holocaust, study participants still feel the traumatic effects: nightmares; repeating, unrelenting and upsetting memories; and increased sensitivity when they encounter events which remind them of the Holocaust.

In order to discuss the traumatization of survivors, specific factors which had an influence on this need to be taken into consideration, such as the different ages and environments of survivors at the time of the Holocaust.

The participants in this study were children or adolescents during the Holocaust. As a consequence of their young ages, there were forced to hide painful emotions because they couldn't completely understand the destructive events. This suppression of feelings caused a constant and deep pain of which study participants were unable to rid themselves as young people and as adults. During the Holocaust, they didn't have the chance to grieve for the loved ones they lost because they had to take care of their own survival. Even after the war ended, they were unable to do so, most of them deeply convinced their lost family members would reappear. Some study participants, unable to integrate fully their traumatic experiences, have large gaps in their personal life stories. For many of the study participants, even today their experience remains encapsulated, separate and distinct from daily life, as has been found in studies by other researchers (Kestenberg, 1972; Bettelheim, 1979).

The Holocaust experience of each study participant was different. The Holocaust began with persecution, isolation from society, incarceration in ghettos, and later some study participants were sent to concentration camps while others managed to escape and hide with local inhabitants, and some were able to join partisan groups. Researchers have found that those imprisoned in concentration camps were most affected by the Holocaust. Subjects

in this category were the most frequently diagnosed with post-traumatic stress syndrome (Jucovy, 1989; Yehuda, Kahana and Southwick, 1994). In this study, too, the majority of post-traumatic symptoms and difficulties was found among participants who had been at concentration camps. Study participants who had joined partisan and resistance groups were helped psychologically by the understanding they could actively fight against their persecutors, as was found in studies by M. E. Jucovy (1989) and A. Steinberg (1989), and experienced fewer effects of trauma after the war. Rosenbloom and Williams (2010) say that survivors who hid with local residents and in the forest during the war were found to have the greatest levels of anxiety, compared with all other groups of survivors. Participants in this study who hid with other people also experienced constant stress and the fear of being discovered, and that led to exaggerated sensitivity. Another factor--isolation--had an influence on depression and anxiety among those who went into hiding. Participants in this study also told of this, and it is found in the study by W. W. Eaton and others (1982). All of these trauma symptoms were present among Holocaust survivors immediately after the war and endured many years after the war. Although they might seem painful and harmful, they are nonetheless an integral part of life experience and, as H. Krystal (1981) writes, survivors must accept the destructive effects of the Holocaust because it is necessary for their self-realization. Although the memories might be painfully enduring and bothersome, they are necessary for maintaining a sense of the continuity of life.

Constantly having tried to overcome the effects of the Holocaust and adapt to a changed life, study participants, now elderly, are forced to confront again more acute effects of their Holocaust trauma. Although throughout their lives many survivors displayed resilience to trauma and an ability to adapt themselves, they became especially vulnerable by the changes associated with the normal aging process, because earlier strategies for coping with trauma such as hard work and raising children were no longer possible.

The results of this study correspond to the findings of studies by G. R. Leon, J. N. Butcher, M. Kleinman, A. Goldberg, M. Almagor (1981); A. Amir and R. Lev-Wiesel (2003); C. B. Joffe, H. Brodaty, G. Luscombe, F. Ehrlich (2003); and B. Kahana, Z. Harel and E. Kahana (2005), which found trauma symptoms grew stronger in old age. Study subjects were elderly people who had been in retirement for some time, no longer having a large physical or mental workload, presenting health problems and some of whom lived alone. All of these factors had an influence on the decreasing efficacy of earlier effective defensive mechanisms which helped in coping with the effects of trauma.

According to E. Erikson's theory (1995), the main task in old-age development is to acquire wholeness, defined as a sense of consistency and continuity as the end of life approaches. Elderly people reach this state by reviewing their life, remembering the past and its interpretations. Elderly people, looking for continuity in their story, strive to finish unsolved matters, to integrate them into their life story which embodies their identity (McAdams, 1990).

According to McAdams (1990), people create their identity and reason for by being by telling their life stories. One of the factors which helped in dealing with trauma was for survivors to tell their Holocaust story. This helped study participants make sense of their experience and provided a sense of the continuity of life, which both Breakwell (2015) and McAdams (1996) call one of the essential factors of identity. In telling their Holocaust story,

study participants attempted to protect themselves from painful memories. Based on McAdams narrative identity theory (1996), sublimation of emotions and emotional rigidity can be transferred from childhood to old age. In telling their life stories, study participants tried to maintain emotional stability. Suppression was apparent when study participants formulated specific assessments of situations and expressed feelings associated with the content of those assessments. The rigidity of the system of evaluation could indicate a strong concentration on negative emotions. Some study participants when they spoke about the loss of close family members and the hopeless situation during the Holocaust without tears, even making jokes, as if they were making light of a tragic situation. Study participants tried to quell their emotions and also used intellectualization to lessen the sting of painful memories; as they told their stories they focused on historical details.

To tell their stories study participants had earlier had to reconstruct events. M. Hirsch (2012) says people includes the memories of others in reconstructing events. Therefore, Hirsch says, there is a huge difference between personal memory of a specific event and the actual history of that event. Memories of the event go through a long process of reconstruction. Through that process it becomes a personal memory, a small part of which is constituted by the actual facts and the larger part by an individual interpretation of the event (Hirsch, 2012).

The recollections and stories of Holocaust survivors must be seen through this prism. At the present time much is known about the Holocaust: the number murdered, the circumstances of their murder. Thus, all study participants can access accurate information about the events of the period.

The participants in this study also did research work on the period of the war, wanting to give firmer foundation to their stories using historical facts and to make their story uniform.

The narration of Holocaust stories includes the generation of a personal legacy, which has an influence on later generations (McAdams, 1990). Study participants felt the need to share their Holocaust experience with others. The purpose of retelling stories is both personal and social. The desire to pass on to children a legacy which would help them understand themselves and their parents serves the personal need. Behind the stories there is the latent wish to pass on to children information about their lost relatives and the importance of the tragedy experienced by the whole of the Jewish people. The telling of the story includes the need to discover the facts about the family and other people, to testify personally to what happened, the desire to pass on knowledge of lost relatives to children and to remember the dead. The story is a way of connecting generations of families. The social goal of narrating personal stories is to teach others to prevent intolerance of other ethnic groups. By telling their stories, study participants teach others about the consequences of racism and persecution. With age there comes a greater need to relate one's story, knowing living survivors will soon disappear and their experience will vanish together with them.

The Holocaust helped me understand what is important. The Holocaust compelled study participants to review and distill their value systems. What was important before the war was no longer important during the war. And to the contrary, that which was taken for granted before the war became vitally significant during the war. Based on Breakwell's theory (2015) which says identity is constituted of dimensions of content and value, we

can say the content of the identity of study participants, including personal goals, roles and self-assigned features and characteristics, acquire a specific value based on social circumstances. The Holocaust transformed the values involved in one's concept of self: features of the personality important before the war paled before the concept of fighting for oneself, being able to orient oneself quickly and make decisions in a given situation, being responsible, independent and resolute, and adhering to the principles of morality.

The Holocaust changed the value placed on family: families became the wealth which insured safety and provided support. Study participants felt the loss of family in the Holocaust their entire lives, as did their children and even grandchildren. The loss of family members meant the loss of extended family, the lack of ability for the children of survivors to talk with their grandparents, aunts, uncles and cousins. The loss of family members ruined the cycle of life of the generations, where a daughter learned how to be a mother from her mother, where grandchildren listened to their grandparents' stories, by which a family maintained a sense of continuity. The lack of the larger family of relatives forced remaining family members to maintain very close ties („caring” as McAdams writes, and „belonging” as Breakwell puts it).

The Holocaust helped make experiencers understand what an important role other around them played in their lives. On the one side, it taught tolerance and the understanding of just how fragile the human life is, how much it must be cherished as a fleeting thing easily lost. On the other side the Holocaust showed the dark side of humanity and it showed the dimension human brutality can assume. The Holocaust helped clarify life goals: to convey goodness and spirituality.

The Holocaust changed my religious beliefs. The Holocaust wielded great influence on survivors' relationship with God and religion. When the war began, study participants' relationship with religion was created by their parents and passed on to them, and they themselves didn't have a clear position on the issue of religion. The majority celebrated Jewish holidays at home and regularly attended synagogue with their parents. The Holocaust served as a catalyst forcing the crystallization of the relationship with God. After the Holocaust, some felt clear antipathy towards God, blaming Him for allowing such horrible things to happen. Others took the opposite view, surrendering their fate to God's will because they believed only He helped them survive. All study participants had asked themselves what God's role was in the Holocaust. Some of the participants in this study accepted the idea the Holocaust was God's punishment for sin. This position corresponds to the views of Jewish religious thinkers such as Rabbi Meir Kahane, Rabbi Avigdor Miller, Rabbi Chaim Ozer Grodzinsky (Morgan, 2003) who also see the Holocaust as God's punishment. Others became angered by God and denied his existence, people such as E. Fackenheim (1990) and R. Rubenstein (1966).

The Holocaust made me exceptional. The identity of Holocaust survivors as a life story is so intimately connected with the experience of past trauma that they cannot separate themselves from being „survivors” (Herman, 1992). Study participants assign themselves to the „survivors” group. They are able to open up and talk about their past with those who, it seems to them, are able to understand them. Such strong ties exist between Holocaust survivors because they are able to understand each other's traumatic experience, which

others cannot. They have a shared past which unites them and they don't even have to talk about it because they already understand one another and know what went on. Other researchers have written about the survivors' concept of themselves, calling „Holocaust survivor” a category of membership which carries with it certain duties (Bartesaghi and Bowen-Perlmutter, 2009). Study participants said they feel responsible about how they tell of events, something which is an inseparable part of stories by all survivors. Breakwell (2015) writes about membership in social categories. She believes social category includes features of personal behavior and character traits. On the other hand, when a person ascribes specific features to himself, he is also assigning himself to a category of people who have those features.

The status of „survivor” took on a different value depending on where study participants ended up after the war. Being a „survivor” took on a negative significance for Jews who returned to Lithuania after the war and who were greeted by public silence: the public wasn't prepared to talk about the Holocaust. Survivors were asked not „how did you survive?” but „why did you survive?” The community attitudes forced survivors to bury their experiences and emotions for the long-term.

There was a similar negative view of Holocaust survivors just after the war in other countries. D. Brom, N. Durst and G. Aghassy (2002) write of the horror people felt upon learning what the Holocaust survivors experienced. After the catastrophe society tried to rebuild itself by forgetting traumatic events: they destroyed the material evidence (statues, prisons, concentration camps) and ignored the stories by witnesses. People didn't want to think about it, so they usually remained silent on this topic, instead of providing aid and support for survivors to recover. Many authors characterize how Holocaust survivors were accepted by society as an important factor influencing their post-traumatic adaptation (McCann and Pearlman, 1990; Kestenberg ir Kestenberg, 1990b; Bower, 1994; de Silva, 1999). M. Symonds (1980) speaks of a second traumatization when survivors find themselves in an unsupportive and accusatory environment. This sort of environment can have an effect just as negative as the initial trauma itself.

Study participants who moved to Israel encountered a different situation. Although survivors in Israel also came up against society's lack of desire to accept and listen to their stories in the first decades after the Holocaust since Israeli policies at that time were directed towards a brighter future through the building of a new state rather than towards the dark past associated with the Holocaust, the situation in Israel changed after the trial of Adolf Eichmann. Holocaust survivors were heard and honored. They had an opportunity to grieve for the loss of their loved ones on commemorative days, were able to form associations and talk about their experience, and special psychological and social aid was provided to them. In Israel today they have support at the personal and at the state level.

Over recent decades the public has become more open to the topic of the Holocaust in Lithuania. There is a Union of Ghetto Prisoners where survivors can meet and share their experiences with others who survived and experienced what they did. Important dates are marked-International Holocaust Remembrance Day, the Day of Remembrance of Lithuanian Jewish Victims of Genocide-when the relatives of survivors who died are remembered. There are Holocaust exhibits at museums. The Lithuanian president presents

medals to those who rescued Jews. All of this happens at the national level. The Holocaust has not been integrated into Lithuanian public consciousness at the domestic level because it is not perceived as a tragedy for all of Lithuania.

The legacy of the Holocaust for me. Although all study participants were able to create a life for themselves and realize themselves, the majority are still afflicted by traumatic memories. The majority have nightmares about the Holocaust and visions and thoughts associated with the Holocaust are raised by different external irritants: buildings in the Old Town, the sound of an airplane flying by, the sound made by a braking train. The thought alone that the Holocaust might happen again causes fear and anxiety among survivors. When they watch global news on television, they assess events in terms of whether they might cause a new Holocaust or not.

Although all the Holocaust stories from the study participants were suffused with tragedy, the majority move from traumatic events towards a positive conclusion. In telling their life stories the participants were forced to re-assess the situations experienced and decisions made.

A shared constructive repeating assessment of images is a gradual movement away from traumatic situations to an emotionally and psychologically positive state. A difficult experience, even if it gives rise to painful emotions, doesn't thrust any of the study participants into hopelessness. A constructive attitude was observed both in the series of stories and in the system of assessment created for them. McAdams (2001) calls the narrative in life stories, beginning with the traumatic event and moving towards a positive end, „redemption.” He believes a series of this kind can be used for a progressive understanding of the self. The individual appears to be growing and moving forward. McAdams (2006) even proposes for this the term „the redemptive self.”

S. S. Tomkins (1987) describes a similar process using the concept of a limitation-remediation scenario. This scenario starts with a negative situation where the individual suffers in a specific manner. As time passes the person overcomes the suffering, improves a problematic situation and moves towards a positive condition. Speaking of this kind of experience, R. Janoff-Bulman writes: „By engaging in interpretations and evaluations that focus on the benefits and lessons learned, survivors emphasize benevolence over malevolence, meaningfulness over randomness, and self-worth over self-abatement” (Janoff-Bulman, 1992, cited in McAdams & Bowman, 2001, p. 26).

All study participants spoke of the end of the war as the end of an important stage of life. Although the majority only very slowly began to start a new life, a positive direction in life is observable in most of their stories. This positivity was expressed in the renewal of relationships with loved ones, making new contacts, the help others provided them and they provided to others, the discovery of new possibilities for life, the existence of freedom of choice, finding meaning in the suffering experienced and the wish to find meaning and a goal in post-Holocaust life, and the understanding of their lives as integral and indivisible.

Nonetheless it must be stated that not all study participants did manage to make sense of traumatic experience. For some the Holocaust caused such strong negative changes in their assessment of self, so greatly distorted goals and so thoroughly destroyed basic values

that they were unable to integrate the Holocaust in their identity, which thus divided their life into two sections, before and after the Holocaust.

In summary it's important to note that independent of how some study participants were able to deal successfully with the trauma caused by the Holocaust while others were less successful, all of them still live with the Holocaust. As subject V10L1 said: „People who survived the Holocaust, it stays with them their whole life, and it is like a mark showing them, and it influences all of their life afterwards, it's impossible to free oneself of this. It's as if your whole life passes through that prism.”

13. Limitations of the study and future directions of research

The experience of the study participants differed during the Holocaust: imprisonment in a ghetto and/or concentration camp, hiding, participation in a resistance movement. Some were with family members during the Holocaust, others had their families separate and they were left on their own. Moreover, the age of the informants during the war varied from 7 to 19. Some interviewees were helped by local residents, while others were persecuted by locals. Some of those studied moved to Israel after the war while another group remained in the country where they survived the Holocaust. Each individual experience of the Holocaust could have had a unique influence on change in identity. A more exhaustive examination could be the subject for future research, bearing in mind there are fewer and fewer Holocaust survivors every year, which limits future research opportunities.

Another limitation of this study was my own personal relationship to this topic. My grandparents survived the Holocaust through a miracle. It is difficult for me as a third-generation survivor to judge the complex topic of the Holocaust without bias and this could have had a bearing on the objectivity of this work. On the other hand, this also allowed for presenting the topic of the Holocaust in a sensitive and deep manner, not just formally.

14. Conclusion

1. The trauma caused by the Holocaust stimulated survivors to change their identity during the war: survivors' sense of themselves as members of society changed due to separation and isolation based on ethnicity; faith in the goodness of humanity was lost; the understanding of Jewish ethnicity changed-persecution forced everyone, whatever their relationship to Judaism had been before the war, to understand their Jewishness; the understanding of one's family role changed, the loss of family members strengthened familial ties between those who remained; life goals changed, the main goal became survival which, depending on circumstances, was sought through greater self-efficacy, independence and self-control, or, in surrendering to historical circumstances, through passive acceptance; the ability to act, to accept responsibility for one's self and family and to preserve morality had an influence on changes in self-assessment.
2. The Holocaust caused long-term changes to identity: the Holocaust led to the understanding of one's self as a „survivor,” which acquired different values in the

social contexts of Israel and Lithuania. Survivors see themselves as valuing life and as people who understand the transitory nature of material values. They understand themselves either as believing in God or denying His existence. Survivors present a dual personal relationship with the Holocaust: they see themselves as having gained strength and life experience, and as having found meaning in the Holocaust, or they see themselves as having lost the continuity of life and as having not found any meaning in their traumatic experiences.

References

1. Ainsworth, D. S. (1991). Attachments and other affectional bonds across the life cycle. In C. Parkes, M. Stevenson-Hinde, J. Marris, *Attachment across the Life Cycle* (pp. 33–51). London: Routledge.
2. Amery, J. (1980). *At the Mind's Limits: Contemplations by a Survivor of Auschwitz and Its Realities*. S. Trans. & S. P. Rosenfeld. Bloomington: Indiana University Press.
3. Amir, M., and Lev-Wiesel, R. J. (2001). Does Everyone Have a Name? Psychological Distress and Quality of Life Among Child Holocaust Survivors with Lost Identity. *Trauma Stress*, 14, 859. [seen 2018 10 22] <https://doi.org/10.1023/A:1013010709789>.
4. Amir, M., and Lev-Wiesel, R. J. (2003). Time Does Not Heal All Wounds: Quality of Life and Psychological Distress of People Who Survived the Holocaust as Children. *Journal of Traumatic Stress*, 16, 295–299.
5. Bartesaghi, M., and Bowem – Perlmutter, S. (2009). The acquisition of memory by interview questioning: Holocaust re-memorizing as category-bound activity. *Discourse Studies*, 11(2), 223–243.
6. Baumel, J. T. (1999). Women's agency and survival strategies during the Holocaust. *Women's Studies International Forum*, 22(3), 329–347.
7. Bender, L., and Frosch, J. (1942). Children's reactions to the war. *American Journal of Orthopsychiatry*, 12, 571–586.
8. Ben-Zur, H., and Zimmerman, M. (2005). Aging Holocaust survivors' well-being and adjustment: Associations with ambivalence over emotional expression. *Psychology and Aging*, 20(4), 710–713.
9. Berger, A. L. (1988). The long-term psychological consequences of the Holocaust on the survivors and their offspring In R. L. Braham, *The Psychological Perspectives of the Holocaust and of its Aftermath* (pp. 175–222). New York: Columbia University Press.
10. Berger, A. L. (2010). Unclaimed Experience: Trauma and Identity in Third Generation Writing about the Holocaust. *Shofar*, 28(3), 149.
11. Bettelheim, B. (1979). *Surviving and Other Essays*. New York: Knopf.
12. Bistriz, J.F. (1988). "Transgenerational Pathology in Families of Holocaust Survivors." In R.L. Braham (Ed.), *The Psychological Perspectives of the Holocaust and of Its Aftermath*. Boulder, CO: Social Science Monographs and NY: CUNY [Holocaust Studies Series], 129-144.

13. Bower, H. (1994). The concentration camp syndrome. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 28(3), 391–397.
14. Braun, V., and Clarke, V. (2006). Using Thematic M10Llysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3, 77–101.
15. Brave Heart, M. Y. H., & DeBruyn, L. (1998). The Amerian Indian Holocaust: Healing Historical Unresolved Grief. *American Indian and Alaska Native Mental Health Research*, 8, 60–82.
<http://dx.doi.org/10.5820/aian.0802.1998.60>
16. Breakwell, G. M. (1986). *Coping with threatened identities*. London: Methuen.
17. Brom, D., Durst, N., and Aghassy, G. (2002). The Phenomenology of Posttraumatic Distress in Older Adult Holocaust Survivors. *Journal of Clinical Gerontopsychology*, 8, 3.
18. Budick, C. (1985). *An investigation of the effect of Holocaust survivor parents on their children*. Doctoral dissertation, University of Rhode Island.
19. Chodoff, P. (1963). Late effects of the concentration camp syndrome. *Archives of General Psychiatry*, 8(4), 323–333.
20. Cohen, E., Dekel, R., Solomon, Z., and Lavie, T. (2003). Posttraumatic stress symptoms and fear of intimacy among treated and non-treated survivors who were children during the Holocaust. *Social Psychiatry Epidemiology*, 38, 611–617.
21. Danieli, Y. (1982). Families of survivors of the Nazi Holocaust: Some short-and long-term effects. *Stress and Anxiety*, 8, 405–421.
22. Dasberg, H. (2001). Adult child survivor syndrome on deprived childhoods of aging Holocaust survivors. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 38(1), 13–26.
23. David, E., and Pelly, S. (2003). *Caring for Aging Holocaust Survivors: A Practice Manual*. Toronto: Baycrest Centre for Geriatric Care.
24. De Silva, P. (1999). *Cultural aspects of post-traumatic stress disorder*. In W. Yule, *Post-Traumatic Stress Disorders: Concepts and Therapy* (pp. 116–138). Chichester: John Wiley & Sons.
25. Eaton, W. W., Sigal, J. J., and Weinfeld, M. (1982). Impairment in Holocaust survivors after 33 years: Data from an unbiased community sample. *American Journal of Psychiatry*, 139(6), 773–777.
26. Erikson, E. (1995). Notes on Trauma and Community. In C. Caruth, *Trauma: Explorations in Memory* (pp. 183–199). Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
27. Fackenheim, E. (1990). *The Jewish Bible after the Holocaust: A Re-Reading*. Manchester: Manchester University Press, 71–73.
28. Fisch, H. (1978). *The Zionist Revolution: A New Perspective*. London: Weidenfeld and Nicolson, 86–87.
29. Fogelman, E., and Savran, B. (1979). Therapeutic groups for children of Holocaust Survivors. *International Journal of Group Psychotherapy*, 29(2), 211–235.
30. Fridman, A., Bakermans-Kraneneburg, M. J., Sagi-Schwartz, A., and Van IJzendoorn, M. H. (2011). Coping in old age with extreme childhood trauma: Aging Holocaust survivors and their offspring facing new challenges. *Aging & Mental Health*, 15(2), 232–242.

31. Garrett, M. T., & Pichette, E. F. (2000). Red as an apple: Native American acculturation and counseling with or without reservation. *Journal of Counseling & Development*, 78(1), 3-13.
32. Gilbert, M. (1987). *The Holocaust: The Jewish Tragedy*. London: Fontana Press, 6-26.
33. Gilbert, M. (2000). *Never again: A history of the Holocaust*. New York: Universe Publishing, 192.
34. Gilligan, C. (1984). The conquistador and the dark continent: Reflections on the psychology of love. *Daedalus*, 75-95.
35. Green, B. L., Wilson, J. P., and Lindy, J. D. (1985). Conceptualizing post-traumatic stress, A psychological framework. In C. Figley (ed.), *Trauma and its wake*. New York: Brunner/Mazel, 53-69.
36. Greene, R., Graham, S., and Morano, C. (2010). Erikson's Healthy Personality, Societal Institutions, and Holocaust Survivors. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 20, 489-506.
37. Greenwald, B., Ben-Ari, O., Strous, R. D., & Laub, D. (2008). Psychiatry, testimony, and Shoah: Reconstructing the narratives of the muted. *Social Work in Mental Health*, 7(1-3), 241-254.
38. Guler, J. (2014). *The relationship among previous exposure to war and conflict, acculturation, and identity formation among adolescent refugees*. USA: University of Central Florida, 4-15.
39. Hafner, H. (1968). Psychological disturbances following prolonged persecution. *Social Psychiatry*, 3(3), 79-88.
40. Herman, J. L. (1992). Complex PTSD: A syndrome in survivors of prolonged and repeated trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 5(3), 377-391.
41. Hirsch, M. (2012). *The Generation of Post memory: Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 320.
42. Hyer, L., and Sohnlé, S. (2014). *Trauma Among Older People: Issues and Treatment*. London: Routledge, 369.
43. Inman, A. G., and Yeh, C. J. (2007). Asian American Stress and Coping. In F. T. L. Leong, A. Ebreo, L. Kinoshita, A. G. Inman, L. H. Yang, & M. Fu, *Handbook of Asian American psychology* (pp. 323-339). Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc.
44. Yehuda, R., Kahana, B., and Southwick, S. M. (1994). *Trauma Stress*. 7, 699. [viewed on 2018 10 02]. Access through internet: <https://doi.org/10.1007/BF02103016>.
45. Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma*. New York: Free Press.
46. Jaspal, R., and Yampolsky, M. (2011). Social representations of the Holocaust and Jewish Israeli identity construction: insights from identity process theory. *Social Identities, Journal for the Study of Race, Nation and Culture*, 17(2), 201-224.
47. Joffe, C. B., Brodaty, H., Luscombe, G., and Ehrlich, F. (2003). The Sydney Holocaust Study; Posttraumatic Stress Disorder and Other Psychosocial Morbidity in an Aged Community Sample. *Journal of Traumatic Stress*, 16(1), 39-47.
48. Joffe, H., Joffe, C., and Brodaty, H. (1996). Ageing Jewish Holocaust survivors: anxieties in dealing with health professionals. *Medical Journal*, 4, 165(9), 517-20.

49. Johnson, P. (1995). *A History of the Jews*. London: Phoenix.
50. Jucovy, M. E. (1989). Therapeutic Work with Survivors and their Children: Recurrent themes and Problems. In P. Marcus & A. Rosenberg, *Healing Their Wounds: Psychotherapy with Holocaust Survivors and Their Families* (pp. 51–66). NY: Praeger.
51. Juni, S. (2016). Survivor guilt: A critical review from the lens of the Holocaust. *International Review of Victimology*, 22(3), 321–337.
52. Kadushin, A. (1976). Adopting older children: Summary and implications. In A. M. Clarke & A. D. B. Clarke, *Early experience: Myth and evidence*. New York, NY: Free Press.
53. Kahana, B., Harel, Z., and Kahana, E. (2005). *Holocaust Survivors and Immigrants: Late Life Adaptations*. New York: Springer.
54. Kellermann, N. P. F. (2001a). The long-term psychological effects and treatment of Holocaust trauma. *Journal of Loss and Trauma*, 6(3), 197–218.
55. Kestenberg, J. S. (1972). Psychoanalytic contributions to the problem of survivors from Nazi persecution. *Israeli Annals of Psychiatry and Related Disciplines*, 10, 311–325.
56. Kestenberg, J. S. (1993). What a psychoanalyst learned from the Holocaust and Genocide. *International Journal of Psycho-Analysis*, 74(6), 1117–1129.
57. Kestenberg, J. S., and Kestenberg, M. (1990b). The experience of survivor-parents. In M. S. Bergmann and M. E. Jucovy, *Generations of the Holocaust* (pp. 46–61). New York: Columbia University Press.
58. Kuperstein, E. E. (1981). Adolescents of parent survivors of concentration camps: A review of the literature. *Journal of Psychology and Judaism*, 6(1), 7–22.
59. Leon, G. R., Butcher, J. N., Kleinman, M., Goldberg, A., and Almagor, M. (1981). Survivors of the Holocaust and their children: Current status and adjustment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41(3), 503.
60. Lev-Wiesel, R. J., and Amir, M. (2001). Does Everyone Have a Name? Psychological Distress and Quality of Life Among Child Holocaust Survivors with Lost Identity. *Trauma Stress*, 14, 859. [viewed on 2018 09 20]. Access through internet: <https://doi.org/10.1023/A:1013010709789>.
61. Lichtman, H. (1983). Children of survivors of the Nazi Holocaust: A personality study. *Dissertation Abstracts International*, 44(11), 3532B.
62. Lincoln, Y. S., and Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
63. Lurie-Beck, J. K. (2007). *The differential impact of Holocaust trauma across three generations*. Doctoral dissertation. Queensland University of Technology, 2–60.
64. Mason, J. (2017). *Qualitative researching*. Sage, 232.
65. Matussek, P. (1975). *Internment in Concentration Camps and its Consequences*. Springer-Verlag: New York, 269.
66. McAdams, D. P. (1990). Unity and purpose in human lives: The emergence of identity as a life story.
67. McAdams, D. P. (1996). Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons. *Psychological Inquiry*, 7, 295–321.

68. McAdams, D. P. (2001). The psychology of life stories. *Review of General Psychology*, 5(2), 100–122.
69. McAdams, D. P. (2006). The problem of narrative coherence. *Journal of constructivist psychology*, 19(2), 109–125.
70. McAdams, D. P., and Bowman, P. J. (2001). Narrating life's turning points: Redemption and contamination: Narrative studies of lives in transition. In D. P. McAdams, R. Josselson, & A. Lieblich, *Turns in the road: Narrative studies of lives in transition*. Washington, D.C.: American Psychological Association Press (pp. 3–34). [viewed on 2018 09 16]. Access through internet: <http://dx.doi.org/10.1037/10410-001>.
71. McCann, I. L., and Pearlman, L. A. (1990). *Psychological Trauma and the Adult Survivor: Theory, Therapy and Transformation*. New York: Brunner/Mazel, 360.
72. Mishler, E. G. (2005). *Patient stories, narratives of resistance and the ethics of humane care: a la recherche du temps perdu*. *Health*, 9(4), 431–451.
73. Morgan, L. (2003). *Beyond Auschwitz: Post-Holocaust Jewish Thought in America*. Morgan Print publication date: 2001. ISBN–13:9780195148626, Published to Oxford Scholarship Online. doi: 10.1093/0195148622.001.0001
74. Peleg, M., Lev-Wiesel, R., & Yaniv, D. (2014). Reconstruction of self-identity of Holocaust child survivors who participated in “Testimony Theater”. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 6(4), 411.
75. Pines, D. (1986). Working with women survivors of the Holocaust: Affective experiences in transference and countertransference. *The International Journal of Psychoanalysis*, 67(3), 295–307.
76. Polkinghorne, D. E. (2005). Language and meaning: Data collection in qualitative research. *Journal of Counseling Psychology*, 52(2), 137–145.
77. Ravitsky, A. (1996). *Messianism, Zionism and Jewish Religious Radicalism*, Chicago Studies in the History of Judaism. Press; 1 edition, 304.
78. Rosenbloom, D., and Williams, M. B. (2010). *Life After Trauma*. Second Edition: A Workbook for Healing, 295.
79. Rosenfeld, S. N. (2001). Nurses who care for survivors of the Holocaust: Is special education necessary? *Journal of Gerontological Nursing*, 27(6), 5–7.
80. Rosenthal, G., and Fischer-Rosenthal, W. (2004). The Analysis of Narrative-biographical Interviews. In U. Flick, E. von Kardorff, I. Steinke, *A Companion to Qualitative Research* (pp. 259–265). London: Sage.
81. Rosenthal, G. (2004). Biographical research. In C. Seale, G. Gobo, J. F. Gubrium and D. Silverman, *Qualitative research practice* (pp. 48–64). London: Sage. ISBN 0-7619-4776-0.
82. Rubenstein, R. (1966). *After Auschwitz*. Indianapolis: Bobbs-Merrill, pp. 70.
83. Scharf, M. (2007). Long-term effects of trauma: Psychosocial functioning of the second and third generation of Holocaust survivors. *Development and psychopathology*, 19(2), 603–622.
84. Scheeringa, M. S., and Zeanah, C. H. (2001). *Journal of Trauma Stress*, 14, 799. <https://doi.org/10.1023/A:1013002507972>.

85. Schwartzman, R. (2015). Sutured identities in Jewish Holocaust survivor testimonies. *Journal of Social Issues*, 71(2), 279–293.
86. Shmotkin, D., Shrira, A., Goldberg, S. C., and Palgi, Y. (2011). Resilience and vulnerability among aging Holocaust survivors and their families: An intergenerational overview. *Journal of Intergenerational Relationships*, 9(1): 7–21.
87. Shrira, A., Palgi, Y., Ben-Ezra, M., and Shmotkin, D. (2011). Functioning and mortality of Holocaust survivors: Physical resilience and psychosocial vulnerabilities. *Journal of Loss and Trauma*, 16, 67–83.
88. Sideris, E. B. (2003). War, gender and culture: Mozambican women refugees. *Social Science Medicine*, 56(4), 713–24.
89. Sigal, J. J., and Weinfeld, M. (2001). Do children cope better than adults with potentially traumatic stress? A 40-year follow-up of Holocaust survivors. *Psychiatry*, 64(1), 69–80.
90. Symonds, M. (1980). The „second injury” to victims. In L. Kivens, *Evaluation and Change: Services for Survivors* (pp. 36–38). Minneapolis, MN: Minneapolis Medical Research Foundation.
91. Skjelsbaek, I. (2006). Victim and survivor: Narrated social identities of women who experienced rape during the war in Bosnia-Herzegovina. *Feminism & Psychology*, 16(4), 373–403.
92. Steinberg, A. (1989). Holocaust survivors and their children: A review of the clinical literature. In P. Marcus & A. Rosenberg, *Healing their Wounds: Psychotherapy with Holocaust Survivors and their Families* (pp. 23–48). New York: Praeger.
93. Suedfeld, P. (2003). Specific and general attributional patterns of Holocaust survivors. *Canadian Journal of Behavioral Science / Revue Canadienne des sciences du comportement*, 35(2), 133–141.
94. Suleiman, S. R. (2002). The 1.5 generation: Thinking about child survivors and the Holocaust. *American Imago*, 59(3), 277–295.
95. Tammeus, B., and Cukierkorn, J. (2009). *They were just people: Stories of rescue in Poland during the Holocaust*. Columbia: University of Missouri Press, 256.
96. Tas, L. M. (1995). *Going into permanent hiding as a way of postponing mourning*. The Dutch Annual of Psychoanalysis, 118–125.
97. Tomkins, S. S. (1987). Shame. In D. L. Nathanson, *The many faces of shame* (pp. 133–161). New York, US.
98. Volkan, V. D. (2017). Immigrants and Refugees: Trauma, Perennial Mourning, Prejudice, and Border Psychology. London, England: Karnac Books Ltd., 118.
99. Walker, L. E. (2016). *The battered woman syndrome*. Springer publishing company.
100. Weinger, S., & Lev-Wiesel, R. (2011). Hell Within Hell: Sexually Abused Child Holocaust Survivors: The Comorbidity of the Traumata.

Approbation of study results

List of scientific publications

1. Reches, R., and Sondaitė, J. (2017). Resilience to trauma by Holocaust survivors: factors in surviving, coping and thriving. *Holocaust Study and Research: Institutul National pentru Studierea Holocaustului din Romania ELIE WIESEL*, vol. 9, iss. 1, 211–226. [CEEOL – Central and Eastern European Online Library] [m.kr.: 06S]. ISSN 2065–6602.
2. Reches, R., ir Sondaitė, J. (2014). Atsparumo psichologinei traumai vidinių veiksnių teorinė analizė. *Socialinis darbas: mokslo darbai*, 13(2), 267–279. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas. [SocINDEX with Full Text; Social Work Abstracts; Central ir Eastern European Academic Source] [m.kr. 06S]. ISSN 1648–4789.
3. Reches, R., ir Sondaitė, J. (2013). Traumuojančių Holokausto prisiminimų įtaka tapatumo patirčiai: kokybinė analizė. *Gerontologija*, 14(2), 71–76. Vilnius: Lietuvos gerontologų ir geriatrų draugija. [IndexCopernicus] [m.kr. 06S]. ISSN 1392–9062.
4. Reches, R., and Sondaitė, J. (2012). Traumatic memories of Holocaust survivors' and their effect on the experience of identity. *Jaunųjų mokslininkų darbai*, 2(35), 83–85. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla. [CEEOL – Central and Eastern European Online Library; IndexCopernicus] [m.kr.: 06S]. ISSN 1648–8776.

Theses in Review Conference Papers:

1. Reches, R., ir Sondaitė, J. (2013). *Traumuojančių Holokausto prisiminimų įtaka tapatumo patirčiai. Psichologija sveikatai ir gerovei*. Lietuvos psichologų kongresas 2013, 2013 m. balandžio 25–27 d., Vilnius. Kongreso pranešimų santraukų leidinys, 52. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. [m.kr. 06S]. ISBN 9786094591945.
2. Reches, R., and Sondaitė, J. *Holocaust survivor's resilience to psychological trauma 24th Biennial meeting of the international society of behavioral development*. July 10–14, 2016. Vilnius. ISSBD. P1.

Conference presentations:

1. Reches, R., ir Sondaitė, J. Jaunųjų mokslininkų konferencija. Pranešimas „Traumatic memories of Holocaust survivors and their effect on the experience of identity“, 2012 m. gegužės 10–11 d., Šiauliai.
2. Reches, R., ir Sondaitė, J. Lietuvos psichologų kongresas. Pranešimas „Traumuojančių Holokausto prisiminimų įtaka tapatumo patirčiai“, 2013 m. balandžio 25–27 d., Vilnius.
3. Reches, R. IV pasaulio litvakų kongresas. Pranešimas „Išgyvenę Holokaustą ir jų prisiminimai“, 2013 m. rugsėjo 22 d., Vilnius.
4. Reches, R., ir Sondaitė, J. 24th Biennial Meeting of the International Society for the Study of Behavioral Development (ISSBD 2016). Pranešimas „Holocaust Survivors resilience to psychological trauma“, 2016 m. liepos 10–14 d., Vilnius.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Ruth Reches was born on January 28th 1975 in Vilnius. In 1991 graduated from the Secondary School No 9. In 1996 she graduated from Bar Ilan University in Israel with Bachelor's degree in sociology, psychology and criminology. In 2001 she obtained a Master's degree in Clinical psychology in Vilnius University. In 2011 - 2019 she was a doctoral student in a joint program conducted by Mykolas Romeris University, Vytautas Magnus University and Cordoba university.

Research interests: identity, trauma, Holocaust.

Reches, Ruth

HOLOKAUSTĄ PATYRUSIŲ ASMENŲ TAPATUMO IŠGYVENIMAS: daktaro disertacija. – Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2019, 184 p.

Bibliogr. 118-138 p.

ISBN 978-9955-19-946-5 (internete)

ISBN 978-9955-19-947-2 (spausdintas)

Mokslininkai sutinka, kad tapatumas yra kintantis pagal situaciją darinys, priklausomas nuo aplinkos. Kai aplinka yra traumuojanči, ji nutraukia stabilų individo gyvenimo tėkmę, pakeičia priimtus vaidmenis, nusistovėjusias vertybes, gyvenimo tikslus. Holokaustas buvo trauma, su-trikdžiusi žmonių kasdienį gyvenimą, privertusi iš naujo įvertinti save ir aplinką. Šiame darbe buvo nagrinėjama, kaip Holokausto sukelta trauma skatino keistis išgyvenusiųjų tapatumą karo metu, ir kokios yra ilgalaikės Holokausto pasekmės tapatumui. Atsakymams į šiuos klausimus atrasti buvo pasitelkta kokybinio tyrimo strategija ir teminės analizės metodas. 11 tyrimo dalyvių, išgyvenusių Holokaustą, interviu medžiaga atskleidė tapatumo pokyčius, sukeltus Holokausto karo metu - pakito išgyvenusiųjų savęs kaip visuomenės nario suvokimas dėl atskirties, susijusios su tautybe; pakito savo žydiškos kilmės suvokimas; pakito savo vaidmens šeimoje suvokimas, šeimos narių praradimas sustiprino šeiminius ryšius tarp išlikusiųjų; pakito gyvenimo tikslai, pagrindiniu tikslu tapo išgyvenimas; pakito savęs vertinimas.

Holokaustas sukėlė ilgalaikes pasekmes tapatumui: Holokaustas suformavo savęs kaip „išgyve-nusiojo“ suvokimą, kuris įgijo skirtingą vertę Lietuvos ir Izraelio visuomenių kontekste; išgyvenu-sieji save suvokia kaip vertinančius gyvybę, suprantančius materialių vertybių laikinumą; jie su-vokia save kaip priimančius Dievą arba kaip neigiančius jo egzistavimą. Išgyvenusieji atskleidžia dvejopą savo santykį su Holokaustu: save suvokia kaip pasisėmusius stiprybės, gyvenimiškos patir-ties, Holokauste atradusius prasmę arba kaip netekusius gyvenimo tęstinumo, neradusius prasmės trauminiuose išgyvenimuose.

Scientists agree that identity is a situational phenomenon dependent on the environment. When the environment is traumatic, it causes interruptions in the flow of life of the individual, forcing changes to the roles previously assumed, accepted values, life goals and the assessment of self. The Holocaust was a trauma which disrupted people's daily life and forced a reassessment of self and environment. This work explores how the Holocaust-induced trauma led to a change in the identity of survivors during the war, and what the long-term consequences of Holocaust to identity are. Responses to these questions were based on a qualitative research strategy and the method of the-matic analysis. The interview material collected from 11 participants who survived the Holocaust revealed changes in identity caused by the Holocaust during the war: survivors' sense of themselves as members of society changed due to separation and isolation based on ethnicity; faith in the goodness of humanity was lost; the understanding of Jewish ethnicity changed-persecution forced everyone, whatever their relationship to Judaism had been before the war, to understand their

Jewishness; the understanding of one's family role changed; life goals changed; the ability to act, to accept responsibility for one's self and family and to preserve morality had an influence on changes in self-assessment. The Holocaust caused long-term changes to identity: the Holocaust led to the understanding of one's self as a „survivor,” which acquired different values in the social contexts of Israel and Lithuania. Survivors see themselves as valuing life and as people who understand the transitory nature of material values. They understand themselves either as believing in God or denying His existence.

Ruth Reches

HOLOKAUSTĄ PATYRUSIŲ ASMENŲ TAPATUMO IŠGYVENIMAS

Daktaro disertacija
Socialiniai mokslai, psichologija (06S)

ISBN 978-9955-19-946-5 (internete)
ISBN 978-9955-19-947-2 (spausdintas)

Maketavo Laura Tekorienė

Mykolo Romerio universitetas
Ateities g. 20, Vilnius
Puslapis internete www.mruni.eu
El. paštas roffice@mruni.eu
Tiražas 20 egz. Užsakymo Nr. 21737

Parengė spaudai UAB „Baltic Printing House“
Svajonės g. 40, LT-94101, Klaipėda
www.balticprinting.com

Spausdino UAB „Baltijos kopija“
Kareivių g. 13B, Vilnius
www.kopija.lt
El. paštas info@kopija.lt

ISBN 978-9955-19-946-5